

TÜRK BUDUN YOQ BOLMAZUN TEYİN

E.Ü. TDAE TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
CUMHURİYETİN 100. YILI ARMAĞANI

EDİTÖRLER
ALİ GÜLER
BARIŞ PEHLİVAN

İZMİR - 2023

TÜRK BUDUN YOQ BOLMAZUN TEYİN

E.Ü. TDAE TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI CUMHURİYETİN 100. YILI
ARMAĞANI

EDİTÖRLER

ALİ GÜLER – BARIŞ PEHLİVAN

İKSAD Yayınevi
Bornova-İzmir 2023

İÇİNDEKİLER

"HONEY" KELİMESİ ÜZERİNE ETİMOLOJİK BİR İNCELEME "Yağ Satarım, 'Honey' Satarım, Hunlar Ölmüş Ben Satarım" Gürcan PİRİNÇÇİ	1-7
ERKEN TUNÇ ÇAĞINDA AVRUPA'YA KURGANCI GÖÇLERİ Osman KARATAY	8-20
BOZKIR SOSYAL KİMLİĞİNİN BİR KAYNAĞI OLARAK SİNTAŞTA KÜLTÜRÜ'NÜN KENT KALINTILARI Ali GÜLER	21-25
KURGAN BULGULARI IŞIĞINDA ERKEN HUN SANATINDA ORAN, SİMETRİK VE ASİMETRİK DENGE UNSURLARI Tuğçe Özge ÖZER	26-36
FULDA YILLIĞINA GÖRE YURT TUTAN MACARLARIN FAALİYETLERİ Ertunç Gençay	37-42
TÜRK KAĞANLIĞI'NDA DEVLET, YAZI VE YAZIT ADLANDIRMALARINA DAİR ÖNERİLER Oder ALİZADE	43-53
BUDİZM'İN ÇİN COĞRAFYASINA GİRİŞİ VE GELİŞİMİ (EN ESKİ DEVİRLERDEN X. YÜZYILA KADAR) Nazlı PAŞALI	54-64
GÖKTÜRKLERDE FETRET DEVRİ VE BAĞIMSIZLIK ALGISI Emine Öykü KESTANECİOĞLU	65-74
İSLAMİYET ÖNCESİ ORTA ASYA TÜRK KÜLTÜRÜNDE KADININ YERİ Fatma Betül BAYRIK	75-84
İRAN'DAKİ İRANÎ HALKLAR VE DİLLERİ Belma DÖNMEZ	85-96
YÜZÜNCÜ YILINDA TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ'NE DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME Nisa Ekin YILMAZ	97-107
RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI BOYUNCA TÜRKİYE'NİN ENERJİ ARZ GÜVENLİĞİ POLİTİKALARI Hazal IŞIK	108-120
TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI VE SOSYAL GÜVENLİK KAVRAMI Ali Çağlar ÖNCEL	121-126

TÜRK BUDUN YOQ BOLMAZUN TEYİN

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyetin 100. Yılı Armağanı

EDİTÖRLER: Ali Güler, Barış Pehlivan

DİZGİ: Barış Pehlivan

KAPAK TASARIMI: Ali Güler

KAPAK RESMİ: www.deviantart.com, Orhun Yazıtları Görüntüsü

WEB ADRESİ: tdae.ege.edu.tr

Copyright © 2023 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social

Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2023©

December/2023

ISBN: 978-625-367-598-1

ÖNSÖZ

Cumhuriyetimizin 100. Yılına büyük coşkuyla kutluyoruz ve ikinci asrına bu büyük emaneti kurup, geliştirip bize devredenlerle aynı inanç ve bilinç içinde giriyoruz. Yüzyıllar süren bir düşüşün ardından kötü gidişe dur diyen, Mustafa Kemal'in şahsında tecessüm etmiş olan milli iradenin kısaca var olma, ama çağdaş medeniyet seviyesinin üzerine çıkarak var olma hedefi şeklinde özetleyebileceğimiz tecellisinin bir ürünü olan Cumhuriyet, engin bir geçmişte zengin bir tarihi birikimi olan milletimizin yeniden şaha kalkışını simgelemektedir ve sürekli ve emin adımlarla hep ileriye gidişi bunun ispatıdır. Ülkemiz 100. yılında uluslararası camia içinde artık hak ettiği yeri alma mücadelesi vermektedir. Büyümüştür, daha da büyüyecektir. Sürekli ileriye gitmek, sürekli yükseğe çıkmak Cumhuriyet Türkiye'sinin doğasında ve harcında vardır. Bunu bu şekilde sürdürmek de büyük ölçüde artık bu ağır emaneti devralmış olan bizim kuşağımızın sorumluluğu altındadır.

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün tarih anabilim dalı olarak, 2017 yılında anabilim dalı başkanımız Prof. Dr. Osman Karatay'ın başlattığı bir geleneği takiben, üçüncü kitabımızı yayınlamış bulunuyoruz. Enstitümüzün 25. kuruluş yıldönümü çerçevesinde daha önce Umut Üren ve Didem Çatalkılıç editörlüğünde "*İtil Suvi Akaturur*" isimli editörlük kitabı yayımlanmıştı. Daha sonra, 30 yıldönümü kutlamaları münasebetiyle Ali Balcı ve Doğukan Dokur editörlüğünde "*Öd Tengri Yaşar*" adlı editörlük kitabı yayınlandı. Şimdi ise Cumhuriyetimizin 100. Kuruluş yıldönümüne anabilim dalımızın mütevazı bir armağanı olarak "Türk Budun Yoq Bolmazun Teyin" isimli kitabın yayını ile bir görevi daha yapmanın heyecanını birlikte yaşıyoruz. Daha önceki editörlük kitaplarımızda sadece tarih anabilim dalı yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin yazıları yer alırken, 100. yıl armağan editörlük kitabında enstitümüzün farklı anabilim dallarından da yazılar yer almaktadır. Yıllar geçtikçe editörlük armağan kitaplarımıza enstitümüzün farklı anabilim dallarından yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin ilgisinin arttığını görmekteyiz. Doç. Dr. Yunus Emre Tansü Hocamıza ve İKSAD yayınevi yetkililerine bu kitabın yayınına katkılarından ötürü çok teşekkür ediyoruz.

Ülkemizin en güzide ve alanında en önemli eğitim kurumlarından birisi olan enstitümüzde gerçekleştirilen araştırmaların bir ürünü olan bu kitaba katkı sunan tüm arkadaşlarımıza teşekkür ediyoruz. Birbirinden değerli çalışmalarını ile adeta Cumhuriyet kutlamasında birbirleriyle yarıştılar. Cumhuriyeti en güzel kutlamanın onu yaşamak, onun hedefinin bilincinde olarak çalışmak olduğunu iyi biliyoruz. Cumhuriyeti büyük küçük, az çok demeden bütün ulusça çalışarak yükselteceğimizi de iyi biliyoruz. Kutlu bir yolda mutluyuz!

Ali Güler – Barış Pehlivan

Bornova ve Karşıyaka

6 Kasım 2023

SUNUŞ

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, kurulduğu 1992 yılından beri, üstlendiği görev üzere ülkemizin bu alandaki en güzide kurumu olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Enstitümüz altı anabilim dalından oluşan bir akademi hüviyetindedir ve gelişmiş ülkelerdeki bilimler akademisi türü kuruluşların ülkemizdeki nadide bir örneğidir. Bu anabilim dalları içinde Türk Tarihi kısmı genel Türk tarihiyle ilgili araştırmalar yapıp lisansüstü eğitim verirken, Sosyal Ekonomik ve Siyasal İlişkiler anabilim dalı ise Türk Tarihi anabilim dalının bıraktığı yerden daha güncel çalışmalar yapmakta ve eğitim faaliyetini sürdürmektedir.

Enstitümüz Türk Tarihi anabilim dalı artık gelenekselleşmiş olarak belirli aralıklarla ve ithaflarla kitap yayını yapmaktadır. Daha önce enstitümüzün kuruluşunun 25 yıldönümü münasebetiyle Umut Üren ve Didem Çatalkılıç editörlüğünde *İtil Suvi Akaturur* isimli kitabı yayınlayan arkadaşlarımız, sonra da 30 yıldönümü kutlamaları münasebetiyle Ali Balcı ve Doğukan Dokur editörlüğünde *Öd Tengri Yaşar* adlı kitabı yayınlamıştır. Bu tarihler aynı zamanda Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlık tarihleriyle başabaş gitmektedir.

Şimdi ise, enstitümüz Türk Tarihi ve Sosyal Ekonomik ve Siyasal İlişkiler anabilim dalı mensubu arkadaşlarımızın çalışmalarından oluşan *Türk Budun Yoq Bolmazun Teyin* isimli kitap, Ali Güler ve Barış Pehlivan editörlüğünde Cumhuriyetimizin 100. yılına ithafen yayınlanmaktadır. Başta bu dolu içeriği hazırlayan arkadaşlarımız olmak üzere, işbu yayın geleneğini başlatan Türk Tarihi anabilim dalı başkanı Prof. Dr. Osman Karatay ve tecrübesi ve mesaisi ile kitabın yayın sürecini yöneten yine aynı anabilim dalından arkadaşımız Dr. Ali Balcı'yı tebrik ve kendilerine bu müstesna senede böyle bir çalışma ile enstitümüzün adını duyurdukları için teşekkür ediyoruz.

Prof. Dr. Nadim Macit

E.Ü. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

"HONEY" KELİMESİ ÜZERİNE ETİMOLOJİK BİR İNCELEME "Yağ Satarım, 'Honey' Satarım, Hunlar Ölmüş Ben Satarım"

Gürcan PİRİNÇÇİ*

Arıcılık tarihi bilim dünyasında en çok tartışılacak konulardan biridir. Arıcılığın başlangıcıyla ilgili kesin verilerin olmaması birçok görüş ayrılığına sebep olmuştur. Ancak, 1868'de Kuzey İspanya Altamira Mağarasında bulunan çizimler arasında arıcılığın ilk vesikası sayılabilecek bir bal toplama sahnesine rastlanmıştır (Crane, 1999, s. 37). Araştırmacıların tespitlerine göre bu sahne M.Ö. 15.000 yıllarına tarihlendirilmektedir (Crane, 1999, s. 37). Eva Crane (1999, s. 62)'e göre eski çağlardan bu yana bal toplayıcılığına uygun bölgeler Kuzey İspanya'dan başlayarak Avrupa'nın içlerine, Balkanlara ve Doğu Avrupa'dan Başkurdistan'a kadar uzanmaktadır. Araştırmamızın konusu olan honey 'bal' kelimesinin de izlerini bu bölgelerde sürece ve bu bölgelerin dillerinin sınıflandırıldığı dil ailelerinin içerisinde dünden bugüne honey 'bal' kelimesinin gelişim sürecini takip etmeye çalışacağız. Daha geniş bir bakış açısı sunabilmek ve sonrasında kökenbilimsel tasnif yapabilmek adına, yukarıda bahsi geçen bölgelerin genel ekseriyetle Hint-Avrupa dillerinin Avrupa kolunu temsil ettiği için öncelikle burada Avrupa dillerinde bal kelimesinin izini süreceğiz. Güncel veriler ışığında İtalyan dillerinin Romen kolundan Latince'de mel, mellis, İtalyancada miele, İspanyolcada miel, Portekizcede mel ve Fransızcada miel. Grekçede μέλι [méli]. Slav dillerinden Rusçada, Makedoncada, Sırpçada ve Bulgarçada мед [myod]. German dillerinin Doğu German kolundan Gotçada Mīlith [milith], Batı German kolundan İngilizcede honey ve Almandada honig, Kuzey German kolundan İzlandacada hunang, Norveçcede huning, Dancada honning ve İsveçcede honing, honung. Burada sıralanan diller yukarıda bahsi geçen bal toplayıcılığıyla ilgili coğrafi saptama esas alınarak seçilmiştir. Bununla birlikte bu diller neredeyse kıta Avrupa'sının tamamını temsil etmektedir. Verilen örneklerde çok açık bir biçimde üç ana gövde göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki İtalyan dillerindeki ve Grekçedeki *mel-, *miel- kökleri, Slav dillerindeki мед [myod] ve German dillerindeki *hun-, *hon- kökleridir. Ancak bu tasnifte bir istisna kayda değer bir biçimde göze çarpmaktadır; German dillerinin Doğu German kolundan Gotçadaki Mīlith [milith]. İtalyan dillerindeki ve Grekçedeki *mel-, *miel- kökleri ile Slav dillerindeki мед [myod] ile Gotçadaki Mīlith [milith] ortak bir *me-, *mi-, *mie' kökünde benzerlik gösterse de German dillerindeki

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, gurcan.pirincci@gmail.com ORCID ID: 0009-0001-6603-9245.

**hun-*, **hon-* kökleriyle gözle görülür bir biçimde hiçbir benzerlik veya ortaklık göstermemektedir.

Pokorny (2007, s. 564-565) *honey* ‘bal’ kelimesinin **kenakó-* Proto Hint-Avrupa kökünden türediğini varsaymaktadır. Ancak **kenakó-* başlığının altına da bir not ekleyerek bunun iç ses harf değişim sürecinin belirsiz olduğunu da kaydetmektedir (Pokorny, 2007, s. 564-565). Buradan da anlaşılacağı üzere **kenakó-* Proto Hint-Avrupa kökünün German dillerine geçişinde açık bir belirsizliği ve düzensizliği göze çarpmaktadır. Bunun yanında German dillerinin dışında başka hiçbir Hint-Avrupa dilinde **hun-*, **hon-* köklerinin olmayışı bir başka şüphe daha uyandırmaktadır. Yine Pokorny (2007, s. 564-565)’ye göre **kenakó-* Proto Hint-Avrupa kökünden Sanskritçedeki **kánaka-*, **kāñcaná-* ‘altın’ anlamına gelen kelimeler türemiştir. Böylece *honey* ‘bal’ kelimesini Sanskritçedeki **kánaka-*, **kāñcaná-* ile bağdaştırmaya çalışarak **kenakó-* Proto Hint-Avrupa kökünü esas almaktadır. Ancak bu varsayımla birlikte yeni bir tartışma konusu daha ortaya çıkmaktadır. Piskopos *Ulfilas* (Wulfila) tarafından 4. yüzyılın ortalarında (350 dolaylarında) kaleme alınmış olan Yeni Ahit’in latinize edilmiş Gotça harflerle çevirisinde *gulþ* [gulth] ‘altın’ kelimesi geçmektedir (Streitberg, 1908, s. 417). Gotçadaki *gulþ* [gulth] kelimesinin **kenakó-* Proto Hint-Avrupa köküyle hiçbir ortaklığı ve benzerliği yoktur. Bugün dahi tüm German dillerinde varlığını sürdüren Gotça *gulþ* [gulth] kökünün Pokorny’nin kuramlarına göre *honey* ‘bal’ kelimesinin kökünü teşkil etmeli veya en azından benzerlik göstermelidir. Ancak bu söz konusu değildir. Bununla birlikte yukarıda bahsi geçen İncil çevirisinde Piskopos *Ulfilas* (Wulfila) Grekçedeki *μέλι* [méli] bal kelimesini Gotçaya *𐌿𐌹𐌸𐌹𐌺* [milith] olarak çevirmektedir (Streitberg, 1908, s. 165). Buradan da anlaşılacağı üzere 4. yüzyılın ortalarında Germanların bal için kullandıkları *𐌿𐌹𐌸𐌹𐌺* [milith] kelimesi Latince’den veya Grekçeden germanize edilmiş bir ödünçlemedir. Böylece *honey* ‘bal’ kelimesinin kökenbilimsel çözümlemesinin genelgeçer kabullerle ve birtakım zorlamalarla gerçekleşmeyeceği de ortaya konulmuştur.

Kökenbilimsel araştırmalarda yapılan en büyük hatalardan biri de bir ön dil kökü yaratarak ilgili kelimeyi de sadece ona uyarlamaya çalışmaktır. Bu durum özellikle German dilleri ile ilgili çalışmalarda göze çarpmaktadır. Oysaki, çalışılan ilgili kelimeyi günümüzden alıp tarihsel süreciyle birlikte coğrafyasına da uygun bir biçimde uyarlayarak geçmişe kadar takip etmek ve oradan da tarihe ve coğrafyaya uygun bir şekilde gerekirse de başka dillerle karşılaştırmalar yaparak günümüze değin izini sürmek daha geniş bir bakış açısı sağlayacak ve sonucu hakikate daha çok yaklaştıracaktır. Bu yöntemi uygulayarak *honey* ‘bal’ kelimesinin tarihsel takibini yaptığımızda karşımıza 9. yüzyılın hemen başlarında German dillerinin Latin harflerle yazılmış ilk kaynaklarından olan Sevilalı İsidor’un latince dini metinlerinin Eski Yüksek Almanca tercümesinde *honec* ‘bal’ kelimesi çıkmaktadır (Eggers, 1964, s. 57). Bu kaynağa da çok yakın bir dönemde 830’lu yıllarda Tatian’ın Diatesseron eserinin Eski Yüksek Almanca çevirisinde de *honag* ‘bal’ biçimi yer almaktadır (Sievers, 1872, s. 88). Ayrıca 10. yüzyılın sonlarına doğru III. Notker’in Zebur çevirisinde *honey* ‘bal’ kelimesi *hónang* biçiminde karşımıza çıkmaktadır (Hattemer, 1846, s. 438). Buradan da anlaşılacağı üzere *honey* ‘bal’ kelimesinin ilk kaynaklardaki biçimlerinde de farklı diyalektlerden ötürü kelimenin sonuna gelen ekler

değişse de **hon-* kökü korunmuştur. Bakış açımızı daha da genişletmek amacıyla *honey* 'bal' kelimesini farklı dönemlerde ve diğer German dillerindeki durumunu da inceleyeceğiz. Eski Yüksek Almanca *honec*, *honag*, *honang*, Eski Saksonca *huneg*, *honeg*, *hanig*, Eski Frizce *hunig*, *hong*, Orta Yüksek Almanca *honec*, *honic*, Orta Aşağı Almanca *hōnich*, *honnich*, Almanca *honig*, Eski İngilizce *hunig*, Orta İngilizce *hony*, İngilizce *honey*, Eski Norsça *hunang*, Eski İzlandaca *hunang*, Eski Danca *honni(n)g*, İzlandaca *hunang*, Faroece *hunangur*, Norveççe *huning*, İsveççe *honung*, *honing* (DWDS). Tüm bu örnekler ışığında **hon-* kökünün *honey* 'bal' kelimesinin ilk biçimini temsil ettiğini ve zaman içerisinde farklı German dillerinde 'o' sesinin 'u'ya daralmayla dönüşerek **hon-*, **hun-* kökünün korunduğunu gözlemlemekteyiz. Elimizdeki yazılı kaynaklar bizi yalnızca Eski yüksek Almanca dönemine kadar götürse de Ortak German dilinin ikinci ses değişimi dönemiyle Eski Yüksek Almanca'yı nasıl etkilediğini biliyoruz (Wolf, 1981, s. 32-34). Buna göre Eski Yüksek Almanca dönemindeki **hon-* kökü ortak German dili döneminde **kon-* olmalıdır. Yukarıda da belirtildiği üzere 4. yüzyılın ortalarında Germanların bal için kullandıkları kelime *𐌚𐌚𐌚* [milith]dir ve bu kelime ile **kon-* kökü hiçbir ortaklık göstermemektedir. Böylece tarihsel sürecinin takibini yapmış olduğumuz *honey* 'bal' kelimesinin German dilleri içerisinde kökenbilimsel açıklamasını yapamadığımız için daha önce anlatmış olduğumuz yöntemi uygulayarak coğrafyayı da inceleyip başka bir dilden ödünçlemenin veya başka bir dille ortaklığının olasılığını değerlendirerek araştırmamızı genişleteceğiz.

Bu aşamada elde edilen veriler sonucunda **kon-* kökünü 4. yüzyıldan sonra ve Eski Yüksek Almanca döneminden yani 8. yüzyıldan önce aramamız gerekecektir. Buradan çıkan sonuca göre sorulması gereken en önemli husus ise 4. ve 8. yüzyıllar arasında German kavimlerinin komşularının kimlerin olduğu ve onların dillerini dahi etkileyecek düzeyde kimlerle ilişki içerisinde olduklarıdır. Bu sorunun cevabı da sadece German kavimlerini değil 375'ten itibaren tüm Avrupa'yı kasıp kavuracak olan Hunlardır. 4. ve 8. yüzyıllar arasında German kavimlerini her açıdan etkilemiş olan ve birçok German kavmini boyunduruğu altına almış olan Hunların hakimiyetini daha iyi kavrayabilmek için Jordanes'in Attila'nın yuğ töreninden aktardığı ağıttaki şu ifade: *Praecipuus Hunnorum rex Attila, patre genitus Mundzucu, fortissimarum gentium dominus, qui inaudita ante se potentia solus Scythica et Germanica regna* 'Atası Munçuk'tan doğan, en cesur halkların lideri, daha önce eşi benzeri görülmemiş güce sahip, İskit ve German krallıklarının tek hâkimi, Hunların en seçkin Hükümdarı Attila' çok elzemdir (Mommsen, 1882, s. 124). Böylece 375'te başlayan ve 453'te Attila'nın ölümüyle kırılan Avrupa'daki Hun hakimiyeti yaklaşık 100 yıl boyunca German kavimlerini etkin bir biçimde etkilemiştir. Ancak bu etkileşimin sadece siyasi anlamda değil aynı zamanda sosyo-kültürel olarak da German kavimlerini etkilemiş olması gerektiğini varsaymalıyız. Bu konudaki kaynakların yetersizliğinden ötürü Hunların doğrudan German kavimleriyle sosyo-kültürel düzeyde hangi biçimde bir etkileşimlerinin olduğu karanlıkta kalmaktadır. Ancak meseleye dil düzleminde bakmaya çalıştığımızda, elimizde Hun diliyle ilgili kaynaklar yetersiz kalsa da, dil etkileşimi konusunda hakim güçle boyunduruğu altındakilerin ilişkisini tahmin etmek pek de zor olmayacaktır. Bu konuyla ilgili verilebilecek en güncel örnek ise Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminden sonra Türk Cumhuriyetlerindeki ana dil

sorunudur. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde baskılarla zorla unutturulmaya çalışılan Türkistan halkının ana dil sorunu bağımsızlıklarından 30 yıl sonra bile büyük ölçüde devam etmektedir. Hunlar o dönemde German kavimlerine böyle vahşi bir uygulama gerçekleştirmemiş olsalar dahi, hakim unsur olarak German kavimlerini etkilemiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu konuyla ilgili bilimsel çalışmalar neredeyse yok denecek kadar azdır. Dünya’da karşılaştırmalı German ve Hun-Türk dilleri ile ilgili araştırmalar arasında en hacimli ve en ciddi eser Karatay’ın *The Genesis of the Turks*’dır. Karatay (2022, s. 243) eserinde *There are a good many English words that likewise can be associated with Turkic words. They, however, have widespread Germanic cognates but no generic Indo-European connections* ‘Aynı şekilde Türkçe kelimelerle ilişkilendirilebilecek pek çok İngilizce kelime vardır. Ancak bunların yaygın German kökenleri olsa da genel bir Hint-Avrupa bağlantıları yoktur.’ diyerek araştırmamızın ne denli doğru yönde olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu bakış açısıyla Hunların Avrupa içlerine kadar ilerlediklerinde German kavimlerinin dillerini ne ölçüde etkilemiş olabileceklerini inceleyeceğiz. Germanların 4. yüzyılda yukarıda bahsi geçen İncil çevirisinde kullandıkları *MILH* [milith] kelimesi Hunların gelişyle **kon-* kökünden türeyen *honey* ‘bal’ ‘in farklı biçimleri tarafından itilmiş ve anlambilimsel bir daralma yaşayarak bugüne kadar dahi varlığını sürdürüp korumuştur. Buna göre *MILH* [milith] itilerek anlambilimsel bir daralma yaşayarak **mil-* kökünü muhafaza edip Eski Yüksek Almancaya *militou*, Orta Yüksek Almancaya *miltou*, Eski Saksoncaya *milidou*, Eski İngilizceye *mil-*, *meledēaw*, Çağdaş Almancaya *meltau*, *mehltau* ve Çağdaş İngilizceye *mildew* olarak geçerek ‘bal nektarı, nektar, küf’ anlamları kazanmıştır (DWDS). Buradan da anlaşılacağı üzere kökenbilimsel çalışmalarda yalnızca tek yönlü bir araştırma yapmak ve elde edilen verileri tarihsel süreçleriyle ele almamak yanıltıcı olabilmektedir. Şimdi ise **kon-* kökünü Hunların getirmiş olabileceğini değerlendirerek bir zihin haritası oluşturmak suretiyle bu konuyla ilgili anlambilimsel bir çerçeve oluşturup tarihsel süreciyle bu kökü dünden bugüne Türk dilleri içerisinde değerlendirip kökenbilimsel açıklamasını ortaya koymaya çalışacağız. Bal ile ilgili basit bir zihin haritası oluşturduğumuzda karşımıza ‘arı, ayı, tatlı, akışkan, çiçek, ağaç, toprak, altın, sarı ve kahverengi’ kavramları çıkmaktadır. Türkçe’nin bilinen en eski yazılı kaynakları arasında bulunan ve yine Türkçe’nin ilk sözlüğü sayılan *Dîvânu Lugâti’t-Türk’e* baktığımızda **kon-* köküyle kökenbilimsel olarak bağdaşan ve çizmiş olduğumuz anlambilimsel çerçeveye uyan *koñur* kelimesine ulaşmaktayız (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 494). *Dîvânu Lugâti’t-Türk’e* göre *koñur* ‘kestane rengi’ demektir ve yine bu kelimeyle kökteş olan *koñra-* ‘kestane rengine dönmek’ demektir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 514). *koñur* kelimesi Türkiye Türkçesinde eskisi kadar pek kullanılmasa da Anadolu ağzlarının birçoğunda varlığını sürdürmektedir. Bunun yanında birçok Çağdaş Türk dilinde de *koñur* kelimesi varlığını sürdürmektedir; Kazakça *қоңыр* [koñır], Kırgızca *күрөң* [küroñ], Türkmençe *goñur*, Azerbaycan *gonur*, Uygurca *koñur*, Başkurt *куһыр* [kuñır], *көрән* [kören], Tatarca *қоңыр* [koñır] ve bunlara benzer birkaç biçimi daha. Burada özellikle Kırgızca *күрөң* [küroñ] ve Başkurt *көрән* [kören] biçimlerini de dahil ederek farklı bir bakış açısı daha sunmak gibi bir niyetimiz olmuş olsa da bu konu başka

bir çalışmada ele alınacaktır. Yukarıdaki örneklerden de görüleceği üzere dünden bugüne çok güçlü bir biçimde varlığını sürdüren *koñur*'un tarihsel sürekliliğinin yanında Eski Türkçe'nin Ogur kolunu temsil etmesi araştırmamızı çok daha ileri boyuta taşımaktadır. Bugün pek bilinmeyen ancak bazı çağdaş lehçe ve ağızlarda varlığını sürdüren *koñur*'un rotasizm ile z'leşmiş biçimi olan *koñuz* aynı zamanda Dîvânu Lugâti't-Türk'te de geçmektedir. Dîvânu Lugâti't-Türk'e göre *koñuz* 'domuzlan, osurgan böceği' demektir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 495). Çağdaş lehçeler ve ağızlar da incelendiğinde *koñuz* genel manada 'böcek' anlamına gelmektedir. Tabii burada kökenbilimsel olarak *koñur* ile *koñuz* ele alındığında rotasizm ile meseleyi açıklayabiliyorken, anlambilimsel olarak kestane rengi ile böceğin pek uyuşmadığını görüyoruz. Bu meseleyi doğru zeminde anlamlandırmak ve aynı zamanda Hun ve German ilişkisinde tarihe ve coğrafyaya da uygun bir şekilde oturtmak için Hunların özellikle dilsel olarak bugünkü temsilcisi sayılabilecek olan Çuvaşçaya bakacağız. Yukarıda daha önce oluşturmuş olduğumuz zihin haritasındaki anlambilimsel çerçeveye göre Çuvaşçayı taradığımızda karşımıza çok ilginç sonuçlar çıkmaktadır. Özellikle de çift anlamıyla 'arı, böcek ve kahverengi' 'i birlikte karşılayan *хәмәр* [hwmwr] kelimesi çıkmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Eski Türkçedeki *koñur* Çuvaşça'nın ses değişim kurallarına uygun şekilde Çağdaş Çuvaşçaya *хәмәр* [hwmwr] olarak geçmiş (Agyagási, 2022, s. 460-462) ve *koñur* 'kahverengi' ile *koñuz* 'böcek' anlamlarını birlikte muhafaza ederek anlambilimsel genişlemeyle 'arı' manasını da eklemiştir. Bu kökenbilimsel ve anlambilimsel bütünlüğün basit bir tesadüften ibaret olmadığını göstermek adına özellikle de Hunlarla çeşitli konularda yakınlık gösteren Başkurtların dilini incelediğimizde de karşımıza *күч* [küs] 'Oğul arısı, Arı sürüsü, Kömürü örtmeye yarayan ağaç yığını' çıkmaktadır. Çağdaş Çuvaşça'da *хәмәр* [hwmwr]'a göre farklı bir ses dönüşümü geçiren Başkurtçadaki *күч* [küs] başka bir çalışmanın konusu olduğundan burada kökenbilimsel açıklamasına değinmemekle birlikte anlambilimsel olarak taşımış olduğu hem 'arı' hem de anlam daralmasıyla 'kahverengi' 'yi temsil eden ikinci anlamının açıklamasıyla çok açık bir biçimde Türk dillerindeki 'kahverengi' ve 'arı' ilişkisini anlambilimsel olarak gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda burada sunulan ve çok açık olan ilişkiler ağını bir ileri boyuta taşıyarak Ön Türkçedeki *koñur*'un Çağdaş Çuvaşçaya *хәмәр* [hwmwr] olarak kökenbilimsel ve anlambilimsel dönüşümüne çok benzer ve bugün dahi Çağdaş Almanca'da ve birçok başka German dilinde yaşayan bir kelimeyi ele alacağız. Bu Almanca'da 'Büyük, hantal, kürklü gibi tüylü arı türleri' anlamına karşılık gelen *Hummel* kelimesidir. Yine Çuvaşçadaki *хәмәр* [hwmwr] gibi benzer bir kökenbilimsel değişimle Ön Türkçedeki *koñur*'dan dönüşen *Hummel*'in tek farkı sonundaki 'l' sesidir. Bu da muhtemelen farklı bir son ek biçimi veya 'r' sesinin akıcı ünsüz olarak bir başka akıcı ünsüz olan 'l' sesine dönüşümünden ibarettir. Böylece *koñur* Çuvaşçayı beslediği gibi yine aynı biçimde hem kökenbilimsel hem de anlambilimsel olarak German dillerini de beslemiştir. Ancak burada şunun da belirtilmesi gerekir ki, Çuvaşçadaki *хәмәр* [hwmwr] biçiminin 'r'li hali ile 'arı, böcek' anlamlarını taşıması *koñur*'un Ön Türkçe döneminde de 'arı, böcek' anlamlarını taşımış olabileceği olasılığı da ihtimaller dahilindedir. Bu ihtimali güçlendiren ve aynı zamanda yine German dilleri içerisinde **kon-* kökünü anlambilimsel olarak Türk dillerindeki örnekleriyle bağdaştıran ve araştırmamızın yönünün ne denli doğru olduğunu kanıtlayan bazı başka

kelimeleri inceleyeceğiz. Bunlar; Eski Nordça *kɔŋgul-* ‘örümcek’, Eski İzlandaca *kɔŋgurvāfa* ‘örümcek’, Geç Orta Yüksek Almanca *Kanker* ‘örümceğimsiler, araknidler’, Eski İngilizce *gangelwæfre*, *gangewifre* ‘örümcek’, Çağdaş İzlandaca *könguló* ‘örümcek’, Norveççe *kongro* ‘örümcek’, Çağdaş Almanca *Kanker* ‘örümceğimsiler, araknidler’dir (DWDS). Buradan da anlaşılacağı üzere Ön Türkçedeki *koñur* nasıl ki *koñuz*’a dönüşüp Eski Türkçede ve hatta Çağdaş Türk lehçelerinde ‘domuzlan, osurgan böceği > böcek’ anlamı kazandıysa, burada da German dillerine geçerken **kon-* kökünü muhafaza edip hatta bazen doğrudan *koñur* biçimini koruyarak ‘örümcek > böcek’ anlamı kazanmıştır. German dilleri bu çerçevede yalnızca kökenbilimsel süreçleriyle değil bunlarla birlikte anlambilimsel dönüşümleriyle de Türk dilleri içerisindeki süreçlerle aynılık göstermektedir.

Elde edilen bu güncel veriler sonucunda *honey* ‘bal’ kelimesinin kökeninin Türkçe olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu kelime dil, tarih ve coğrafya üçlü sac ayağı üzerinde incelenmiş olup göz ardı edilen bir hakikati gün yüzüne çıkarmıştır. Hunların yalnızca tanrısal bir cezalandırma mekanizmasının silahı olmadığı, dil ve kültürden nasibini almamış barbarlar topluluğu olmayıp tam aksine birden var olup birden yok olmadığı gibi German dillerinde ve dahi kültürlerinde bugünlere dek uzanan etkilerinin devam ettiği çok açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Burada özellikle dikkat edilmesi gereken husus ise *honey* ‘bal’ kelimesinin yalnızca basit bir kelimedenden ibaret olmadığı, o dönemlerde çok önemli ve özel bir besin kaynağı olduğu ve bununla birlikte yukarıda bahsi geçen dönemlerde ve coğrafyalarda kutsal ritüeller için kullanılan bir hammadde niteliği taşıdığıdır. Böylece **kon-* kökünün de ne denli güçlü bir yapıya sahip olduğu da anlaşılmaktadır. Genel bir çerçeve çizip *honey* ‘bal’ kelimesinin kökenbilimsel sürecini özetleyecek olursak; Ön Türkçe **kon-* ‘kahverengi, bal, arı > böcek’ > Ortak German **kon-* ‘kahverengi, bal, arı > böcek’ > Eski Yüksek Almanca **hon-* ‘bal’ > Çağdaş German dilleri **hon-* ‘bal’. Bununla birlikte **kon-* kökünün German dillerindeki diğer gelişmelerine de bakacak olursak; Ön Türkçe **kon-* ‘kahverengi, bal, arı > böcek’ > Ortak German **kon-* ‘kahverengi, bal, arı > böcek’ > Eski Nordça *kɔŋgul-* ‘örümcek’, Eski İzlandaca *kɔŋgurvāfa* ‘örümcek’, Geç Orta Yüksek Almanca *Kanker* ‘örümceğimsiler, araknidler’, Çağdaş İzlandaca *könguló* ‘örümcek’, Norveççe *kongro* ‘örümcek’, Çağdaş Almanca *Kanker* ‘örümceğimsiler, araknidler’. Ön Türkçe **kon-* ‘kahverengi, bal, arı > böcek’ > Ortak German **kon-* ‘kahverengi, bal, arı > böcek’ > Orta Yüksek Almanca *Hummel* ‘Büyük, hantal, kürklü gibi tüylü arı türleri’. German dillerindeki gelişim sürecine paralel olarak **kon-* kökünün Türk dillerindeki durumunu özetleyecek olursak; Ön Türkçe **kon-* ‘kahverengi, bal, arı > böcek’ > Çuvaşça *хăмăп* [hwmwr] ‘arı, böcek ve kahverengi’. Ön Türkçe **kon-* ‘kahverengi, bal, arı > böcek’ > Eski Türkçe *koñur* ‘kestane rengi’ / *koñuz* ‘domuzlan, osurgan böceği’.

KAYNAKLAR

Agyagási, K. (2022). The Turkic Languages. L. Johanson, & É. Á. Csató içinde, *Chuvash* (s. 460-478). New York: Routledge Language Family Series.

Altheim, F. (1969). *Geschichte der Hunnen: Von den Anfängen bis zum Einbruch in Europa* (Cilt I). Berlin: Walter de Gruyter.

Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Crane, E. (1999). *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*. London: Routledge.

DWDS - *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache: Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart*. (Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften) 10 29, 2023 tarihinde <https://www.dwds.de/> adresinden alındı

Eggers, H. (1964). *Der althochdeutsche Isidor: Nach der Pariser Handschrift und den Monseer Fragmenten*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)* (3. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hattemer, H. (1846). *Denkmahle des Mittelalters: Notker's des Teutschen Werke* (Cilt II). Scheitlin Und Zollikofer.

Haugen, E. (1974). *Norwegian English Dictionary*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.

Karatay, O. (2022). *The Genesis of the Turks: An Ethno-linguistic Inquiry Into the Prehistory of Central Eurasia*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.

Mommsen, T. (1882). *Jordanis Romana et Getica*. Berlin: Berolini Apud Weidmannos.

Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Pokorny, J. (2007). *Proto-Indo-European Etymological Dictionary, A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*. Dnghu Association.

Sievers, E. (1872). *Bibliothek der ältesten deutschen Litteratur-Denkmäler: Tatian* (Cilt V). Paderborn: Verlag von Ferdinand Schöningh.

Streitberg, W. (1908). *Die Gotische Bibel*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

Uhlenbeck, C. C. (1900). *Kurzgefasstes etymologisches Worterbuch der gotischen Sprache*. Amsterdam: Johannes Müller.

Wolf, N. R. (1981). *Geschichte der deutschen Sprache: Althochdeutsch - Mittelhochdeutsch* (Cilt 1). Heidelberg: Quelle und Meyer.

Zoëga, G. T. (1975). *A Concise Dictionary of Old Icelandic*. Oxford: Oxford at the Clarendon Press.

ERKEN TUNÇ ÇAĞINDA AVRUPA'YA KURGANCI GÖÇLERİ*

Osman KARATAY**

Bugün dünyanın neredeyse yarısı Hint-Avrupa dilleri diye sınıflanan dillerden birinde konuşmaktadır. Bu dilleri konuşan nüfusun tamamının değil ama dillerin tek bir ön dil kaynağından indiğine inanılıyor ve eski dönemde bu dillerin yayıldığı alan Hindistan ve Avrupa arasında olduğundan, bu iki coğrafi ismin birleşimiyle anlatılıyor. Bu büyük ya da üst ailenin German, Kelt, İtalic, Grek, Balt, Slav, Hint ve İran gibi alt kolları bulunuyor. Hititçe ve Toharca gibi bazı ölü diller de bu topluluğa dâhil ediliyor. Hint ve İran dilleri Aryan denen bir ön-dilden inmekte. Aryan topluluğu büyük aile içinde en fazla Grekçeye yakın bulunuyor. Diğer üyelerden Slav, Balt ve Ermeni dilleri de bunlara yakın konur. Buna karşılık İtalic ve Kelt dilleri ayrı bir topluluk teşkil eder. Onlara çok yakın olmamakla birlikte German topluluğu da aynı taraftadır. Doğu Türkistan'da kayıtları bulunan ölü dil Toharca bu üç Batı Avrupa dil topluluğuna yakın görülür. Bu sonuncular hep birlikte, yüz rakamının bu dillerdeki ortak biçiminden hareketle 'centum' dilleri, diğerleri ise 'satem' dilleri olarak yığılanılır. Konumuz Hint-Avrupa dilleri olmadığı için, daha fazla ayrıntıya girmeyeceğiz. Var olduğuna inanılan Hint-Avrupa ön dilini konuşanların anayurduyla ilgili sayısız kuram olmakla birlikte, en çok tutulanları onları Karadeniz kuzeyine, en çok ilgi çekenleri de Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesine yerleştirir. Kuzeydeki bir yurdu önerenler ağırlıklı olarak hayvancılıkla ilgili sonuçlara dayanırken, güneydekini önerenler sadece tarıma yoğunlaşır. Bunlarla ilgili temel bilgiler Türkçede Mallory'nin eserinde ayrıntıyla bulunabilir. Biz burada, özümüzün de inandığı Karadeniz kuzeyi kuramıyla ilgili bir temel tartışma konusu olarak kurganlar üzerine bazı tespitlerde bulunabilmek için, Hint-Avrupa çalışmalarının bölgeye has bazı ayrıntılarına girmek zorunda kalacağız.

Gordon Childe'in giriş niteliğindeki bazı önerilerinden sonra, Soğuk Savaş döneminin bilginlerinden Marija Gimbutas, erken Tunç Çağında Avrupa'da görülen kurgan hareketlenmesini Hint-Avrupalıların yayılmasına bağlayan bir görüş geliştirdi. Buna göre Hint-Avrupalılar Güney Ural bölgesi merkezli olarak Avrupa'ya ve Güney Asya'ya doğru yayıldılar ve bu yayılma kurganlar üzerinden izlenebilmektedir.

---

*Bu makale aynı başlıkla *Dünyaya Kültür Taşıyan Ön Türkler Çalıştayı*'nda (Maltepe Belediyesi, 11-12 Haziran 2023) sunulmuştur.

** Prof. Dr. Osman Karatay, Ege Üniversitesi, TDAE, Bornova – İzmir, ORCID: 0000-0002-1566-3283, karatay.osman@gmail.com.

Günümüzdeki en önemli iki Hint-Avrupa bilgini J. Mallory ve D. Anthony de dâhil geniş bir çevre bu kuramı benimsedi; ancak kazıbilim sonuçlarında görülen uyumsuzluklar nedeniyle her biri kendine göre bazı düzeltmeler yaptı. Sonuçta her bilgin Ural dağlarından Karpatlara kadar uzanan geniş bölgede daha dar bir sahayı anayurt olarak önerdi ve neredeyse kimse Gimbutas'ın özgün düşüncelerine bağlı kalmadı.

Kazıbilim sonuçlarıyla uyumsuzluk yanında, bu bölgedeki anayurt önerilerinde en büyük sıkıntı kuşkusuz Ön-Hint-Avrupa dili ile Kafkas dilleri arasındaki türeyiş çağlarına ait dil ilişkilerinin çok zayıf olmasıdır (Anthony, 2007a, s. 5, 83, 99; Anthony, 2007b, s. 17). Güney Ural ve İdil-Don boylarındaki bir ana Hint-Avrupalı kitlesi en azından yayılış döneminin ilk evrelerinde Kuzey Kafkasların yerli halklarıyla belli bir ölçüde dil ilişkisinde bulunacaktı ama böyle bir şey gözüküyor. Bu yüzden, anayurdun Kafkaslılarla temas etmeyecek bir yerde, Don nehrinin batısındaki sahada olması gerekiyor. Bozkırlı Hint-Avrupalılar düşüncesine en son şeklini veren Anthony'ye göre, Doğu Avrupa'da gerçekleşen arabanın keşfi ve yaygın kullanımı Hint-Avrupa yayılmasının temelinde bulunuyor ama Hititlerin de dâhil olduğu Anadolu'ya göçen Hint-Avrupalılar araba çağının başlamasından önce Karadeniz bozkırlarını terk etmiş olmalı (Anthony – Ringe, 2015, s. 202),¹ çünkü dillerindeki araba ve teker sözcükleri diğer Hint-Avrupalılarla paylaşılıyor (Garrett, 2006, s. 145). Bu Anadolu'ya giden Hint-Avrupalılar konusuna tekrar döneceğiz, çünkü Gimbutasçıların kurgan açıklamasını da zora sokuyorlar. Aslında bunlar Anthony'nin arabalılar kuramını da zora sokuyor, çünkü arabanın icadından önce ayrılıp uzun mesafe gidip Anadolu'da hâkim oldularsa, yayılmanın nedeni olarak Anthony'nin önerdiği arabanın getirdiği dinamizm ve hareket kabiliyeti gibi bir açıklamaya gerek kalmıyor. Kuşkusuz insanlar yeryüzündeki ilk varlığımızdan itibaren görüldüğü üzere, arabasız da göçüyorlardı.

Kısaca, bu okula göre bozkır ortamında yaşayıp hayvanları daha iyi kullananlar, yani burada Hint-Avrupalılar, ulaştıkları teknik üstünlük sayesinde geniş bölgelere yayılmış ve diğer halkları bir şekilde ortadan kaldırmış veya eritmişlerdir. Ancak Dybo'nun Ön-Hint-Avrupa dili üzerine bir incelemesi türeneğin bozkır değil de, dağlık bir alan olması gerektiğini göstermiştir (Dybo, 2013, s. 87-88). Dile bakılırsa, Doğu Anadolu/tarım açıklaması da gerçekçi değil, çünkü Asya ve Avrupa'daki Hint-Avrupa dillerinin tahıl ıstılahı da bir bütünlük arzetmiyor (Mallory, 1998, s. 181). Biz çok geniş bir zaman aralığında bir dil ailesinde iç bütünlüğü koruyacak ortaklıkların eriyip gidebileceğine inanıyoruz, ancak diğer dillerle ilişkilerin yadigârları, sonuçta bunlar ilgili dillerde günümüze kadar ulaşıp gelmiş olduğundan, bu konuda daha çok ve kesin şeyler söyleyecektir.

Dil yakınlıkları hesaplamasına (glotto-kronoloji) dayanan bilginler Karadeniz kuzeyindeki bir yerlerde, büyük ihtimalle şimdiki Ukrayna-Romanya arazisinde bulunan Hint-Avrupa ana kitlesi, MÖ 4. Binyılda Anadolu topluluğunun ayrılmasından sonra, kabaca MÖ 2500 civarına kadar, çoktan lehçeler oluşturmuş olmak kaydıyla, bütünlüğünü

¹Onun bu düşüncesine, itiraz noktalarını görmeyerek veya törpüleyerek kazıbilim verisine dayanan Carpelan ve Parpola (2007, s. 70, 128; Parpola, 1988, s. 200) ve genetik veriyi kullanan Reich da katılır (2018, s. 107-108), fakat Kozintsev'in ağır eleştirisine uğrar (2019, s. 307).

korudu ve o tarihten sonra yayılma başladı diye düşünülüyor (Gamkrelidze – Ivanov, 1995, s. 761; Mallory, 1989, s.108-109; Anthony, 2007, s. 48; Garrett, 2006, s.143). Bu yayılma veya dağılma tarihi, Gimbutas kuramının en önemli ayağı olan Avrupa'ya üçüncü ve nihai Kurgancı göçünün tam ortasına gelmesiyle ilginçleşiyor.

Tarım bilgisi Trakya'ya MÖ 6500 civarında atlamış, 5800'lerde Bucak çevresini aşmış ve 5200'lerde Dnyeper'in doğusuna aşmış gözükmüyor (Zvelebil – Dolukhanov, 1991, s. 248; Anthony, 2007, s. 119, 154-5, 159; Gimbutas, 1993, s. 207; Brandt et al., 2013, s. 260). Yani, her halükarda Orta Avrupa'nın ve özellikle Akdeniz Avrupa'sının eski halkları tarımı Hint-Avrupalı ana kitleden önce öğrenmiş ve nüfuslarını artırmışlardı. Ama MÖ 4120 ve 3821 arasına tarihlenen kısa bir buz çağına aşağı Tuna boylarındaki etnik ilişkileri tersine çevirdiği, Orta Avrupalıları perişan ederek Karpatların doğusundan gelen nüfusa alan açtığı söyleniyor (Anthony, 2007, s. 225-8). Kazıbilim sonuçlarına dayanarak önerilen bu fikir, Hint-Avrupa yayılmasını daha erken tarihlere alacak ve en azından Anadolu topluluğunun (Hitit, Pali, Luvi?) göçünü, belki German, İtalic ve Kelt topluluklarının erken ayrılışını da açıklayacaktır. Ancak ne bu, ne de MÖ 2500 sonrası açıklamalar Kurgancı yayılmasını açıklayamıyor. Çünkü ne erken ayrılan Hititlerde ve diğerlerinde, ne de MÖ 2200'den sonra ana kitleden kopup şimdiki yurtlarına gelen Greklerde (Mallory, 1989, s. 70-71) kurgan kültürü bulunmuyor. Kelt ve German sahalarında görülen kurganlar da açıkçası MÖ 3000 civarından başlayarak Batı Avrupa'ya doğru çeşitli dalgalar halinde yayılan Güney Ural kökenli Kurgancılara ait. Bir dil incelemesinden sonra Kurgancılara geri döneceğiz.

Ana Hint-Avrupa dili Avrasya ve Ortadoğu'nun neredeyse bütün bilinen dilleriyle kıyaslanmış, ancak Türkçe ile sadece İrani ve Tohar dilleri karşılaştırılmıştır (Örneğin Kozintsev (2019, s. 296) Hint-Avrupa dillerinin dört dil ailesi ile ilişkisi olduğunu söyler: Ural, Eskimo, Kartvel ve Sami). Hint-Avrupa ön dilinin olduğu dönemde (en geç MÖ 3. Binyıl başları) Türkçenin var olamayacağı, o zaman ancak Altay ön dilinden bahsedebileceğimiz gibi bir sebep ve yaklaşım bu konudaki çalışmalarını engellemiş gözükmüyor. Fakat Altay kuramına en fazla inananlar bile bu ailenin varlığının bir Hint-Avrupa örneğindeki gibi kanıtlanamadığını itiraf ederken (vakıa, Hint-Avrupa ailesi içinde de önemli sorunlar vardır), eleştirel yaklaşanlar haklı olarak yapısalılık dışında söz varlığı ve biçimbirimler itibariyle bir ana Altaycanın asla ortaya konamadığını dile getirmekteler. MÖ 3000'lerde Türkçenin bir ön biçiminin bile var olamayacağını dile getirenlerin açıklaması gereken esas konu, Ukrayna'daki bir Hint-Avrupa anayurdu ve Moğolistan'ın doğusu ile Mançurya'daki bir 'Altay' türeneği arasında kalan devasa arazide kimlerin yaşadığıdır. Buna hiç değinilmeyişi çok düşündürücüdür. Adeta farazi bir Altay ailesine evlatlık verilerek olay mahallinden uzaklaştırılan bir Türkçe gerçeği ile karşı karşıyayız. Hâlbuki bilimde önce inceleme yapılır, sonra karara varılır. Peşin bir karara binaen şu ana kadar bir incelemenin yapılmayışi düşündürücüdür ve bilimselliğinden bahsedilemez. Biz bu karşılaştırmanın keyiflere bırakılmayacak bir görev, bir ön-koşul olduğu düşüncesindeyiz ve burada kısa bir incele sunmak amacındayız.

Diller arasındaki kıyaslarda en başta rakamlara başvurulur; sayı isimlerinin en az değişen sözcük öbeklerinden biri olduğu düşünülür. Altay ailesi içinde sayı isimleri

uyuşmaz; birbirine en yakın iki dil olduğu sanılan Türkçe ve Moğolca bile kuşkuyla bir *dört* – *dörben* denkliği dışında bir ortaklığa sahip değildir (*Bin* kelimesinin Türkçeden Moğolcaya geçişi dışında). Buna karşılık rastgele Hint-Avrupa dilleri ile Türkçe arasında sayı isimlerinin benzerliği hemen dikkat çekiyor: Tr. *beş*, Fars *penç* ve Slav *pet*, *pyat*; Tr. *yedi*, Fars *heft*, Latin *septe* vb.; Tr. *on*, Latin *uno* 'bir'; Tr. *yüz*, Doğu Hint-Avrupa *sat*. Ana Hint Avrupa dilinde **per* 'ön' demektir (Ernout – Meillet, 1951, s. 946; Fasmer, 1986-1987, -III-, s. 235). Türkçe *ön* kelimesi ise Hint-Avrupa **oin(os)* 'bir' sözcüğüne benzer. Bu, tesadüf olması hiçbir şekilde mümkün olmayan çapraz bir denkliktir. Hint-Avrupa *şueks*, *seks* 'altı' (Pokorny, 2007, s. 2995) Türkçe *sekiz*'e benzerken, HA **oktō* 'sekiz' (Pokorny, 2007, s. 2226) Türkçe *altı* < **aşta* rakamına benzer. Burada da çapraz bir denklik bulunuyor. HA 'dört' sözcüğü **k^wet^uer-*, **k^wetuōr-*, **k^wetur-*, **k^wetes(o)r-* gibi biçimlerle kuruluyor (Pokorny, 2007, s. 1812), ancak özellikle Latin *tetra* gibi biçimler Türkçe *tört* ile uyuşur. Aynı şey HA *septm* 'yedi' (Pokorny, 2007, s. 2623) için de geçerlidir ve Türkçe *yeti/yetti* < **sette* sözcüğünü andırır. HA **penk^we* 'beş' (Pokorny, 2007, s. 2328) Türkçe **peş* 'beş' ile benzeşir. Türkçe *tek* sözcüğü bir tane olanı anlatırken, sesçe yakın **dek^m*, **dek^m-t*, **deku-* HA dillerinde 'on' rakamına karşılık gelir (Pokorny, 2007, s. 564); aynı kökten olan örneğin Latin *digitus* ise 'parmak' anlamındadır, yani tek olanı anlatır. Hatta Türkçe *iki* sözcüğü HA **^ueik-* 'eşit olmak' (Pokorny, 2007, s. 3260) ile dahi anlamca ilişkilendirilebilir. Bunlardan bazıları makul görülmeyebilir ama toplamda üç ve dokuz rakamları dışındaki tüm rakamların bir şekilde ilgili gözükmesi son derece düşündürücüdür. Bu ilgi, dediğimiz gibi, Moğolcada sadece bir kelime için konuşulabiliyor. Üstelik de Türkçenin Hint-Avrupa dilleriyle sayı isimlerindeki bu benzerliğini Hint-İran dilleri veya Toharca üzerinden açıklama imkânı yok, çünkü onlardaki biçimler hayli farklı. Türkçe biçimler daha çok Batı Avrupa'nın Hint-Avrupa dillerine benziyor.

Biz Pokorny'nin sözlüğündeki kurulumlara dayanarak, yani en geç MÖ 3000'lerde konuşulduğu düşünülen Hint-Avrupa ana diline ait olduğu düşünülerek listelenmiş kelimeleri kullanarak yaptığımız karşılaştırmada, 234 sözcüğün benzerlik veya koşutluk gösterdiğini tespit ettik. Bu sözcükler Hint-Avrupa dillerinde denklikleri yaygın olduğu için işbu sözlüğe alınmıştır ama hepsi her HA dilinde geçmez. Bu durum bize işbu 234 sözcüğün hangi HA dillerinde veya dil ailelerinde paylaşıldığını gözlemleme imkânı da sunmaktadır. Buna göre 234 sözcüğün 171'i German, 148'i Grek, 144'ü Balt-Slav, 136'sı Aryan (Hint-İran), 119'u İtalyan/Latin, 115'i Kelt, 52'si Tohar ve 28'i eski Anadolu dillerinde bulunmaktadır (inceleme için bkz. Karatay, 2022, s. 327-341).

Eski Anadolu dillerindeki paylaşımın çok düşük olması, bu bulduğumuz denkliklerin Nostratik vs. bir köke dayanmadığını göstermektedir. Yani Türkçe konuşan bir topluluk, Hititçe vs. konuşan dal ayrıldıktan sonraki bir zaman içinde, ana Hint-Avrupa topluluğu ile yakın ilişkiye girmiş ve hayli sözcük alışverişinde bulunmuştur. Eğer her iki dil tarafı bu sözcükleri çok daha eski bir ata dilden, Nostratik bir kökten almış olsalardı, dağılım bu kadar sapma göstermezdi ve hepsi yaklaşık birbirine yakın rakamlarda olurdu. Öte yandan, Aryan kolu ile paylaşımların beklenenin aksine düşüklüğü bunun Orta Asya'daki bir komşuluk ilişkisinin sonucu olmadığı anlamına gelir. Dolayısıyla Aryanlar Orta Asya'ya göçüp Türklerle kendi başlarına ilişki kurmadan önceki bir zamanda bu temas gerçekleşmiş olmalıdır. Bu da en az MÖ 2300'lerden öncesine işaret edecektir, çünkü

Aryanların o tarihlerde kopup doğuya doğru ilerledikleri düşünülür (Mallory, 1989, s. 49; Anthony, 2007a, s. 51; Gamkrelidze – Ivanov, 1995, s. 762). German kolu ile ortaklık oranı çok yüksektir ve açıklanması gerekir. Burada bizi bekleyen görev işte budur. Kelt kolunda bulunan yaklaşık bütün ortaklıklar German kolunda da bulunur; bu durum bize Türkçe ile ilişkili öğelerin Kelt bölgesine doğrudan Türk unsurlar eliyle değil, German dilleri veya anadili üzerinden geçtiği anlamına gelir. Aynı şekilde, Balt-Slav kolu içindeki ortaklıkların çoğunluğu Balt dillerinde olup, Slav dillerinde daha azdır. Bu durum Litvancanın eski Hint-Avrupa unsurları korumadaki olağanüstü tutumu ile açıklanabilir (Mallory, 1989, s. 82). Aynı zamanda işbu listede gözükken ilişkinin ana Hint-Avrupa dilinin henüz dağılmadığı ama lehçeleştiği bir dönemde gerçekleştiğine dair başka bir delil sunmuş olur.

Konuya başka bir açıdan bakıp, HA'nın işbu kelimeleri Türkçeden değil, Türkçenin HA'dan aldığı ileri sürülebilir ve normal şartlarda gayet mantıklıdır. Çünkü nihayetinde Türkçeye Hint ve İran dillerinden, hatta Toharcadan çok sayıda sözcük girmiştir. Fakat o sözcükler buradaki listede bulunanlar değil; Orta Asya'daki komşuluğun ürünü olarak girmişler. Buradaki listeyi farklı hale getiren şey dağılım oranları. Türkçenin bunu HA dillerinden aldığını varsaydığımızda, Avrupa'nın batısında, ana German kitlesinin de batısında bir Türk anayurdu kabul etmek gerekecektir ki, bunu herhalde kimse aklına getirmez. Veya Ön-German topluluğunun kökleri doğuda aranacaktır. Öte yandan, her halükarda HA anayurduna yakın bir Türk anayurdu varsaymak şu tablo karşısında mecburi gözüküyor. Batı Avrupa ile dilsel ilişkinin doğasını ise şu durumda HA ana kitlesi içine girip batıya doğru ilerlemiş ön Türk dili konuşan bir topluluğun veya toplulukların izlerinde aramak gerekecektir. MÖ 2300 öncesinde bir Türk topluluğu Batı Avrupa'ya kadar ilerlemiş olabilir mi? Ancak, varsa, genetik ve kazı sonuçları bize yardımcı olabilir.

Şaşırtıcı şekilde genetik sonuçlar bize Kurgancı toplulukların German halklarla genetik paylaşımının en güçlü seviyede olduğunu, buna karşılık Kelt ve İtalik topluluklarda vs. bunun azaldığını gösteriyor (Klejn, 2018, s. 201). O halde buradaki sorunu anlamada kurganlar temel belirleyici olacak gibi gözüküyor.

Avrasya'nın tarih öncesini çalışanların Uralların kah doğusuna kah batısına yerleştirilen sözde Ural kavimleri dışında Hint-Avrupa dışı toplulukları nazara almadıkları, en fazla Sibiryaya için ucu belirsiz bir "Paleo-Sibir" halkı önerdiklerini görüyoruz. Hint-Avrupa yayılmasından önce Orta Asya'da kimlerin yaşadığına dair zorla bile olsa laf almak mümkün gözüküyor; öte yandan, yukarıda bahsettiğimiz Altay ailesinin sözde varlığının bağlayıcılığı sebebiyle, Türklerin uzak atalarının Uzakdoğu'da olması gerektiği için, Orta Asya'nın bir kıta büyüklüğündeki arazisi sahipsiz kalıyor. Buna bildiğim tek itirazı, Hint-Avrupa yayılmasıyla ilgili görüşleri boş bir gezegenin iskanına benzeterek eleştiren Francfort'ta buldum (Francfort, 2007, s. 151-152). Altay ailesinin veya Türkçenin anayurdu neresi olursa olsun, MÖ 3. Binyıla tarihlenen yoğunlaştırılmış bir ilişkinin yaşanacağı koşulları ve zemini öngörmek zorundayız. Doğu sınırları her nerede bitiyorsa (Don? İdil? Tobol?),² Hint-Avrupa anayurdunun hemen bitişiğindeki 'bilinmeyen' halkın veya halkların mevcut dilbilim sonuçlarına göre Türklerin ataları

²Anthony (2007b, s. 25) İdil'in doğusu ve batısındaki farklılıkların aynı zamanda etnik içeriği olduğuna inanır; yani burası aynı zamanda etnik bir sınırdır.

olmaya en yakın topluluklar olduğunu şimdiden varsayabiliriz. Ve bu halkların kültürünün en belirgin işaretçileri kurganlar olarak gözüküyor.

Kurganlar tek tip değildir; değişik zaman ve zeminlerde değişiklik gösterirler. Bu yüzden, Khazanov'un önerdiği gibi hepsini bir 'kurgan kültürü' başlığı altında toplamak sakıncalı olacaktır (Khazanov, 1984, s. 90), ancak vaki olan şey temelde aynı mantığa (bir mezar odası ve üstte yapay yığın, tepecik) dayanan bir gömü inşasıdır. Kelime Türkçe asıllıdır ve başka dillere Türkçeden yayılmıştır (Fasmer, 1986, -II-, s. 424). Kurganların başlangıcını Ortadoğu'ya götürmeyi öneren fikirler olsa da (Kozintsev, 2019, s. 315), bildiğimiz manada kurganlar ilk MÖ 4. Binyıl başlarında Güney Ural sahasında ortaya çıkmaya başlar ve oradan Orta Asya ve Doğu Avrupa'ya yayılmıştır (Anthony'nin (2007a, s. 245) Ukrayna Dereivka'daki kurganların bozkırdaki en eskileri olabileceği fikrine rağmen). Bugüne kadar kurgan sahibi topluluklar için bu özelliği öne çıkartan bir isim önerildiğini hatırlamıyoruz; biz bu yüzden *kurgancı* tabirini önereceğiz.

Belirttiğimiz gibi, G. Childe'in giriş bahislerinden sonra M. Gimbutas Hint-Avrupa köklerini kurgancılarla telif eden bir kuram geliştirdi. Ona göre İdil-Ural sahasından atlı savaşçılar MÖ 3500'lerden başlayarak, ama son ve en kesin dalgası MÖ 2400-2200 arasında olmak üzere, Avrupa'ya girdiler ve kademeli olarak tamamını ele geçirdiler. Bu insanlar ona göre Ön-Hint-Avrupalılardı ve Avrupa'yı ele geçirip yerli halkı asimile ederek dillerini tüm kıtaya yaydılar. İşte bu istila, İrlanda'ya kadar ulaşan kurganların yayılmasıyla izlenebilmektedir (Gimbutas, 1963, s. 821; 1993, s. 206 vd; Anthony, 1986, s. 300-1; Reich, 2018a, s. 119). Gerçekten de, aynı günlerde doğudan Avrupa'ya giren ve rahatlıkla kurgancılarla eşleştirilebilecek bir genetik akış gözlemlenmektedir (Brandt et al., 2013, s. 261). Fakat sorun bu genetik akışın Hint-Avrupa bütünüyle bir ilgisinin olmayıp kısıtlı bir nüfusu, açıkçası German, Balt ve Slav dilli toplulukları ilgilendirdiği görülüyor.

Gimbutas'ın çok sayıda açmazından biri atlarla ilgili. Burada at üzerindeki savaşçıyı anlamamalıyız, zira ancak MÖ 1200 civarında atlı savaşçılık ortaya çıktı. Atın buradaki rolü taşıdığı insan ve yük ile daha uzaklara hareket kabiliyetini artırmasıdır. Fakat sorun atın ilk evcilleştirildiği bölgelerin işbu kurgancıların çıktığı Güney Ural sahası değil, Ukrayna ve Kazak bozkırları olması. Şu an bu iki bölge (Dereivka ve Botay kültürleri) atın ilk evcilleştirilmesinin şerefine yarışıyorlar ve halen Kazakistan önde gözüküyor. Yani Güney Urallar kadar Kazak bozkırının halkı veya halkları da Avrupa'yı istila etmeye adaydı ve üstelik atın sağladığı bir üstünlükten bahsedeceksek, istilaya uğrayan Ukrayna sahasının halkı da aynı dönemde atı kullanmayı biliyordu. Nitekim Doğu Avrupa'ya yerleşip Yamnaya adlı uzun süreli kültürü kuran insanların genleri,³ Altayların batısındaki sahada MÖ 3700'lerden itibaren belirmeye başlayan Afanas'evo kültür bölgesinin sakinleriyle uyuşmaktadır.⁴ Ayrıca bu kültüre dâhil olan Orta Kazakistan ahalisinin genetik havuzunun

³ Yamnaya kültürünün erken dönemleri MÖ 4000-3300 arası, gelişme çağı MÖ 3300-2600 arası ve son evresi 2600-2300 arasındadır (Morgunova ve Khokhlova, 2013, s. 1286, 1294). Anthony (2007b, s. 24) Don nehrinin doğusunda Yamnaya varlığı bulunmadığını düşünür.

⁴ Allentoft et al., 2015, s. 169; Hollard et al., 2018, s. 2, 8. Genetik çalışmalarda incelenen Afanas'evo erkeklerinin yaklaşık tamamı R1b1a1a alt haplogrubuna aittir (Hollard et al., *a.g.e.*, s.7). Afanas'evo insanı Altayların kuzeybatısındaki sahada Taş Devri'nden maden çağına geçişi temsil eder. Hatta demir çağına

Baykal gölüne kadar uzanan bir şeritteki topluluklar tarafından da paylaşıldığı görülüyor (Jeong et al., 2020, s. 891). Gömü biçimlerine bakınca da Yamnaya sahasında cesetlerin yerleştirme biçimi sonraki dönem Kazakistan'daki, Afanas'ev varisi Karasuk bölgesindeki uygulamalara benziyor (Okladnikov, 1994, s. 86-87). Yani bu resme göre tüm Avrupa'yı istila eden sözde Ön-Hint-Avrupalılar Kazakistan'dan gelmiş gözüküyor ama Kazakistan sahasının ne Gimbutas ne de başka bir takipçisine göre Hint-Avrupa türeneği ile ilişkisi yok. Vaki bunlar Güney Ural'dan gelmiş bile olsalar ki, oradan göçler de bulunuyor, etnik sorun çözülmeyecekti, çünkü Güney Ural ile Kazak bozkırı arasında etnik ayrılığı gösteren özellikler bulunmuyor. Buna aşağıda değineceğiz.

Bu açmazı aşmak için hemen başvurulmuş yöntem, Kazakistan'daki Afanas'ev kültürünün Hint-Avrupalılara, hatta dahası Toharlara ait olduğunu iddia etmektir. Fakat bu durumda, dilbilim sonuçlarına göre MÖ 2500'lerde, olmadı 3000'lerde hala dağılmamış olması gereken Hint-Avrupalıları, MÖ 3700'lerde Altaylara kadar götürmek gibi bir tuhafılık ortaya çıkıyor. Afanas'ev'nun başlangıcını MÖ 3000'lere tarihleyen eski açıklamalara göre bu bir derece anlaşılabilir olurdu, ancak her geçen gün bu kültürün tarihi daha bir derinlere iniyor.

Aslında Gimbutas veya kurgan kuramını bizzat Hititler ve Anadolu kolu kökten çürütüyor. Hititlerin genleri ne Güney Urallı kurgancılarla, ne Ukrayna'ya yerleşen Yamnaya sakinleriyle, ne de Afanas'ev bölgesiyle uyuyor (Barros Dagaard et al., 2018, s. 6; Kozintsev, 2019, s. 325; Reich, 2018a, s. 120). Bu durumda ya Hititleri Hint-Avrupalı kabul etmeyeceğiz, ya da sözkonusu bozkır çevresinde özgün bir kültür geliştirmiş kurgancılar Hint-Avrupalı değiller. Nitekim, belirttiğimiz gibi, kurgancı genlerinin Hint-Avrupa halklarının çok az ve belli bir kesimince paylaşılması, bu ikinci seçeneğin doğru olduğunu gösteriyor.

Gimbutas kurgancı istilacıların yayılma dinamiklerine bir açıklama getirmeyip, sadece tüm Avrupa'yı ele geçirip dilce dönüştürecek kadar kalabalık olduklarını söylüyor (etnik-dilsel dönüşümden de önce bu kalabalığın nereden teşekkül ettiğinin açıklanması gerek), ama takipçilerinden Carpelan ve Parpola bu dönüşüm için "seçkinler egemenliği" modelini önererek konuyu açıkladıklarına inanıyorlar (Carpelan – Parpola, 2007, s. 67; Parpola, 1988, s. 200). Anthony ve Ringe ise böyle önemli bir dönüşüm sürecini çağdaş göndermeler içeren bir vecizeyle açıkladıklarını düşünüyorlar: "Hint-Avrupa dillerinin yayılması istiladan ziyade çok büyük ihtimalle bir imtiyaz işlemiydi." (Anthony – Ringe, 2015, s. 214).

Kurgancıların, yani kendine göre Hint-Avrupalıların gelmesinden çok önce Avrupa'da tarımın yerleştiğini, dolayısıyla nüfusun büyük artış sergilediğini unutmayan Gimbutas, küçük bir topluluğun büyük kitleleri denetimde tuttuğunu ve nihayet dilce dönüştürdüğünü söyler (Gimbutas, 1963, s. 827-9). Buradaki sorun, böyle bir şeyin olduğuna dair en ufak bir örneğimizin bulunmaması (çok uzun bir Roma hâkimiyetinin İberya ve Galya'daki yadigârları ve bambaşka bir sürecin ürünü olan Romanya dışında),

---

geçişten önce demiri kullandıkları söylenir (Okladnikov, 1994, s. 117-8). Bu insanlar, yerlileri avcı-toplayıcı olan Moğol bozkırlarına hayvancılığı taşımışlardır (Jeong et al., 2020, s. 892).

askeri üstünlüğe sahip olarak kendilerinden büyük toplulukları ele geçiren azınlık fatihlerin nihayetinde hep eriyip gitmeleridir. Üstelik Roma'nın Galya ve İberya yerlilerine nazaran her türlü üstünlüğü ortada iken, buradaki örnekte Ön-Hint-Avrupalıların doğu veya batılarındaki komşularından bir şekilde üstün oluşlarının izlerini bilmiyoruz. Bu durumda, henüz Avrupalıların kabile çağına bile geçmediği bir dönemde, MÖ 3. Binyılda hâkimiyeti tüm Avrupa'ya yayılmış Roma kudretindeki bir imparatorluk yapısı varsaymamız gerekiyor.

Kurgan kuramının büyük zaaflarından birisi, tarihi sürerliğe hiç mi hiç dikkat etmemesidir. Kurganlar ortaçağdaki büyük dinsel dönüşüm zamanlarına, yani nihayetinde İslam ve Hıristiyanlığın Avrasya'da sıkı bir şekilde yerleşmesine kadar sürdü. Lakin bu son anlara kadar işbu gömü kültürünü sürdürenler Türk ya da aynı kültürü paylaşan akraba topluluklardı. Sadece Hititler değil, MÖ 2300'den sonraki büyük kopuşla ayrılıp yeni yurtlarına göçen İtalyan kavimler, Ön-Grek topluluğu ve Aryanlar da kurgan nedir bilmiyorlardı. Aryanlar Batı Türkistan'dan geçerek İran ve Hindistan'a indiler ama kurganlar o dönemde asla Pamirlerin güneyine inmedi (Francfort, 2007, p. 154). Yani tarihte bildiğimiz tüm kurgancılar açık şekilde Türk ve tarihte bildiğimiz hiçbir Hint-Avrupalı topluluk (bunu ödünçleme ile alıp Anadolu'ya taşıyan Trak-Frig kolu hariç) kurgan yapmamış. Eğer erken Tunç Devrinin kurgancıları Hint-Avrupalı iseler, dünyanın dört bir tarafına dağılan Hint-Avrupalı toplulukların neden her yerde kurgan kültürünü terk ettiler ve neden bütün Türk toplulukları bu kültürü "benimsediler"? Makkay'ın ifadesiyle, kazıbilimce cahil Gimbutas kuramlarını terk etmenin zamanı geldi de geçiyor (Makkay, 2007, s. 337).

Aslında bu tunç Çağı kurgancılarının macerası bize son derece tanıdık geliyor. Yayılım alanlarının jeopolitiği bildiğimiz birşeylere işaret ediyor gibidir. Doğudan gelen kurgancılar Karadeniz bozkırlarını yurt tutuyorlar. Buradan aşağı Tuna boylarından güneye dönmeye çalışıyorlar. Tamamı bunu yapamıyor. Kalan kısmı yoluna düz devam edip Macar ovasına doğru ilerliyor. Balkanlar ve Macar ovasının dolu olması ve oralara girmenin zorluğu sözkonusu olduğunda ise, Karpatların kuzeyinden, Galiçya üzerinden batıya doğru ilerleniyor (Bulatović (2014, s. 107, 123, 132) bu dönem kurganlarını haritalandırmıştır). Her halükarda kurganlar kavşak noktası olan Dobruca'da birikiyor (Heyd, 2012, s. 535-6, 539). İşte kurgancı göçleri, bizim geç eskiçağ ve ortaçağdan tanış olduğumuz bir jeopolitik gerçekliğin Tunç Çağındaki yansımasından veya eski bir tecrübesinden başka birşey benzemiyor.

İşin daha ilginç kılan ve burada ulaşmaya çalıştığımız sonuç açısından önemli olan şey, kurgancıların Orta Avrupa'ya gelişinin bölgenin yerlileri açısından acıklı sonuçlara yol açmamış olması. Yerliler katledilmedi veya sürülmedi. Aksine, daha düzlük ve verimli yerlerde azınlıktaki kurgancılar ve daha yükseklerde yerliler olmak üzere, ortak yaşam süregitti (Heyd, 2012, s. 545). Bu da ortaçağdan tanıdık manzaralar içeriyor. Nihayetinde bunlar mukadder bir süreç olarak eriyip kaynaşmışlardır. Yani ortaçağda bir sürü dalga içinde aynı bölgeye gelen Türklerin sürekli erimesi ve Macarlar dışında hiçbir örnekte yerli halkı eriterek varlığını koruma konusunda başarılı olmamaları, rahatlıkla Tunç Çağı'na uygulayabileceğimiz bir kalıp olarak ortada duruyor.

Yamnaya kültürünün hemen batısındaki komşusu ve çağdaşı olan İp Baskılı Seramik Kültürü'nü oluşturanlar (MÖ 2900-2350), başlıca daha sonraki German, Balt ve Slav halklarının ataları kabul ediliyor ve bu kültür Finlandiya'nın güneyine kadar yayılıyor (Eğer ora kökenli olarak doğmadıysa, MÖ 3200 -3100 arasında Baltık bölgesi ve Finlandiya'ya yayılmış bulunuyordu ve batı uçları Hollanda'ya varmıştı: Carpelan – Parpola, 2007, s. 66). İşbu kültür bölgesi ile Güney Urallar arasında, aradaki Yamnaya bölgesi aracılığıyla sadece maddi kültür bağlantılar değil, genetik bağlar da var (Allentoft et al., 2015, s. 169; Klejn, 2018, s. 201).⁵ Gimbutas'ın üçüncü dalgasını desteklercesine MÖ 2500 civarında bu Asyalı genler anılan kültür bölgesine giriyorlar (Reich, 2018a, s. 119; Reich, 2018b, s. 47; Brandt et al., 2013, s. 260; Underhill et al., 2015, s. 127; Haak, 2015, s. 208). Geç dönem İp Baskılı Seramik Kültürü halkının yüzde 75'i Yamnaya kökenli gözüküyor (Haak et al., 2015, s. 207). Bunların tamamı kurgancı kökenli değildir ama onlara katılan bir yerli nüfusu temsil ediyor gözükmekte. Hatta bir araştırma bu bölgedeki incelenen nüfusun yüzde 79'unun Yamnaya ile ilişkili olduğunu gösterdi (Haak et al., 2015, s. 210; Reich, 2018a, s. 110). Bu tabii ki tüm bu insanların Orta Asya veya Güney Ural kökenli olduğu anlamına gelmiyor; sonuçta Ukrayna bölgesinin kurgancı olmayan yerlileri de Yamnaya nüfusu içinde sayılıyor. Sonuçta bu çok büyük bir rakamdır ve anlaşılan kurgancı dalgasına katılan büyük bir Yamnaya yerli nüfusu da şimdiki Almanya'ya doğru hareket etmiş gözüküyor (Haak et al., 2015, s. 210).

Fakat genlerin bu ortaklığı kısıtlı bir bölge için geçerli. Anılan sahanın dışında kalan şimdiki Avrupa nüfusu büyük oranda Yenitaş Çağı tarımcılarından iniyor. Bunlar da Hint-Avrupa dilleri konuşuyor ama tüm Hint-Avrupalılar içinde sadece belirttiğimiz German ve Balt-Slav kollarında belirgin bir R1 dağılımı var. Eşit olmayan dağılım, yukarıda değindiğimiz dilsel sonuçlarla birleşince, Güney Ural ve Kazak bozkırı kökenli nüfusun Hint-Avrupalı olmasını imkansız hale getiriyor. Bundan da öte, sanıldığı gibi R1'i Hint-Avrupalılara özgü bir haplotip olarak almak da olanaksızlaşıyor (Kozintsev, 2019, s. 331).⁶

Faux kuzeyli genleriyle ilgili ilginç sonuçlara ulaştı. En azından dilbilimsel sebeplerle İskandinav German dilli nüfusunun İp Baskılı Seramik kültürü bölgesinden indiğini düşünmemiz gerekiyor. Yamnaya ile paylaşılan ve nihayet bozkır kökenli olan Haplogrup R1b bugün Kuzey Avrupa'daki en yaygın haplogrup. Faux İsveç ve Norveç nüfusunun yüzde 25'inin R1b1c cinsinden olduğunu tespit etti (Faux, 2020, s. 23). R1a ise aynı bölgede yüzde 20 ile temsil ediliyor (Faux, 2020, s. 24). Bunlar çok önemli oranlardır ve dilbilimsel koşulluklarla başabaş gidiyor. Sözkonusu İskandinav genleri özellikle başka

⁵ Mallory Yamnaya'nın doğuya doğru ilerleyen Aryanların kaynağı olduğunu düşünüyor, fakat bu batıya doğru yayılmayı açıklamıyor. Bu yüzden ona göre Yamnaya Grek-Ermeni-Hint-İran havuzu olmalıdır (Mallory, 1998, s. 187). Ancak Yamnaya ve Afanasievo'nun genetik aidiyetleri bu görüşü yalanlıyor, çünkü bu kültürlerin sakinleri ile sözkonusu halkların şimdiki veya tarihi nüfuslarının belirgin bir genetik ortaklıkları bulunmuyor. Türkmenistan'daki Namazgah Tepe buluntularından alınan ve açıkça Aryanlara ait olan genler Avrupa Yenitaş tarımcılarına uyuyor ve Aryanların Avrupa köklerini gösteriyor ama Yamnaya ve Afanes'ev'e ile alakaları yok (Barros Dagaard et al., 2018, s. 5-6). Bu bağlamda İran'da R1a'nın yokluğu da çok ilginçtir (Kozintsev, 2019, s. 330).

⁶ Aslında bir nüfusun genetik olarak Hint-Avrupalı olduğuna işaret eden bir gene yığılımı veya haplogrup da bulunmuyor. Kozintsev bunu, Balanovsky'ye (2015) gönderme ile, ilk Ön-Hint-Avrupa topluluğunun bile akraba diğer dillerce paylaşılan aynı gen dağılımına sahip olması gerektiği şeklinde açıklıyor. Bu komşular içinde en önemlisi Türklerin ataları olarak gözüküyor.

nüfuslarla en az derecede karışmış olan Altay Türkleri ve Kırgızlar ile eşleşiyor (Faux, 2020, s. 32). Bunu daha geniş bir Türk nüfusunda görmek de mümkün (Comas, 1998, s. 1829).

Bu konunun ayrıntıları çok geniş ve *The Genesis of the Turks* kitabınızda bu dönemin gerçeklerini bütün verisiyle incelemeye çalıştık. İşbu makalenin hacmini aşmamak için daha fazla ayrıntıya girmeyeceğiz ve şu ana kadarki sonuçları özetleyeceğiz. MÖ 3100-2400 arasına damgasını vurup, Kuzey Avrupa bölgesini hayli etkileyen Güney Ural kökenli kurgancının göçleri pekçok bilim adamınca hint-Avrupa yayılmasıyla eşleştirilir, fakat bu kurgancı hareketlenmesi Avrupa'da sadece belli bir bölgeyi etkilemiştir. Orta Asya'nın Afanas'evo ve Güney Uralların Ön-Sintaşa kültürleri ve onların yayılım sahası olan Karadeniz bozkırlarındaki Yamnaya kültürünün Orta Avrupa'nın kuzeyinde bulunan İp Baskılı Seramik Kültürü ile ilişkisi uzun zamandır bazı bilim araştırmaları sayesinde biliniyordu. Şimdi genetik çalışmalar özellikle MÖ 2500'de etkisini sıkı göstermek üzere, sonraki German ve Balt-Slav nüfusun atalarının yaşadığı düşünülen sözkonusu kültür bölgesine doğru yoğun bir akış olduğunu gösterdi. Böylece eski kazıbilim verisini yeni genetik çalışmalar doğruladı. Biz ise, bu çerçevenin tamamen dışında ve başka amaçlarla gerçekleştirilmiş ve sonuç itibarıyla bizim için de çok şaşırtıcı hale gelmiş olan dil kıyasları ile Türklerin atalarının sonraki German ve Balt-Slav dilli halkların ataları olan topluluklarla yakın bir ilişkiye girdiklerini tespit ettik. Böylece bizim tesadüfi sonuçlarımız kazıbilim ve genetik sonuçlarını tam olarak destekledi. Kuzey Avrupa halklarında bulunan ve bu kıtaya MÖ 2500'lerde girmiş misafirlere ait olduğu bilinen R1 türü gen yığıntılarının bu bölge dışında sadece Türklerce belli bir düzenlilik içinde paylaşılması, öte yandan, sözkonusu kurgancının kimliğini açık etmektedir ki, mevcut veriye göre bunların Türklerden başka hiçbir toplulukla ilişkilendirilmesi mümkün gözüküyor.

KAYNAKLAR

Allentoft, M. E. et al. (2015). "Population Genomics of Bronze Age Eurasia", *Nature* (522), s. 167-183.

Anthony, David W. (1986), "The Kurgan Culture, Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration", *Current Anthropology* (17/4), s. 291-313.

Anthony, D. W. (2007a). *The Horse, The Wheel and Language. How Bronz-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton: Princeton University Press.

Anthony, David W. (2007b). "Persistent Identity and Indo-European Archaeology in the Western Steppes", *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*, ed. Ch. Carpelan, A. Parpola, P. Koskikallio, Helsinki: The Finno-Ugrian Society, s. 11-35.

Anthony, David W. – Don Ringe (2015). “The Indo-European Homeland from Linguistic and Archaeological Perspectives”, *Annual Review of Linguistics* (1), s. 199-219.

Barros Dagaard, Peter de, et al. (2018). “The First Horse Herders and the Impact of Early Bronze Age Steppe Expansions into Asia”, *Science* (360, 6396), s. 1-20.

Brandt, Guido et al. (2013). “Ancient DNA Reveals Key Stages in the Formation of Central European Mitochondrial Genetic Diversity”, *Science* (342/6155, October 11), s. 257-261.

Bulatović, A. (2014). “Cord Ware in the Central and Southern Balkans: A Consequence of Cultural Interaction or an Indication of Ethnic Change?”, *The Journal of Indo-European Studies* (42/1-2), s. 101-143.

Carpelan, Ch. – A. Parpola (2007). “Emergence, Contacts and Dispersal of Proto-Indo-European, Proto-Uralic and Proto-Aryan in Archaeological Perspective”, *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*, ed. Ch. Carpelan, A. Parpola, P. Koskikallio, Helsinki: The Finno-Ugrian Society, s. 55-150.

Comas, David (1998). “Trading Genes along the Silk Road: mtDNA Sequences and the Origin of Central Asian Populations”, *American Journal of Human Genetics* (63/6), s. 1824-38.

Dybo, Anna V. (2013). “Language and Archaeology: Some Methodological Problems. 1. Indo-European and Altaic Landscapes”, *Journal of Language Relationship* (9), s. 69-92.

Ernout, A. – A. Meillet (1951). *Dictionnaire etymologique de la langue Latine*, 3rd ed., Paris: Librairie C. Klincksieck.

Fasmer, Maks (1986-1987). *Etimologičeskij slovar' ruskogo jazyka*, 4 cilt, Moskva: Progress.

Faux, David K. (2020). “The Genetic Link of the Viking-Era Norse to Central Asia: An Assessment of the Y Chromosome DNA, Archaeological, Historical and Linguistic Evidence”, <http://www.davidkfaux.org/CentralAsiaRootsofScandinavia-Y-DNAEvidence.pdf>, p.1-42. Accessed March 18, 2020.

Francfort, H.-P. (2007). “The Archeology of Protohistoric Central Asia and the Problems of Identifying Indo-European and Uralic-Speaking Populations”, *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*, ed. Ch. Carpelan, A. Parpola, P. Koskikallio, Helsinki: The Finno-Ugrian Society, s. 151-168.

Gamkrelidze, T. V. – V. V. Ivanov (1995). *Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture*, trans. J. Nichols, Berlin and New York: De Gruyter.

Garrett, Andrew (2006). “Convergence in the Formation of Indo-European Subgroups: Phylogeny and Chronology”, *Phylogenetic methods and the prehistory of languages*, ed. Peter Forster – Colin Renfrew, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, s. 139-151.

Gimbutas, Marija (1963). "The Indo-Europeans: Archaeological Problems", *American Anthropologist* (65/4), s. 815-836.

Gimbutas, Marija (1993). "The Indo-Europeanization of Europe: The Intrusion of Steppe Pastoralists from South Russia and the Transformation of Old Europe", *Word* (44/2), s. 205-222.

Haak, Wolfgang, et al. (2015). "Massive Migration from the Steppe Was A Source for Indo-European Languages in Europe", *Nature* (522), s. 207-211.

Heyd, V. (2012), "Yamnaya Groups and Tumuli West of the Black Sea", *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.) Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, s. 535-555.

Hollard, Clémence, et al. (2018). "New Genetic Evidence of Affinities and Discontinuities between Bronze Age Siberian Populations", *American Journal of Physical Anthropology* (167), s. 1-11.

Jeong, Choongwon, et al. (2020), "A Dynamic 6,000-year Genetic History of Eurasia's Eastern Steppe", *Cell* (183, 4), s. 890-904.

Khazanov, Anatoly M. (1984). *Nomads and the Outside World*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Klejn, Leo S. (2018). "The Steppe Hypothesis of Indo-European Origins Remains to Be Proven", *Acta Archaeologica* (88, 1), s. 193-204.

Kozintsev, Alexander (2019). "Proto-Indo-Europeans: The Prologue", *The Journal of Indo-European Studies* (47, 3-4), s. 293-380.

Makkay, János (2007). "The Earliest Proto-Indo-European–Proto-Uralic Contacts: An Upper Palaeolithic Model", *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*, ed. Ch. Carpelan, A. Parpola, P. Koskikallio, Helsinki: The Finno-Ugrian Society, s. 319-343.

Mallory, James P. (1989). *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth*, London: Thames and Hudson.

Mallory, James P. (1998). "A European Perspective on Indo-Europeans in Asia", *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*, ed. V. Mair, Washington: The Institute for the Study of Man, s. 175-201.

Morgunova, N. L. – O. S. Khokhlova (2013). "Chronology and Periodization of the Pit-Grave Culture in the Area between the Volga and Ural Rivers Based on 14C Dating and Paleopedological Research", *Radiocarbon* (55/2-3), s. 1286-1296.

Okladnikov, A. P. (1994), "Inner Asia at the Dawn of History", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. D. Sinor, Cambridge: CUP, s. 41-96.

Parpola, Asko (1988). "The Coming of the Aryans to Iran and India and the Cultural and Ethnic Identity of the Dāsas", *Studia Orientalia* (64), s. 195-302.

Pokorny, Julius (2007), *Proto-Indo-European Etymological Dictionary, A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch* (at www.dnghu.org).

Reich, David (2018a). *Who We Are and How We Got Here. Ancient DNA and the New Science of the Human Past*, Oxford: OUP.

Reich, David (2018b). "Ancient DNA Suggests Steppe Migrations Spread Indo-European Languages", *Proceedings of the American Philosophical Society* (162/1), s. 39-55.

Underhill, Peter A. et al. (2015). "The Phylogenetic and Geographic Structure of Y-chromosome Haplogroup R1a", *European Journal of Human Genetics* (23), s. 124-131.

Zvelebil, Marek – Paul Dolukhanov (1991). "The Transition to Farming in Eastern and Northern Europe", *Journal of World Prehistory* (5/3), s. 233-278.

BOZKIR SOSYAL KİMLİĞİNİN BİR KAYNAĞI OLARAK SINTAŞTA KÜLTÜRÜ'NÜN KENT KALINTILARI

Ali GÜLER*

Son zamanlarda Türk halklarının İslam öncesi tüm devirlerde göçebe hayat sürdürdüklerine dair süregelen ortak kanı değişmeye başlamıştır. Özellikle Türkiye akademisinde arkeolojik çalışmaların ve yabancı literatürün ilgi görmeye başlaması buna sebep olan iki önemli etken olmuştur. Coğrafya toplumların yaşam tarzlarını etkileyen önemli bir faktördür. Türklerin yerleşik yaşam kuramayışlarının sebebi olarak bulduklarını coğrafyanın uygun koşulları sağlamadığı etmediği zikredilmektedir. Bilindiği üzere toplumların ortaya çıkışları belirli aşamalar sonucu meydana gelir. Bu aşamalar yeni ve teknolojik gelişmeleri de beraberinde getirir. Birçok teknolojik gelişme anlık keşiflerle ortaya çıkmakla birlikte deneysel bir faaliyetin sonucu olarak da zamanla farkındalık kazanmaya başlar. Türk toplumları göçebe yaşam sürdürdükleri dönemlerde güçlü bir sosyal organizasyon becerisine ve coğrafyanın sunduğu her türlü zorlu koşula uyum sağlayabilecek bilgi ve donanıma sahip olabilmışlerdir. Bu durum birbirinde olabildiğince uzak ve dağınık halde yaşayan bozkırlı Türk toplulukları için düşündürücüdür. Bu bilgi ve donanıma hangi şartlar altında ve ne zaman sahip olabilmışlerdi? Onları bir araya getiren etken ne olmuştu? Bu soruların cevabının bozkır sosyal kimliğinin yapı taşlarının parçalara ayrılarak incelemesi sonucu anlaşılacağı düşüncesindeyiz.

Güçlü sosyal organizasyonların, güçlü etkileşimler sonucu meydana geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Buna bağlı olarak en iyi etkileşim yolu da dil ve mekân birlikteliği diyebiliriz. Birbirinden farklı bölgelerde aynı dili konuşmayı öğrenerek lehçelere ayrılmış Türk topluluklarının varlığını biliyoruz. Dilin yanı sıra bu topluluklar ortak kültürel yapıya ve yaşam tarzlarına da aynı anda sahip olabilmışlerdir. Yine belirli dönemlerde bu toplulukların bir araya gelerek büyük siyasi teşekkülleri meydana getirdiklerini de görmekteyiz. Hun ve Göktürk dönemleri bu teşekküllere en iyi örneklerdir. Bu husus bizi yukarıda zikrettiğimiz sosyal organizasyon becerisi ve dil birlikteliğinin bu dönemlerde ortaya çıkmış olabileceği sonucuna götürür. Fakat özellikle Çin kaynaklarının bize aktarmış olduğu bilgiler ve arkeolojik kaynaklar durumun aksini göstermektedir. Diğer yandan Avrasya'nın Karasuk, Andronovo, Sintaşa vb. Türk halklarının kültürel yapı taşlarını belli ölçülerde barındıran kültürleri açıklamadan

---

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, gulerralii@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5117-6493

yoksun kalmaktadır.¹ Yazılı kaynakların olmadığı durumlarda toplumların kimliği, yaşam tarzları, kültürel unsurları vb. konusunda fikir yürütmek zorlaşmaktadır. Buna rağmen Avrasya kültürlerinde kesintisiz bir kültürel yapının varlığına işaret eden kanıtların varlığı azımsanmamalıdır. Örneğin bozkırlar için coğrafi işaret durumunda olan atın günlük hayattaki rolü, hayvancılığın eşgüdümlü bir şekilde uygulanışı, metalürjik faaliyetlerin uygulanışındaki benzerlikler ve gelişmiş sanat anlayışı ve sosyal organizasyon yapısındaki benzerlikler gibi sayısı artırılabilir uygulamalar gösterilebilir.

Türk halklarının ortaya çıkışlarını, göçebe yaşam tarzını benimseme nedenlerini ve sosyal organizasyon konusundaki mahirliklerini iyi anlayabilmemizin yolu Avrasya kültürlerinin doğru bir şekilde anlaşılmasıyla mümkündür. Göçebe ya da yerleşik, devlet ya da kabile fark etmeksizin bozkır kimliği bir bütünü teşkil etmektedir.

Avrasya kültürlerinin, İskit, Hun, Göktürk gibi siyasi teşekküllerle ilişkisi ancak arkeolojik kaynakların yardımıyla mümkün olabilmektedir. Bu kaynaklar arasında veri zenginliği açısından en önemli olanları kuşkusuz yerleşimlerdir. Yerleşimler birçok veriyi bir arada ve bütüncül bir vaziyette barındırması nedeniyle tarihi bir kaynak konumundadır. Yerleşimlerin içerisinde yer alan maddi kültür unsurları orada yaşayan insanların, yaşam tarzları, sosyal yapıları, dünyayı anlama biçimleri hakkında bizi yanılmayacak ipuçları sunmaktadır. Her ne kadar bazı araştırmacılar okur-yazarlık öncesi toplumların etnik tahlilleri ya da yaşam biçimlerinin anlaşılması hususunda maddi kültür unsurlarının sessiz kaldığını dile getirirse de etnik yapının oluşumunda kültürün önemini göz ardı etmemektedirler (Golden, 2014, s.313). Ortak kültür, ortak dili veya yaşam tarzını da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda yazılı tarih öncesi toplumların kültürel yapılarının sistemik ve kronolojik bir analizi bizi doğru sonuca götürecektir. Dolayısıyla Sintaşta Kültürü'ne ait kent kalıntılarının incelenmesi Avrasya bozkırlarını yurt edinmiş Türk halklarının yaşam biçimlerinin anlamamıza yardımcı olması açısından önemlidir.

Sintaşta yerleşimlerinin tarımcılık ve metal üretim faaliyetlerine dayalı bir ekonomik sisteme sahip olduğu düşüncesinden hareketle kültür Gennady Zdanovich tarafından "Şehirler Ülkesi" olarak adlandırılmıştır (Zdanovich ve Zdanovich, 2002, s.249-263). Şu ana dek sayısı 25'e ulaşan Sintaşta yerleşimi tespit edilmiştir. Bu yerleşimler genellikle nehir vadilerinin orta kısımlarında bir dere veya dağ geçidinin yakınında yer almaktadır. Kapalı bir tahkimat sistemine sahip olan Sintaşta yerleşimlerinin mimari planları gelişmiş bir mühendislik sistemine işaret etmektedir. Gelişmiş mimari sistemlerin yanı sıra Sintaşta Kültürü metalürjik faaliyetlerindeki yüksek oran, ölü gömme gelenekleri, yeni silah teknolojileri ve kurganlarda ele geçen araba kalıntıları ile de dikkat çekmektedir.

---

¹ Avrasya kültürlerinin Türk halklarıyla ilişkileri konusunda yapılmış bazı çalışmalar için bkz: Karatay O. (2019). *Türklüğün Oluşumu ve Anayurdu*, *Ortak Türk Tarihi*, Cilt I, s.1-78; Yıldırım, E. (2020). *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu-Andronovo Kültürü. Ötüken Neşriyat, İstanbul*; Güler, A. (2022). *Güney Ural Sahasındaki Sintaşta Kültürü'nün (M.Ö. 21-18.yy) Etnogenetik Bir İncelemesi. Yayınlanmamış doktora tezi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü. İzmir*; Karatay, O. (2022). *The Genesis of the Turks: An Ethno-Linguistic Inquiry into the Prehistory of Central Eurasia*.

Sintaşta yerleşimleri birbirinden ortalama 20 ila 70 km aralıklarla konumlanmıştır (Koryakova ve Epimakhov, 2014, s.68). Yerleşimlerin birbirlerinden uzak mesafelerde yer alması, yoğun hayvancılık faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda, otlakların her bir Sintaşta topluluğu için daha verimli kullanılması amacıyla planlanmış olabilir. Diğer yandan güvenliği de belli bir ölçüde sağlamış olmalıdır.

Sintaşta kentleşmesinin belirli bir plan çerçevesinde gelişim göstermesi bir beylik sisteminin tezahür ettiği yönünde teorilere de meydan vermiştir (Koryakova, 2002, s.45,97-118). Cenaze uygulamaları üzerine yapılan çalışmalar Sintaşta toplumunda hiyerarşik bir yapının varlığına işaret etmektedir (Anthony, 2007, s.405). İki tekerlekli arabalar, at kurbanları, silah gömüleri ve süs eşyaları mezarlara göre değişiklik göstermektedir. Kimi mezarlarda düzenli ve zengin bir gömü planlaması gözlemlenirken bazı mezarlarda özensizlik ve toplu gömüler göze çarpmaktadır. Ayrıca yerleşimlerin içerisinde bulunan konutlarda yoğun metalürjik faaliyetin göstergesi olan fırınlar, çürüfler ve döküm kaplarına ulaşılmıştır. Şimdiye kadar Sintaşta genelinde yerleşimlerde metalürjik faaliyetle ilişkili 62 adet fırın yapısı tespit edilmiştir (Grigoryev, 2013, s.660). Özellikle mezarlarda ele geçen yeni silah türlerinin varlığı da bu zanaatın ne denli gelişmiş olduğunun göstergesidir.

Her ne kadar bu hususta araştırmacılar² arasında bir fikir birliğinden söz etmek mümkün olmasa da metal üretim ölçeğinin bölgeler arası ticaretin varlığını gösterdiğini söylemek mümkündür. Ticari faaliyetler toplumsal statünün ortaya çıkışını tetiklemiş olabilir. Dahası, yoğun metal üretimine ek olarak sığır, koyun ve at yetiştiriciliğine dayalı hayvancılık ve balıkçılık da Sintaşta ekonomisinin temel bileşenleri arasında yer alır. Farklı ekonomik sistemlerin yanında araba teknolojisi, mimari yapıların planlanması ve inşa edilmesi kolektif bir çabayı gerektirmektedir.

Birlikte ele alındığında bu hususlar farklı zanaat türlerinin ortaya çıktığını göstermektedir. Tüm bunlar sosyal organizasyon becerisi ile ancak mümkün olabilir. Toplumsal statünün varlığına ve sosyal organizasyon becerisine dayanarak Sintaşta Kültürü'nde bir yönetim sisteminin geliştirilmiş olabileceği mümkün gözükmektedir. Ayrıca her bir yerleşimin mimari yapısındaki ve malzeme zenginliğindeki farklılıklardan hareketle merkezi bir yönetim anlayışının varlığı da aynı derecede olağandır. Bazı yerleşimler ritüel veya politik merkez olarak işlev görmüş olabilirken, diğerleri sosyal veya politik örgütlenme biçimlerini üstelenmiş olabilirler (Johnson ve Hanks, 2012, s.215, 355-367). Yukarıda zikretmiş olduğumuz beylik sisteminin böyle bir sosyal örgütlenme ortamında şekillenmiş olma ihtimali oldukça yüksektir.

Sintaşta Kültürü her ne kadar yerleşik yaşama dair izler barındırırsa da gerek iklim değişiklikleri gerekse hayvancılığın sığır yetiştiriciliğinden koyun/keçi yetiştiriciliğine kayması uzun mesafeli çobanlığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum aynı zamanda Avrasya bozkırlarında göçebeliliğe doğru aşamalı bir geçişin erken evresini temsil

² Konu hakkında bazı görüşler için bkz: Anthony, D. W. 2007; Hanks, B. K., & Linduff, K. M. (Eds.). (2009). *Social complexity in prehistoric Eurasia: Monuments, metals and mobility*. Cambridge University Press; Zdanovich, D. G. 1997. Arkaim – kul'turnii kompleks epokhi srednei bronzi Yuzhnogo Zaural'ya. Rossiiskaya Arkheologiya, no. 2: 47 –62.

etmektedir. Diğer yandan göçebelik tam manasıyla M.Ö. 9. yüzyılda bozkırlarda görünmeye başlamıştır. Özellikle Herodot sayesinde yaşam tarzları ve sosyal yapıları hakkında bilgi sahibi olduğumuz İskit halklarının güçlü bir merkezi otorite çatısı altında toplanmış olmaları oldukça şaşırtıcıdır. Aynı durum Hun ve Göktürk oluşumları için de geçerlidir. Birbirinden uzak mesafelerde göçebe hayat süren toplulukların aynı çatı altında kültür ve dil birlikteliği kurularak toplanması bu anlayışın bozkırdaki geçmişe uzanan derin köklerine işaret etmektedir. Böyle bir bilincin oluşup sonraki nesillere taşınması görevini üstlenme konusunda en iyi aday Sintaşta gibi gözükmektedir.

Aynı şekilde göçebe ya da konar göçer olarak tanımlanan bu siyasi yapıların bozkırın zor şartlarına uyum sağlama konusunda becerikli oldukları da bir gerçektir. Bunun yanı sıra silah yapımı ve metalürjik faaliyetlerdeki sanat anlayışı yine uzun bir zaman diliminde göçebe yaşam tarzıyla bağdaştırılmış olmalıdır. Atın günlük hayattaki rolü ve ölü gömme gelenekleri de Sintaşta Kültürü'nden sonra bozkırlarda benzer şekilde varlığını korumaya devam edebilmiştir (Güler, 2022, s. 13-34).

Bugüne dek ortaya çıkarılan Sintaşta yerleşimleri sadece arkeolojik bir potansiyeli değil aynı zamanda Türk tarihinin erken dönemlerinin aydınlatılması konusunda önemli bir kaynağı temsil etmektedir. Yerleşimler insanların vakitlerinin büyük bir kısmını geçirmesi sebebiyle önemlidir. Çünkü insan ve nesnelere arasında meydana gelen iki yönlü ilişki ve bağlam dizisi en açık şekilde yerleşimlerde karşımıza çıkar (Duru ve Özbaşaran, 2014, s. 123-136). Buna bağlı olarak arkeolojik materyallerin ne amaçla ve nasıl kullanıldığının analiz edilmesinin ait oldukları toplumun gündelik yaşamından, toplumsal yapısına kadar farklı bileşenlerini anlama konusunda önemli bir rol oynayabileceği fikrini benimsemekteyiz. Yazılı kaynakların yanı sıra arkeoloji biliminin katkısı ile de etnik yapısı ve yaşam biçimleri konusunda bilgi sahibi olabildiğimiz, siyasi birlik kurabilmiş Türk toplumlarının nasıl bir evrim sürecinden geçtiğinin anlaşılması için Avrasya'nın eski kültürleri ile karşılaştırmalı çalışmalar yapılması bir elzemdir. Bahsi geçen bu kültürler aniden yok olmadığı gibi İskit, Hun ve Göktürk gibi Türk yapıları da birdenbire ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla biz Avrasya bozkırlarında sanılanın aksine uzun bir zaman yayılmış ve alışılmışın dışında bir etnogeneze sürecinin yaşandığı düşüncesindeyiz.

KAYNAKLAR

Anthony, D. W. 2007. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton: Princeton University Press, 405.

Duru, G., & Özbaşaran, M. (2014). Mekân, Bağlam ve Arkeolog. Yerleşim Sistemleri ve Mekân Analizi (ss. 123-136). Ege Yayınları. Örnekleri Işığında Yeni Bir Öneri: Tabal-Yeni Asur İlişkisi.

Grigoriev, S.A. (2013). Metallurgicheskoe proizvodstvo v Severnoj Evrazii (Metallurgical Production in Northern Eurasia in the Bronze Age), 660 p. Cicero, Chelyabinsk.

Golden, P. (2014). Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları. Erken İç Asya Tarihi, Çev. Mete Tunçay, Der. Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yayıncılık, s.313.

Güler, A. (2022). Güney Ural Sahasındaki Sintaşta Kültürü'nün (M.Ö. 21-18.yy) Etnogenetik Bir İncelemesi. Yayınlanmamış doktora tezi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü. İzmir.

Hanks, B. K., & Linduff, K. M. (Eds.). (2009). Social complexity in prehistoric Eurasia: Monuments, metals and mobility. Cambridge University Press.

Johnson, J. A., & Hanks, B. (2012). Society, demography and community: reassessing Bronze Age Sintashta populations in the southern Urals, Russia (2100–1700 BC). *Beyond Elites: Alternatives to Hierarchical Systems in Modelling Social Formations*, 215, 355-367.

Karatay O. (2019). *Türklüğün Oluşumu ve Anayurdu*, Ortak Türk Tarihi, Cilt I, yay. B. A. Gökdağ – S. Y. Gömeç – O. Karatay, Ankara, s.1-78.

Karatay, O. (2022). The Genesis of the Turks: An Ethno-Linguistic Inquiry into the Prehistory of Central Eurasia. Cambridge Scholars Publishing.

Koryakova, L., & Epimakhov, A. V. (2014). The Urals and western Siberia in the Bronze and Iron ages. Cambridge university press, 68.

Koryakova, L. N. (2002). Social Landscape of central Eurasia in the Bronze and Iron Ages: Tendences, Factors and Limits of Transformation. *Journal of Indo-European Studies, Monograph Series*, 45, 97-118.

Yıldırım, E. (2020). Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu-Andronovo Kültürü. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Zdanovich , D. G. 1997 . Arkaim – kul'turnii kompleks epokhi srednei bronzi Yuzhnogo Zaural'ya. *Rossiiskaya Arkheologiya*, no. 2: 47 –62.

Zdanovich, G. B. and Zdanovich, D. G. (2002). The 'Country of Towns' of Southern Trans-Urals", in: *Ancient Interactions: Wast and West of Eurasia*, 249–263.

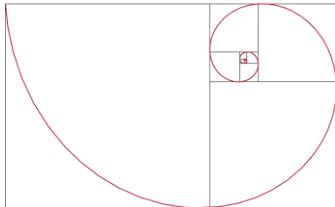
KURGAN BULGULARI IŞIĞINDA ERKEN HUN SANATINDA ORAN, SİMETRİK VE ASİMETRİK DENGE UNSURLARI

Tuğçe Özge ÖZER*

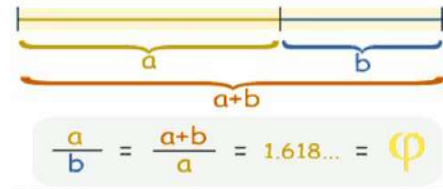
Giriş

Sözlük anlamıyla simetri, belirsiz bir mükemmellik veya güzelliği yansıtan bir muntazamlık veya estetik olarak hoş giden bir orantılılık ve denge duygusu olarak ifade edilir. Estetik felsefesine baktığımızda; bu dünyada gördüklerimizin birer yansıma olduğunu, bu gördüklerimizin en mükemmel töz halinin ise Platon'un idealar evreninde var olduğunu, bir nesneye güzel denilebilmesinin şartının ise o nesnenin idealar evrenindeki haline benzerliği ya da benzerlikten uzaklığı ile alakalı olduğunu görüyoruz. Yine Platon'un kendisi sanatta da güzellik ölçütünün idealar evrenindeki mükemmel töze yakınlık olduğunu savunmuş bu mükemmeliyetinse orantı ve simetri ile mümkün olabileceğini açıklamıştır. (Karaca, 2013, s.32) Benzer şekilde İtalyan matematikçi Fibonacci'nin Altın Oran formülü sadece matematikte değil ortak toplumsal bir yargı olarak "güzel" olarak nitelediğimiz birçok sanat eserinde ve hatta ünlüler üzerinde de denenerek bu "güzel"leri neden güzel olarak sahiplendiğimizi de açıklamaktadır.

İki ardışık Fibonacci sayısının birbirine olan oranıyla sonuç yaklaşık olarak 1/1,618 çıkmaktadır. Buna Fibonacci sayısı ya da Altın Oran denmektedir. Fakat bunun kökeninin M.Ö. 5. Yy'da inşa edilen Parthenon Tapınağı'na dayandığı da söylenmektedir. (Livio, 2003, s.72) Bu tapınağın tasarımında kullanılan Altın Dikdörtgen denilen bir şekil vardır ve bu dikdörtgen şekinden yükseklik ölçüsüne denk olarak bir kare yapıp (kısa kenarlardan birine dayanıp diğer tarafa doğru çizilme şartıyla) bu dikdörtgenden çıkarıldığında geriye kalan şekil yine bir Altın Dikdörtgen olmaktadır.

Resim 2: Altın Dikdörtgen

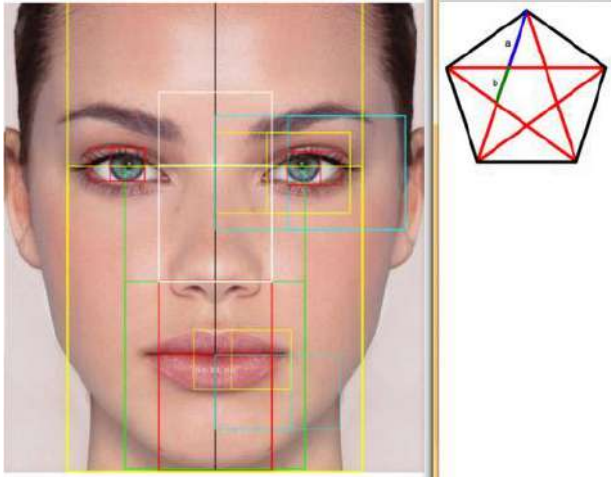

Resim 1: Fibonacci Oranı

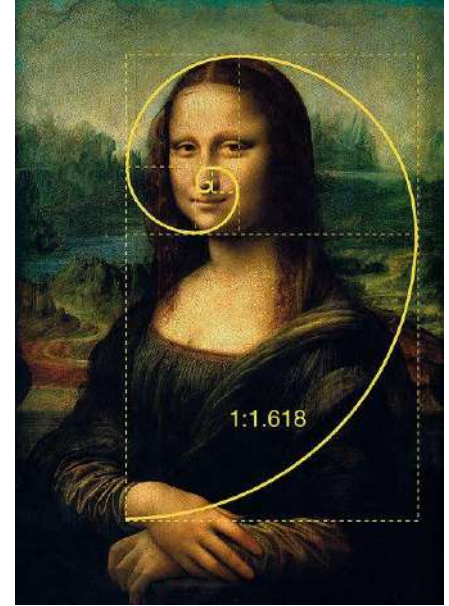
* Yüksek Lisans Öğrencisi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, ORCID ID: 0009-0003-3150-1609.

Kurgan Bulguları Işığında Erken Hun Sanatında Oran, Simetrik ve Asimetrik Denge Unsurları

Simetri ve Altın Oran her ne kadar kendine büyük bir beğeni kitlesi bulmuş olsa da asimetrik ve doğal formların dışına çıkan tarzda eserler ya da nesnelere de insanlar tarafından beğenilmekte veya kabul görmektedir.

Resim 3: Altın Oran'ın güzellik algısı yönüyle kullanımı

Resim 4: Sanatta güzellik ve estetik algısı yönüyle Altın Oran'ın Leonardo Da Vinci'nin Mona Lisa tablosu üzerinde kullanımı

Gündelik yaşamda kusurları olmasına rağmen birinin güzel olduğunu düşünmek ya da asimetrik yapıya sahip bir şeyi özellikle beğenmek ve hatta en başta Manierizm isimli sanat akımının ortaya çıkışı da bunu destekler niteliktedir.

Resim 5: Heterokromisi olan bir köpek

Resim 6: Vitiligo hastası ünlü manken Winnie Harlow

Kısacası tarih boyunca insanlık, kusursuzluktan keyif aldığı gibi kusurlardan da keyif almıştır. İnsan ve yaşadığı ortam kusursuz olmadığı için ve bu durumu artık kanıksadığı için aklındaki ideal kusursuzluğun somutlaşmış biçimine ulaştığında bireysel bir estetik doyuma ulaşmaktadır. Benzer bir şekilde sanatın ve insanlığın göze hitap eden her şeyi kusursuza yaklaştırma çabasını birçok insan alışlagelmiş ve sıkıcı olarak yorumlamaya başlamış ve bu durum onları kusurları olan doğala yaklaşık eserlere ya da nesnelere ilgi duymaya yönlendirmiştir.

Resim 7: Sandro Botticelli'nin ünlü tablosu Venüs'ün Doğuşu (Manierizm Akımı Örneği)

Erken Hun Sanatı'nda Altın Oran'ın Saptandığı Eserlerde İşlenen Konular ve Eserlerin Amaçlarına Göre Dağılımı

Erken Hun Sanatı örnekleri hakkında bize en çok bilgi veren kaynaklar kurgan kazılarında bulunan eserlerdir. Kurganların bulunduğu bölgeye göre eserlerdeki üslup değişmektedir. Fakat eserlerde işlenen belli başlı ortak özneler mevcuttur. Bu eserlerdeki ana özneler savaşçı insanlar, birtakım hayvanlar ve hayat ağacı diyebileceğimiz botanik açıdan türünü bilmediğimiz dalları çevresine geniş şekilde yayılan bir ağaçtır. Eserlerin ana maddesi ve işlevleri oldukça çeşitlidir. Kilim ve benzeri yaygılar, ahşap ürünler, keçeden ya da deriden üzerine motifler işlenmiş ve muhtemelen gündelik amaçlarla kullanıldığı düşünülen parçalar olduğu gibi yırtıcı hayvanların av sahnelerini de içeren motiflere sahip değerli madenlerden yapılmış süs ve takı eşyaları da buluntular arasındadır. Motiflerde gerçek hayvanlara yer verildiği gibi gerçeküstü ya da mitolojik diyebileceğimiz hayvanlara da sıklıkla rastlanır. Bunun en sık karşımıza çıkan örneği "Griffon" diye tabir ettiğimiz iki(kartal ve aslan) ya da üç(üsluba göre genellikle ayaklarda olmak üzere farklı hayvanların anatomilerine sahip örnekler de karşımıza çıkmaktadır) hayvanın karışımı olan fakat genellikle gövde kısmı aslan gövdesini andıran hayal ürünü bir hayvandır.

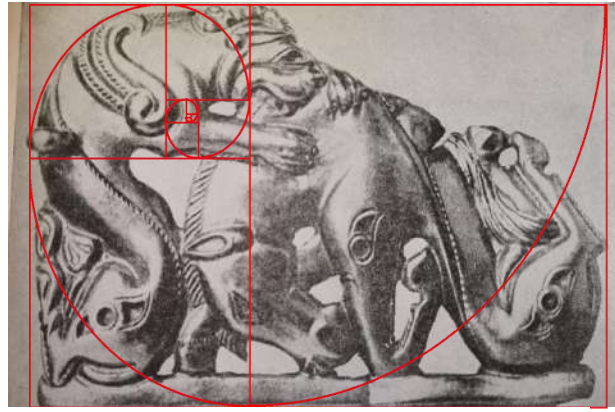
Resim 8: Hun Sanatı'ndan bir "Griffon" örneği

Kurgan Bulguları Işığında Erken Hun Sanatında Oran, Simetrik ve Asimetrik Denge Unsurları

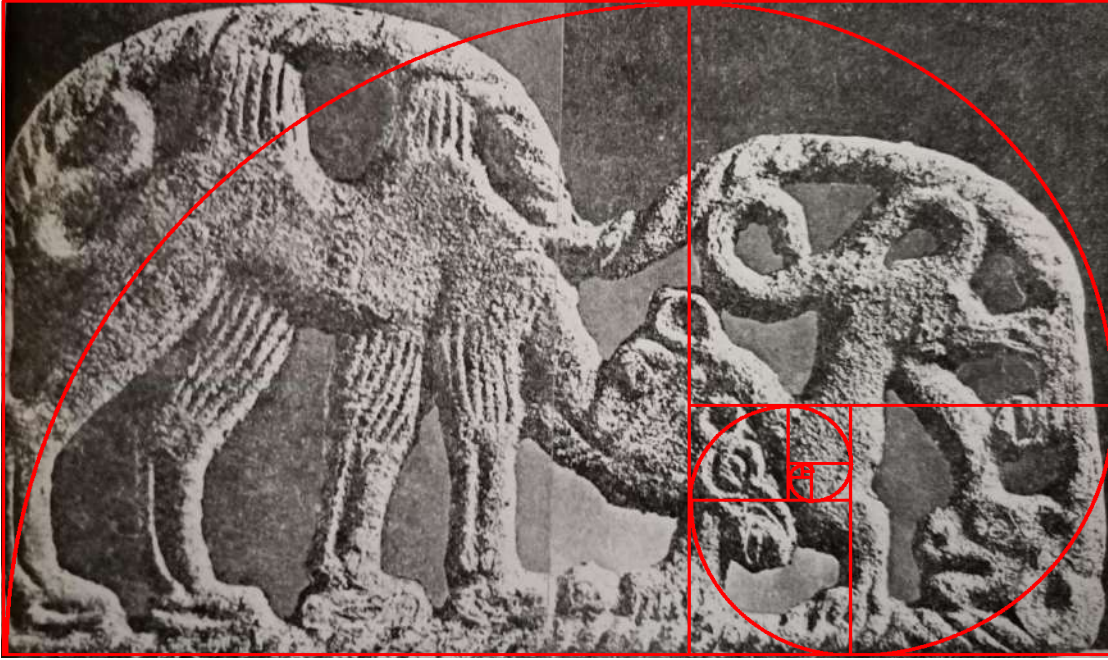
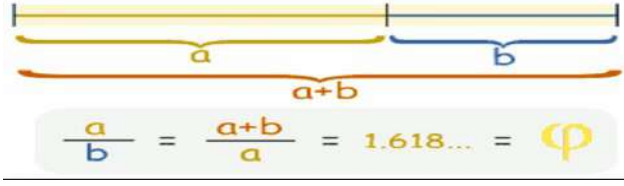
Gerçek hayvanlardan örneklere baktığımızda ise geyik, dağ keçisi, horoz, at, kartal, yılan, kurt ve pars hayvanlarının ağırlıklı olarak bu dönemde verilen eserlerde işlendiğini görürüz. Bu hayvanların gündelik yaşamdan gözlemler sonucunda eserlere konu olduğu düşünülebileceği gibi herhangi bir kutsiyet atfedilmesi sonucu da eserlerde bu hayvanlara yer verilmiş olması mümkündür.

Hayvan mücadelelerine yer verilen eserlerin genellikle kemer tokası, at eyer örtüsü ve at koşumu süsü olması dikkat çekicidir. Savaşçılık yetenekleriyle ün kazanmış ve vaktinin büyük çoğunluğunu atlarla geçiren bir topluluk olan Hun'larda at aksesuarlarına verilen önem bizi şaşırtmamaktadır. Fakat, atın savaşta kullanımı ve hayvan mücadelelerinin de at aksesuarlarında nakşedilmiş olması, bu savaşçı üne sahip halkın kendi yaptıkları savaşlar ve doğadaki hayvan mücadeleleri arasında bir bağ kurarak bunu özellikle bu aksesuarlara işledikleri hakkında bize bir ipucu veriyor olabilir mi? Sanat eserleri bireysel yorumlara her zaman açık olduğu için bunun cevabı evet olabileceği gibi pekala hayır da olabilir. Bir diğer olasılık da bu hayvanların birer totem olabileceği ve savaşçıya güç vermesi ya da şans getirmesi için hayvan mücadelelerinin bu eşyalarda yansıtılmış olmasıdır. Üçüncü bir olasılıksa kabilelerin kendilerine ait töz hayvanlarının olduğunu biliyoruz, eserlere işlenmiş iki hayvan arasındaki mücadelelerde eşya sahibinin bağlı olduğu kabilenin totem hayvanı, mücadeledeki yırtıcı hayvan rolünde de olabilir. Tahminler döneme dair bilgimiz, mantık ve bulguların bize verdiği imkanlar dahilinde çeşitlendirilebileceği gibi makalenin konusundan sapmamak adına "Altın Oran"ın bu eserlerdeki yerine geçmek istiyorum.

İncelediğim Ordos'tan çıkarılan eserlerin sayıca baskın çoğunluğunda hayvan mücadelelerinde(güç alışverişi sahneleri) 2/3 oranına rastladım. Profilden işlenmiş bu eserlerde "avcı hayvan bir kenara dayalı bir şekilde" eserin 1/3'ünü kaplarken avlanan hayvan ise eserin 2/3'ünü kaplamaktadır. Avlanan hayvanlar eserlerin çoğunda rahat ve doğal pozisyonlarda işlenmişken, avcı hayvanlar eserlerde daha sıkışık ya da bükülmüş bir pozisyonda kendilerine yer bulmuştur. Hayvan mücadele sahnelerinde sıklıkla Griffon-geyik, Griffon-dağ keçisi, kurt-yılan, pars-dağ keçisi ikililerine rastlanmaktadır. Nadir olarak kaplan-deve mücadelesine ait örnekler de görülmektedir. 2/3 oranına rastladığım örneklerden bazıları:

Resim 9: Bir Griffon'un ata saldırışı

Resim 10: Bir parsın deveye saldırışı

İki yırtıcı hayvanın birbirine saldırdığı eserlerde ise bu oran neredeyse hiç görülmemekle birlikte bu hayvanların eserdeki bulunuş oranları birbirine denk denecek kadar yakındır.

Resim 11: İki yırtıcı hayvan olan yılan ve kurdun birbiriyle mücadelesi

Resim 12: İki yırtıcı hayvanın birbiriyle mücadelesi(Soldaki aslan, sağdaki ise muhtemelen bir kaplan)

Yukarıda sözü edildiği gibi Ordos'tan çıkarılan ve Pazırık Kurganı'ndan çıkarılan eserler arasında birtakım farklılıklar vardır. Mücadelesi işlenen hayvan ikilileri ve töz edinilmiş hayvanlar aynı olmasına rağmen hayvanların eserlerde yer alış pozisyonu, üslubu ve oranı bu iki bölgede bulunan eserler arasında ciddi farklılıklar gösterir.

Pazırık Kurganı'nda bulunan eserler hayvanların anatomilerinin yuvarlatılmış, şişirilmiş ve adeta bükülüp katlanmış, toynakların sivriliği, hayvan boynuzlarının adeta dallanıp budakanıp birbirine geçmesi ve kuyruklarının spiral gibi olmasıyla dikkat çekmektedir. Yaşar Çoruhlu'ya göre bu eserlerde çalışılan üslupla İskit sanat eserlerinde çalışılan hayvanların üslubu benzerlik göstermektedir fakat kendisi İskit-Türk köken ortaklığı olduğunu düşünmemekte, bu iki kültürün daha önce İç Asya'da proto-Türk ve proto-İskit olarak yan yana yaşamış oldukları ve de kendilerinden daha büyük bir kültürün parçasıyken sonradan ayrıldıklarını düşünmektedir(Çoruhlu, 2013, s.348-349). İskitler'in Türklerle köken ortaklığının olup olmaması bu makalenin konusu değildir fakat Çoruhlu'nun belirttiği gibi bu hayvanların işlendiği eserlerdeki üslup benzerliği gerçekten gözden kaçamayacak kadar barizdir ve Pazırık Kurganı'nın İskit coğrafyasına yakınlığı Ordos bölgesinin İskit coğrafyasına olan yakınlığından daha fazla olduğu için esinlenilmiş olması pekala mümkündür.

Aşağıdaki eyer örtüsüne işlenen motifte kartal Griffon'un bir geyiğe saldırışı görülüyor. Yukarıda da aynı hayvanların Ordos'taki örneğinden bahsedilmişti. İki örnek de aynı halka ait eserler olmalarına rağmen aralarında belirgin fark vardır. Yandaki eserde hayvanlar yan yana değil üst üste işlenmiştir. Geyiğin kuyruğunun aşağıda yer almasından ötürü stilist bir şekilde çizildiği farkediliyor.

Resim 13: Bir Griffon'un geyiğe saldırışı(Pazırık Kurganı)

Hayvanların üzerine ayrıca nokta ve virgül gibi motifler işlendiği de görülüyor. Diyarbekirli'ye(1972, s.127) göre bu motifler hayvanın hareket halinde olduğunu yansıtmakla birlikte hayvan vücudunun elastikiyetini de belirtmek amacıyla işlenmiştir.

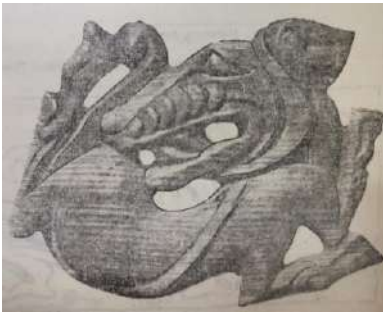
Erken Hun Sanatı'nda Simetrik ve Asimetrik Dengenin Çalışıldığı Eserlerdeki İmgeler ve Bu Eserlerin Amaçlarına Göre Dağılımları

İki boyutlu yüzeyde figürlerin sayısı, yeri, dağılımı gibi kompozisyon hiyerarşik bir yapıda ya da dağılmış eşit ağırlıkla kurulabilir. Kompozisyon öğelerinin boyutları, yerleri, simetrik olup olmadıkları, eşit olup olmadıkları ve yönleri kompozisyonda belirsizlik ya da belirlilik yaratır. Denge arayışı, öğelerin bu durumları dikkate alınarak belirlenir. Burada eserin soyut ya da figüratif olması etkili değildir, çünkü denge her türlü üslupta yapıt için gereklidir.(Boztaş ve Düz, 2013, s.6) Hun Sanatı'nda da buna uygun örnekler rastlanmaktadır. Önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi Hun Sanatı'nda çalışılan ana öğelerin çoğunluğunu hayvanlar oluşturmaktadır. Bu hayvanlar bir mücadele halinde işlendiği gibi tek başlarına da işlenmişlerdir. Tek başlarına işlenen hayvanların bulunduğu eşyaları incelediğimde bu eşyaların büyük çoğunluğunun sancak ucuna takılan tepelikler, çadır tepelikleri ve de atların kafasına takılan başlıklar olduğu neticesine vardım. Bu eşyalarda işlenen hayvanların töz olarak kabul edildikleri ve tılsım niteliğiyle kullanıldıkları düşünülmektedir(Diyarbekirli, 1972, s.73).

At başlıklarında işlenen hayvanların tamamına yakını ise geyik ve dağ keçisi gibi özellikle boynuzlu hayvanlardır. Bu başlıkların bir savaş aracı olan atı daha yüce ve büyük gösterip düşman kuvvetlerini korkutma amaçlı yapıldığı düşünülebileceği gibi töz olarak kabul edilen hayvanlarla atı kutsama amaçlı olarak da bu başlıkların yapıldığı düşünülebilir. Bu konuda kesin bir şey söylemek zor olmakla birlikte bu aşırı yoruma fazlasıyla açık bir konudur. Fakat bu hayvanların fazlasıyla eşyalarda motif olarak işlenmiş olması ve yeri geldiğinde tamga olarak kullanılmış olması bilim insanlarının aklına ilk olarak bu hayvanların töz niteliğinde kullanıldığını getirmektedir.

Çin kaynaklarının verdiği bazı bilgilere göre; Hunlar sonbaharda yapraklar sararıp döküldüğünde törenler ve ayinler yaparlar, tabiatın yeşilliklere büründüğü ilkbahar gelince de yine bu törenler ve ayinler tekrarlanırdı. Tabii bu ayinler esnasında Kam'lar Gök-Tanrıya at, yer tanrısına da dağ koyunu veya koç kurban ederlerdi.(Diyarbekirli, 1972, s.93)

Ordos'taki tözlerde Pazırık Kurganı'nda bulunanların zıttı bir hayvan anatomisi görülmektedir.

Resim 15: Pazırık Kurganı'ndan bir kurt tözü

Resim 16: Ordos'tan iki dağ keçisi işlenmiş bir sancak tepeliği(töz)

Kurgan Bulguları Işığında Erken Hun Sanatında Oran, Simetrik ve Asimetrik Denge Unsurları

Bu farklı örneklerde de işlenen hayvanların anatomisindeki üslup farklılığı net olarak görülüyor. Pazırık Kurganı'ndan çıkan eserde töz olarak ele alınan hayvanın anatomisi stilist bir şekilde işlenmiştir. Buna karşılık Ordos'ta bulunan töz hayvanların anatomisi daha doğala yakın bir pozisyonudur.

Eserlerin üretildiği tarihlerin farklı olması ya da yukarıda da belirtildiği gibi İskit coğrafyasına yakınlık ya da uzaklık gibi nedenler de üslubun neden farklı olduğuna cevap olabilir. Aslanapa'nın(1984, s.7) belirttiğine göre 1. Yüzyılda Hun sanatının bozulup gerilemeye başlaması gibi bir durum söz konusudur. Bu bilgi ışığında düşünüldüğünde sanatlı ifadenin bozulup doğal ifadeye geçilmesi de bu eserler arasındaki üslup farkını pekala açıklayabilir.

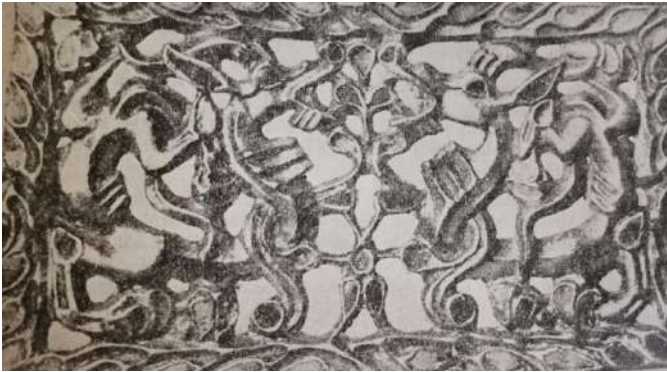
Eserler aynı zamanda gündelik kullanım alanlarına ait eşyalar niteliğinde oldukları için üç boyutlu ya da iki boyutlu olabilmektedir(Sancak tepeliği, kemer tokaları veya at koşum takımı süslemeleri gibi)

Buna bağlı olarak işlenen hayvanlar da aynı hayvandan üç boyutlu bir biçimde iki tane olacak şekilde yapılmış ya da iki boyutlu eşyalarda ise simetrik bir şekilde işlenmişlerdir. Hayat ağacının işlendiği eserlerde ise hayat ağacı eserin tam ortasında yer almaktadır ve eserde bir simetri doğrusu işlevi görerek eserdeki kompozisyonu iki parçaya bölmektedir.

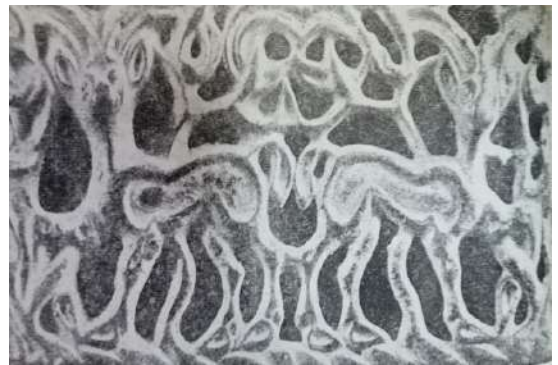
Tarih boyunca çift sayıda figürler evlilik ve bereket için, simetri ise ölümden sonraki yaşam inancını ifade amacıyla sıklıkla kullanılmışlardır. Erken Türk inancına göre ise ölümden sonraki yaşam bu dünyanın ayna görüntüsü gibidir. Bu nedenle ölen kişiler eşyalarıyla ve hizmetçileriyle gömülürlerdi. Ölümden sonraki hayata gündüz dahil olmaları için de bu dünyada gece vaktinde toprağa verilirlerdi. Hunlardaki ahiret kavramı bizim bilgi sahibi olduğumuz erken dönem Türk inancıyla bu anlamda benzerlik gösterip göstermediği bilinmemektedir. Lakin

Öyleyse Erken Hun Sanatı eserlerinde simetrik dengenin bu nedenle kullanılmış olması (özellikle de hayat ağacı figürlü eserlerde) mümkündür.

Resim 17: Simetrik düzende yerleştirilmiş kanatlı ve boynuzlu iki hayvan figürü ve ortada hayat ağacı

Resim 18: Simetrik düzende yerleştirilmiş iki geyik figürü

Tek başına işlenen töz hayvan figürlerinde de simetriye rastlanmaktadır. Doğrudan kişiye bakan ifadeleriyle yüzleri simetrik olarak işlenmişlerdir.

Bazılarının yüzü tek başına simetrik bir şekilde işlenip vücutları farklı hayvanlardan oluşacak şekilde de ifade edilmişlerdir. Farklı hayvanlardan oluşan vücutları da yine aynı şekilde simetri oluşturmaktadır.

Resim 19: Yüzü simetrik bir koç figürü(Bakış açısına göre iki koçun kafa kafaya birbirine karşı simetrik duruşu olarak da yorumlanabilir)

Bu tarz çalışmaların en çok karşımıza çıktığı eserlerin at koşum takımları olması da bir hayli dikkat çekicidir.

Resim 20: Tek başlı çift gövdeli bir arslan Griffon

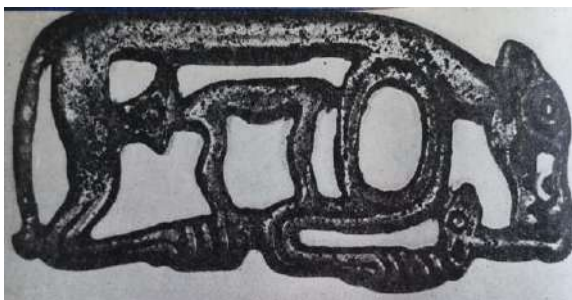

Resim 21: Gövdesi iki kartal kafasından oluşan bir pars

Erken Hun Sanatı'nda simetrik üslupla beraber asimetric denge de sanatın bir unsuru olarak kullanılmıştır. Asimetric dengeye verilebilecek en iyi örnekler önceki başlıkta bahsedilmiş olan Altın Oran'a uyan eserlerdir.

Bu eserlerin ana teması güç alışverişi olup bu mücadelelerde hayvanlar ne simetrik olarak işlenmiştir ne de aynı hayvandan yan yana iki tanedir.

Altın Oran'a uymayan ve hayvan mücadelesi konu edilmemiş asimetric olan örnekler de mevcuttur. Bu eserlerden en çok göze çarpanlar yavrusunu emziren hayvan sahneleridir.

Resim 22: Asimetric dengeye uygun işlenmiş bu sahnede yavrusunu emziren bir dişi kaplan görülüyor.

Dengenin asimetrikliği duygu yüklü ve dışavurumcudur. Simetride, durağanlık ve kasılma, asimetride de, hareket ve gevşeme duygusu vardır. Birinde düzen ve kural, diğerinde rastlantı ve keyfilik egemendir. Daha genel bir ifadeyle simetri, katılık ve sınırlılığı, asimetri, hayatı, eğlenceyi ve özgürlüğü simgeler(Becer, 1997: 65-67).

SONUÇ

20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan modern sanat ve tasarım akımları simetrik dengeyi reddetmiş, simetri noksanlığı veya bütünün parçaları arasında orantıya dayalı bir eksiklik anlamına gelen asimetriyi benimsemişlerdir. Bu akımlar asimetriyi birbirine benzemeyen ya da eşdeğer olmayan görsel unsurlar arasında dinamik bir denge ya da düzen sağlayan bir kavram olarak ele alıp kullanmışlardır(Boztaş ve Düz, 2013, s.6-7). Simetri ve oran gibi unsurlarla sanatçılara pranga vuran gelenekselciliği kırarak modern sanata giden yolu açan Maniyerizm akımı ise 16. Yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır(Gombrich, 1997, s.361). Kurganlardan çıkan örnekler ışığında Erken Hun Sanatı'nın ise bu akımlardan yüzlerce yıl önce hem simetri hem Altın Oran hem de asimetri unsurlarını sanatta kullanmaya başladığı görülüyor. Üstelik bu sanat eserleri bilinçsiz ve belli belirsiz bir üslupla yapılmamış aksine bilinçli kompozisyonlarda belli unsurlar kullanılmış ya da aynı zamanda eşya görevi üstlenen bu eserlerde gündelik kullanım alanlarına göre sanatsal unsurlar belli bir düzende kullanılmıştır. "İlkel" olarak görülen bir topluluğun "ilkel" görülen eserlerinde modern unsurlara rastlamak bu topluluğun bu eserleri sadece gündelik hayatı kolaylaştırmak adına yapmadığını aynı zamanda sanatsal aklının da hayli gelişmiş olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

KARACA, Ecevit, Platon Sanati Neden İdeal Devlet Açısından Yorumlamıştır, Global Journal of Human Social Science Arts, Humanities & Psychology Volume 13 Issue 2 Version 1.0, 2013

LIVIO, Mario, THE GOLDEN RATIO The Story of Phi, the World's Most Astonishing Number, Broadway Books, New York, 2003

ÇORUHLU, Yaşar, Erken Devir Türk Sanatı – İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2013

DİYARBEKİRLİ, Nejat, Hun Sanatı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972

BOZTAŞ, Ekin, DÜZ, Nazan, SANATTA DENGE UNSURUNUN SANAT YAPITINA KAZANDIRDIĞI ESTETİK DEĞERLER, AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ Sayı: 39 Kasım – Aralık, 2013

ASLANAPA, Oktay, Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984

BECER, Emre, İletişim ve Grafik Tasarım, Dost Kitabevi, Ankara, 1997

GOMBRICH, Ernst H. J., Sanatın Öyküsü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997

GÖRSEL KAYNAKÇA

Resim 1, 16 Ocak 2023,
https://carlagodsprincess.files.wordpress.com/2014/12/2014-12-15_22-18-081.png?w=300&h=161, adresinden elde edildi.

Resim 2, 16 Ocak 2023, <https://docplayer.rs/docs-images/109/188345457/images/16-0.jpg>, adresinden elde edildi.

Resim 3, 16 Ocak 2023, <https://assets.st-note.com/production/uploads/images/11715381/1fcb396a8bf693919bd2aabc3b602ce9.jpeg>, adresinden elde edildi.

Resim 4, 16 Ocak 2023, https://pic3.zhimg.com/80/v2-fd70868ddd0d84ae4afc09c97d3b0806_1440w.webp, adresinden elde edildi.

Resim 5, 16 Ocak 2023, <https://images.squarespace-cdn.com/content/v1/5c07...7c7-6db2fc427314/Screenshot+2022-08-06+160807.jpg>, adresinden elde edildi.

Resim 6, 16 Ocak 2023, <https://pbs.twimg.com/media/CO8mLhzWEAEshVI.jpg>, adresinden elde edildi.

Resim 7, 16 Ocak 2023, [https://img.wikioo.org/ADC/Art-ImgScreen-1.nsf/O/A...GL/\\$FILE/Sandro_botticelli-the_birth_of_venus.Jpg](https://img.wikioo.org/ADC/Art-ImgScreen-1.nsf/O/A...GL/$FILE/Sandro_botticelli-the_birth_of_venus.Jpg), adresinden elde edildi.

Resim 8 – 22, DİYARBEKİRLİ, Nejat, Hun Sanatı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972

FULDA YILLIĞINA GÖRE

YURT TUTAN MACARLARIN FAALİYETLERİ***

Ertunç GENÇAY**

Macarlar MS 463 itibariyle Onoğur birliğinin içinde Don havalisine ilerlemişler ve başta Bulgarlar olmak üzere birçok Türk boyuyla yakın ilişkiler kurmuşlardır. Göktürk, daha sonra Göktürklerin mirasçısı olan Hazarların siyasi teşkilatları içerisinde bulunan Macarlar askeri başarıları sebebiyle Hazar döneminde önemli bir boy haline gelmeye başlamışlardır.

9. yüzyıl itibariyle Macarları, Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki siyasi çekişmelerde de görmeye başlıyoruz. Doğu Frank Krallığı, Bizans İmparatorluğu, Tuna Bulgarları ve Moravya arasındaki siyasi mücadelelere dahil olan Macarlar, bulunduğu ittifaka büyük başarılar kazandırmıştır (Róna-Tas, 1999, s. 331-332; Cartledge, 2011, s. 5). Bu askeri yükseliş döneminde Macarlar kendilerine Müslüman tarihçi ve coğrafyacıların eserleriyle¹ birlikte Bizans İmparatorluğunda kaleme alınmış olan kaynaklarda da yer bulmaya başlayacaklardır.² Latin kaynaklarındaki ilk bahis ise Bertin Yıllığı'nda geçer. 862 senesine tarihlenen maddede Macarların Frank topraklarına yapmış olduğunu bir akından bahsedilir. (The Annals of St-Bertin, 1991, s. 102)

Samanilerin 893 yılında Karlukları baskı altına almasıyla birlikte serbest kalan Oğuzlar Peçenekleri batıya doğru itmeye başlamış ve bu itiş hareketi Macarların 9. yüzyıl sonundaki Panonya'ya Yurt Tutuş olarak adlandırılan göçünü tetiklemiştir. (Róna-Tas,

---

** Doktora Öğrencisi, Szeged Üniversitesi, Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ortaçağ Araştırmaları Bölümü ertuncgencay@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7538-5174

***4-5 Mayıs 2023 tarihlerinde gerçekleştirilen "Cumhuriyetin 100. Yılında Türk-Macar İlişkileri" sempozyumunda sunulan "Fulda Yıllığına Göre Yurt Tutan Macarların Faaliyetleri" isimli bildirim makale haline getirilmiş halidir. Çalışma da Timothy Reuter'in İngilizce çevirisi kullanılmıştır, The Annals of Fulda, trs. and ann. Timothy Reuter, Manchester University Press, Manchester & New York, 1992.

¹ Bknz. István Zimonyi, Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century: The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition, Brill, Leiden, 2015; Ramazan Şeşen, İslām Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.

² Bknz. Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, ed. Gy. Moravcsik and trs. R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington, 1967; George Dennis, The Taktika of Levo VI, Dumbarton Oaks, Washington, 2010; Harry J. Mogoulias, O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates, Wayne State University Press, Detroit, 1984.

1999, s. 330-331; Mangaltepe, 2009, s. 71; Engel, 2001, s. 12) Panonya'ya yerleşip soluklandıktan sonra Macarlar Hıristiyanlığın kabulüne kadar Frank toprakları başta olmak üzere Batı Avrupa üzerine sıklıkla yağma akınları yapmaya başlamıştır. Bu yıkıcı akınlar devrinde Macarların faaliyetleri doğal olarak Batı Avrupa kronik ve yıllıklarında daha fazla kendisine yer bulacaktır. Bu yıllıklardan birisi de Fulda Yıllığı'dır.

Yıllığın içerisinde keşiş ve hagiograf 'Rudolf of Fulda' isminin geçmesi ve eserlerin yazımında Fulda'nın materyallerinin kullanılmış olması ihtimali sebebiyle Marquard Freher tarafından Fulda Yıllığı olarak adlanan eser, 9. yüzyıla tarihlenir. Eser içerisinde Doğu Frank Krallığında 714-901 yılları arasında geçen olayları barındırır (Reuter, 1992, s. 2). Eseri kimin ya da kimlerin yazdığı bir tartışma konusu olmakla birlikte eserin Fulda Katedraliyle olan bağlantısı da tam olarak kanıtlanamamıştır. Yıllığın bilinen üç nüshası bulunmaktadır. İlk versiyonu 882'de aniden kesilir. İkinci versiyonu 887 yılına kadar yıllığı götürür. Üçüncü versiyonsa ilk versiyonda olduğu gibi 882'de sonlansa da iki adet Bavyera devamı vardır. Yıllığın ilk bölümü kısa notlardan meydana gelir ve özellikle *Kraliyet Frank Yıllıklarından* ve *Lorsch Frank Kroniğinden* sıklıkla yararlanır. Yaklaşık olarak 830'lardan itibaren yıllık maddeleri dolgunlaşarak daha renkli bir hale gelmeye başlar. Ortak görüşe göre yıllığın, 869'dan itibaren üslup ve olayların kaydedilme şekli sebebiyle olayların yaşandığı tarihe yakın bir zamanda kaleme alındığını düşünülür. Yıllığın ana odak noktası Doğu Frank kraliyet meseleleridir ve Doğu Frank krallarından da haliyle sempatiyle bahsedilmiştir. Yıllıkta kuyruklu yıldızlar, depremler ve gökten kan yağması gibi doğa ve doğaüstü olaylara da yer verilir. (Dunphy, 2010, s. 65; Reuter, 1992, s. 3-5) Latince metinde Ungar olarak isimlendirilen Macarlara aynı zamanda yer yer Avar ismi de verilmektedir. (Pertzii, 1891, s. 125) Yıllık Frank perspektifinden yazıldığı için içerisinde kendi tarafını yüceltmesi ve düşman olarak gördüğü kimseleri de abartarak kötülemesi son derece olağandır. Bu sebeple yıllığın maddelerine dikkatle yaklaşmakta her zaman fayda vardır.

Konumuzun içeriğine gelecek olursak Fulda Yıllığı'nda Macarlara ilk atıf yıllığın 892 seneli maddesinde kendisine yer bulur. Bu tarihten sonra Macarlar yıllığın son tarihi olan 901'e kadar kendilerine anlatılarda yer bulacaklardır. İlk maddemize gelecek olursak Macarlar 881 itibarıyla Moravya'nın müttefiki olarak Franklara karşı iki kere savaşmıştı. Ancak 892'de taraf değiştiren Macarlar bu sefer Moravya'ya karşı Frankların tarafında mücadeleye dahil oldu. (Engel, 2001, s. 10-11) Bu tarihi olayın yıllığa yansımaysa şöyledir:

892

Kral elde ettiği zaferle Francia'dan Alemannia'ya döndü ve Noel'i Ulmd'daki kraliyet sarayında kutladı. Dük Zwentibald'la buluşmak umuduyla buradan doğuya doğru yola çıktı fakat dük kralın yanına gelmeyi kabul etmeyerek daha önce vermiş olduğu bütün sözlere ve sadakatine ihanet etti. Kral bu duruma çok sinirlendi ve Hengitsfeld'de dük Brazlavo'yla bir toplantı gerçekleştirdi. Burada aynı zamanda Moravya topraklarının nasıl işgal edileceği konusunda da bir karar alınmaya çalışıldı ve üç ordunun bu krallığı işgal etmesine karar verildi. Böylece kral yanına Frankları, Bavyeralıları ve Alemanları alarak Moravya ülkesine

geldi ve büyük ordusuyla burada dört ay geçirdi. Aynı zamanda Macarlarda ordularıyla buraya geldiler ve tüm ülkeyi ateşle yakıp yıkmaya başladılar. (Reuter, 1992, s. 123-124)

Yılığın 892 seneli maddesinden anlaşılacağı üzere Doğu Frank Kralı Arnulf dük Zwentibald'a³ karşı bir lig oluşturmak için dük Brazlavo'yla⁴ görüşmeye yapmaya karar vermiştir. Bu görüşme sırasında Moravya Krallığına yapılacak olan saldırı planı da kararlaştırılmıştır. Macarlarda Moravya saldırısına Frankların ittifakı olarak katılmış ve Moravya ülkesini yağmalamışlardır. Bu olaydan sonra Macarları Balkanlar ve Batı Avrupa'nın siyasi hayatında daha çok görmeye başlayacağız. Bu sebeple Doğu Frank Kralı Arnulf'un Macarları Avrupa'ya musallat ettiği gerekçesiyle yer yer suçlandığı görülmektedir (Engel, 2001, s. 12).

Macarlarla ilgili diğer bir anlatı da 894 yılına tarihlenmiştir. Macarların Tuna nehrini aşarak Panonya'ya geldiklerinden ve buradaki faaliyetlerinden bahsedilir. Panonya üzerine yapılan bu Macar hareketi muhtemelen yurt tutma safhasıyla ilgili olabilir. Maddeyse şöyledir:

894

Macar olarak adlandırılan Avarlar bu tarihte Tuna'yı geçerek birçok korkunç şey yaptılar. Erkekleri ve yaşlı kadınları öldürdüler, genç kadınları şehvetlerini bastırabilmek için sığır sürüsü gibi yanlarında götürdüler ve bütün Panonya'yı bir çöle çevirdiler. (Reuter, 1992, s. 129)

895 yılına tarihlenen kısa bir madde de Macarlar yine Avar olarak adlandırılırlar ve Bulgarlar tarafından mağlup edildiklerinden bahsedilir:

895

Avarlar (Macarlar) Bulgarların topraklarına işgal ettiler, ordularının büyük bir kısmını kaybederek onlar (Bulgarlar) tarafından püskürtüldüler. (Reuter, 1992, s. 131)

Yılığın 896 tarihli maddesi, 892-895 yıllarında gerçekleşmiş Macar, Bizans İmparatorluğu ve Tuna Bulgarları arasındaki ilişkileri ve mücadelelerini anlatmaktadır. Bu anlatıya göre Bizans İmparatorluğu Macar tarafıyla bir barış antlaşması yapmıştır ancak bu durum Tuna Bulgarları tarafından hoş karşılanmamıştır. Bunun üzerine Tuna Bulgarları Konstantinapolis'e kadar ilerleyerek Bizans İmparatorluğu'nu tehdit etmiş ve yol üzerindeki Bizans topraklarını da yağmalamayı ihmal etmemişlerdir. Bulgarların saldırgan tavrı üzerine Bizans İmparatorluğu'da Macarları ikna ederek onları Tuna nehrinden geçirmiş ve Tuna Bulgarları üzerine saldırmalarını sağlamıştır. Ağır bir mağlubiyet alan Tuna Bulgarları böylelikle Bizans İmparatorluğu'nun gücünü kabul etmiştir:

³ Moravya Kralı 1. Svatopluk (885-894)

⁴ Aşağı Panonya Dükü Braslav (882-896)

896

Yunanlar aynı yıl Macar olarak isimlendirilen Avarlarla barış yaptılar; vatandaşları Bulgarlar bunu çok kötü karşıladılar ve düşmanca bir sefere çıkararak Konstantinopolis'in kapılarına kadar olan bütün toprakları yerle bir ettiler. Yunanlar intikam alabilmek için kurnaz bir şekilde gemilerini Avarlara gönderdiler ve onları Tuna'nın ötesine, Bulgarların krallığına geçmesini sağladılar. Macarlar indikten hemen sonra Bulgar halkına saldırarak halkın büyük bir kısmını öldürdüler. Seferde olan Bulgarlar bu haberi aldıklarında vatandaşlarını düşman saldırısından kurtarmak için büyük bir aceleyle geri döndüler ve savaşa katıldıktan hemen sonra yenildiler. Bir kez daha toparlanmak için çalıştıklarında tekrar yenildiler. Sonunda perişan bir halde, nereden yardım ve kurtuluş bulabileceklerini bilemeyerek kendilerine Hıristiyan dininin hakikatini ilk kez gösteren eski Kralları Mihail'in⁵ ayaklarına kapandılar ve mevcut tehlikeden nasıl kurtulacakları konusunda kendilerine tavsiyede bulunması için yalvardılar. Onlara üç gün oruç tutmalarını ve Hıristiyanlara verdikleri zararlar için kefaret ödemelerini ve daha sonra Tanrı'dan yardım istemelerini söyledi. Söylenenleri yaptıklarından sonra zorlu bir savaş başladı; her iki tarafta çok şiddetli bir şekilde savaştılar; ama sonunda, Tanrı'nın merhametiyle kanlı da olsa zafer Hıristiyanların oldu. Zaferi kazanan Bulgarlar yirmi bin atlı kaybetmişken, putperest Avarların bu savaştaki kayıplarını kim sayabilir ya da hesaplayabilirdi? Bölgedeki çatışmalar artınca imparator⁶ Panonya'yı ve bataklıklar şehrini koruması için bu sefer dük Brazlavo'ya emanet etti. (Reuter, 1992, s. 135-136)

Fulda Yılığında Macarları ilgilendiren diğer bir madde de 900 yılına aittir. Batı Avrupa üzerine akınlarına devam eden Fatih Macarların bir sonraki hedefi İtalya'dır. Neredeyse Macarlar batıya her yıl akınlar yapmaktaydılar. (Engel, 2001, s. 12-13) Bu sefer sonrasında Macarlar akın yönünü tekrardan Frank topraklarına çevirmeye başlar:

900

Bu arada Macarlar olarak adlandırılan Avarlar tüm İtalya'yı paramparça ettiler, öyle ki birçok piskoposu öldürdükten sonra İtalyanlar onlara karşı mücadele etmeye çalıştı ve savaşta bir günde yirmi bin adam öldü. Daha sonra geldikleri yoldan geri döndüler ve Panonya'nın büyük bir bölümünü perişan ederek evlerine döndüler. (Frank) topraklarını gözetleyebilmek için Bavyeralılara haince bir barış teklif ederek elçiler gönderdiler. Bu durum ne yazık ki Bavyera krallığına daha önce hiç karşılaşılmaş kötülük ve kayıplar getirdi! Çünkü Macarlar beklenmedik bir vakitte büyük bir orduyla Enns'i geçerek Bavyera Krallığı'nı işgal ettiler, öyle ki bir günde elli mil⁷ genişliğinde bir alandaki her şeyi ateş ve kılıçla öldürerek yok ettiler. Uzaktaki Bavyeralılar bu durumu öğrendiklerinde çok üzüldüler ve onlara karşı gelmek için planlar yaptılar, ancak Macarlar bu ihtimali ön görerek aldıkları esirlerle birlikte Panonya'daki topraklarına geri döndüler. Aynı zamanda (Macar) ordularının bir kısmı Tuna'nın kuzey kıyası boyunca ilerledi ve o havalisi yerle bir etti. Kont Luitpold haberi aldığıında bu duruma tahammül etmenin imkansız olduğunu hissetti ve

⁵ 3. Mihail (842-867), Bizans İmparatoru.

⁶ Bizans İmparatoru 6. Bilge Leo (886-912)

⁷ Yaklaşık 80 kilometre.

yanına özellikle Bavyeralıların önde gelenlerinden olan Passau piskoposunu da alarak onları (Macarları) takip etmek için Tuna'ya geçti. Orada onlarla savaştılar, asilce dövüşerek asilce bir zafer kazandılar. Savaşın ilk saldırısında Tanrı Hıristiyanlara öyle bir lütufta bulundu ki bin iki yüz putperest öldürüldü ve Tuna nehrine kaçanlarda yok oldu. Silahlı olanlar arasında neredeyse bir tek Hıristiyan ölüsü bile bulamadılar. Cennetin onlara zaferi verdiği yerde toplandılar ve kendisine umut bağlayan savaşçıların çokluğu sayesinde değil de dindar merhameti yüzünden kurtaran Tanrı'ya büyük bir haykırıyla şükrettiler. Sonra böylesine büyük bir zaferin mutluluğuyla arkadaşlarının yanına döndüler ve bölgenin savunması için hemen Enns kıyısında güçlü bir kentin çevresine sur diktiler. Bunu yaptıktan sonra her biri evlerine geri döndü. (Reuter, 1992, s. 141)

Fulda Yılığında Macarları doğrudan etkileyen son bilgi 901 yılına tarihlenir. Buna göre Regensburg kentinde bir toplantı yapılır ve Franklarla Moravyalılar arasında bir barış imzalanır. Buradan anlaşılacağı üzere Franklar artık Macarların Moravyalılardan daha büyük bir tehlike olduğunun kanısına varmakta ve Macarlara karşı yeni ittifak arayışlarına girmeye çalışmaktadır:

901

Regensburg kentinde genel bir toplantı yapılmasına karar verildi. Oraya diğer şeylerin dışında Moravyalılardan barış isteyen elçiler geldi. Kısa bir sürede şartlarda anlaşmaya varıldı ve bir yeminle antlaşma onaylandı. Bunun üzerine Passau Piskoposu Rührar ve Kont Udalrich Moravya'ya gönderildi; bunlar Dük'ü ve tüm önde gelen adamlarını Bavyera'da yapıldığı gibi aynı şartlarda barışı koruyacaklarına dair yeminle bağladılar.

Ancak bu sırada Macarlar Karintiya'yı yağmaladılar ve onların (Moravyalıların) krallığının güney kısmını işgal ettiler. (Reuter, 1992, s. 142)

Ancak bu çaba için geç kalındığı Macarların Moravya siyasi teşekkülünü kısa bir süre sonra ortadan kaldırmasıyla anlaşılacaktır (Engel, 2001, s. 12).

Fulda Yılığındaki anlatılar burada son bulmuş olsa da Macarların Batı Avrupa üzerine yaptığı seferler bunlarla sınırlı kalmadı. Macarlar akınlarına İspanya'daki İslam halifeliğine kadar sürdürdüler. Ancak 955 tarihiyle birlikte Macarların Augsburg'da almış olduğu yıkıcı mağlubiyet onların akınlarına son vermekle kalmadı, belki de Macarların batı kültür ve dinini benimseye başlamasına sebep vererek Avrupa'nın kaderinin değiştirilmesini sağladı (Engel, 2001, s. 12-13).

Sonuç

Erken tarihlerden beri birçok göç hareketinde ve yeni yurt arayışında bulunmuş Macarlar son olarak Panonya'ya yerleşmişlerdir. Hıristiyanlığı tam olarak kabul ettikleri tarihe kadar Macarlar Avrasya bozkır savaşçısı geleneğince birçok çapul akınına çıkmayı da ihmal etmemişlerdir. Macarların akınlarından güneyindeki Tuna Bulgarları ve Bizans İmparatorluğu, kuzeyinde Moravya Krallığı ve batısındaki İtalya, Doğu ve Batı Frank toprakları nasibini almıştır. Hatta Macar akıncılarının saldırıları İspanya'daki halifeliğe kadar ulaşmıştır. Vermiş oldukları bilgiler ve birinci el kaynak olmaları göz önünde

bulundurulduğunda da 9. yüzyıl itibariyle Macarların tarihini daha iyi anlayabilmek için Batı yıllık ve kroniklerin önemi son derece fazladır.

KAYNAKLAR

Cartledge, B. (2011). *The Will to Survive: A History of Hungary*. London: Hurst & Company.

Dunphy, G. (2010). *The Encyclopaedia of Medieval Chronicle* (Cilt 1, A-I). Leiden: Brill.

Engel, P. (2001). *The Realm of St. Stephen*. (A. Ayton, Dü., & T. Palosfalvi, Çev.) New York: I. B. Taurus.

Mangaltepe, İ. (2009). Peçenek-Macar Münasebetleri ve A.P Horvath'ın Eserinde Peçenekler. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, s. 69-91.

Mogoulias J., H. (1984). *O City o Byzantium, Annals of Niketas Choniates*. Detroit: Wayne State University Press.

Pertzii, G. H. (1891). *Annales Fuldenses*. Hanover: Impensis Bibliopolii Hahnian.

Porphyrogenitus, C. (1967). *De Administrando Imperio*. (G. Moravcsik, R. J. Jenkins, Dü, G. Moravcsik, & R. J. Jenkins, Çev.) Washington: Dumbarton Oaks.

Reuter, T. (Dü.). (1992). *The Annals of Fulda*. New York: Manchester University Press.

Róna-Tas, A. (1999). *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*. (N. Bodoczky, Çev.) Budapest: CEU Press.

Şeşen, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

The Annals of St-Bertin. (1991). (J. L. Jackson, Çev.) Manchester & New York: Manchester University Press.

Zimonyi, I. (2015). *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half on the 9th Century: The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition*. Leiden: Brill.

TÜRK KAĞANLIĞI'NDA DEVLET, YAZI VE YAZIT ADLANDIRMALARINA DAİR ÖNERİLER

Oder ALİZADE*

Giriş

Türklük bilim araştırmalarında adlandırmalar ve tanımlamalar araştırmanın yönünü belirleme ve doğru bulguları elde etme hususunda çok önemlidir. Konumuzla ilgili hali hazırda Türk dili tarihini içeren yayınlarda devleti, yazıyı ve yazıtları adlandırma noktasında birbirinden farklı adlandırmalar/tanımlamalar mevcuttur. Gök/Kök Türk Kağanlığı/Devleti, Gök/Kök Türk yazıtları/kitabeleri, Orhun yazıtları/kitabeleri, Türk Runik Yazıtları, Türk Oyma Yazıtları ve Türk Kağanlığı Yazıtları vb. Bu adlandırmaların nesnenin mahiyetine uyumluluğu üzerinde durarak, ilk önce devlet, ardından, yazıt ve yazının adlandırılması meselesini ele alacağız.

Devletin Adlandırılması

Taşağıl, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yaygınlaştığı, toplumun hafızasında yer edindiği için ve aynı zamanda *"Gök-Türklere Türk deyip diğerlerinin başka bir millet gibi algılanmasının önüne geçmek adına"* Gök-Türk adlandırmasını tercih etmektedir. (Taşağıl, 2018: Ön söz). Bu fikir ilk bakışta oturmuş bir adlandırmayı devam ettirmek ve tasnif yapmak adına isabetli gözükse de esasında eksikleri olan bir adlandırmadır. Zira bilinmektedir ki devletin hükümdarını ve halkını Türk olarak tanımlaması araştırmacılara özgü değil, devletin resmi belgesi niteliğinde olan taş yazıtlarda geçen tanımlamanın gereğidir. Yazıtlarda devleti kuran halk Türk olarak adlandırıldığı için pek tabii olarak buradan hareketle devleti de halkın adıyla adlandırmanın ve hükümdarlık unvanının da Kağan olması sebebiyle bu devlet için *"Türk Kağanlığı"* demenin doğru olacağı kanaatini taşımaktayız. Ancak bu adlandırma da kendi başına eksik kalmaktadır. Sadece Türk Kağanlığı değil, tarih belirterek *"VI.-VIII. Yüzyıl Türk Kağanlığı"* demekle Türk kağanlıkları içerisinde hangisinden bahsedildiğini belirtmiş oluruz. Böylelikle Taşağıl'ın vurguladığı, diğer Türk devletlerinin başka bir millet gibi algılanacağı yönede ki kaygı da belirtilen kronoloji aralığıyla ortadan kalkmış olacaktır. Zaten tarihçilikte birbirinin ardıyla ve yakın

---

*Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, ORCID ID: 0009-0003-2154-2933.

bölgelerde kurulan Türk devletlerini tanımlarken kronoloji belirtmek taksimat açısından en doğru usuldür.

Ercilasun'a göre ise yazıtlarda "*Türk*" sözcüğü 76 kez, "*Köktürk*" sözcüğü ise sadece bir kez geçmekte; bu durumun taşları diktirenlerin kendilerine Türk ismini verdiğini gösterdiğini ve yöneticilerinin de unvanının Kağan olduğuna göre bu devleti en iyi ifade edecek tanımlamanın yine "*Türk Kağanlığı*" olması gerekmektedir. (Ercilasun, 2016: 9). Ercilasun'un bu tespitinin de fikrimizi bir başka açıdan kuvvetlendirdiğini düşünmekteyiz. Ercilasun da hangi dönemde ve nerede yaşayan Türklerden bahsedildiğini açık etmek adına bazı yerlerde "*Kök-Türk*" tabirini kullandığını bildirmektedir. Fakat burada da tarihçilik metodu gereği karışıklığı önlemenin en uygun yolunun kronoloji belirtmek olduğunu söyleyebiliriz.

Tam da bu noktada akıllara gelen, söz arası soru ve sorunlardan birkaçını ele almak gerekmektedir. "*Gök/Kök-Türk*" Devleti veya Kağanlığı ifadesi, VI.-VIII. yüzyıl Türk Kağanlığı'ndan bahsedilirken yaygınlaşmış bir tabir olarak kullanılmaktadır. Peki buradaki Gök/Kök-Türk ifadesi devletin veya halkın kendi adı mıdır? Gök/Kök Türk ifadesi Kül Tegin (3) ve Bilge Kağan (4) yazıtlarının Doğu yüzünde geçmektedir. (Ergin, 2011: 9). Bu kaynaklarda Gök/Kök Türk ifadesinden önce gelen "*idi oksuz*" ifadesi "*teşkilatsız, düzensiz, sahipsiz*" olarak geçmektedir. İfadenin geçtiği her iki metnin içeriği aynı olduğu için yazıtlarda 1 kez kullanılmış olarak kabul etmekteyiz. Burada dikkat etmemiz gereken, Gök/Kök-Türk ifadesinin hangi cümle içerisinde ve nasıl bir bağlamda geçtiğidir. Bu husus, Gök/Kök-Türk ifadesinin devlet ve halk adı olarak geçip geçmediğini anlamamızı da sağlayacaktır. Yazıtta ilk olarak Bumın ve İstemi Kağanların tahta oturarak devleti kurmalarından, düzensiz ve teşkilatsız yaşayan halkı kurtarmalarından bahsedilmekte, sonrasında ise halkın devletsiz yaşadığı zamanlardaki geçmiş durumu Gök/Kök-Türk sözcüğünün geçtiği cümlede ifade edilmektedir. Her iki yazıtta da Gök/Kök-Türk sözcüğünden önce "*idi oksuz*", sonra ise "*ança olurur emiş*" ifadeleri geçmektedir. Alana dair kaynaklarda "*idi oksuz*" ifadesinin çoğu aktarımları, "*pek teşkilatsız, dağınık ve sahipsiz*" şeklinde; yine "*ança olurur emiş*" ifadesi de "*öylece oturuyorlarmış*" şeklinde izah edilmiştir. Kilit soru şudur: Burada bir teşkilatsızlıktan, düzensizlikten ve sahipsizlikten söz ediliyorsa yani ortada teşkilat, düzen yoksa orada nasıl bir devlet olur? Gök/Kök ifadesi devleti tanımlayan bir sözcüğü barındırıyorsa neden yazıtlarda devletin en güçlü zamanlarına vurgu yapıldığı noktalarda geçmedi de sahipsiz, dağınık zamanlardan bahsedildiği yerlerde geçmiştir?

Kafesoğlu, "*oksuzluk*" sözcüğünün "*boyun veya herhangi bir topluluğun siyasi istiklali*" anlamını taşıdığını ve bu sözüğün "*başsız ve teşkilatsız*" olarak anlamlandırılmasının doğru olmadığını, zira bu durumun "*ok*" ve "*Kök-Türk*" tabirlerinin ifadelendirdiği manaya uymadığını ileri sürmektedir. (Kafesoğlu, 2019: 226). Kaya da Bumın ve İstemi Kağanların tahta oturup düşmanı mağlup edip Türk halkını ve devletini yönetmesi bağlamından sonra, "*idi oksuz*" ifadesinin teşkilatsız ve sahipsiz şeklinde aktarılmasının metnin başındaki olumlu bağlama uymadığını ve bu ifadenin "*hiç bağısız, tamamıyla hür, tam bağımsız*" olarak aktarılmasını önermektedir. (Kaya, 2010: 466). Bize göre, "*idi oksuz*" ifadesinin iddia olunduğu gibi "*olumsuz bağlamda*" aktarılmasını kabul

etsek dahi bu durum metnin başındaki olumlu bağlama ters düşmemektedir. Çünkü “idi oksuz”un geçtiği cümleden sonra kağanlar övülse de hemen ardından vefat ettikleri bildirilmektedir. Yani yine “olumsuz” bağlamı bir cümle gelmektedir. Aslında metinden anlaşılan “olumlu” ve “olumsuz” bağlam tespitleri nispidir. Zîrâ biz günümüz anlayışı ile böyle bir yargıya varmaktayız. VI.-VIII. yüzyıla ait bir metni günümüz anlayışı ile olumlu veyâ olumsuz şeklinde kesin olarak belirleyebilmek çok da isabetli bir değerlendirme olmayabilir.

Metin bütüncül açıdan ele alındığında aslında burada tam anlamıyla bir “olumsuzluk” da söz konusu değildir. “*İdi oksuz gök Türk anca olurur ermiş*” cümlesini kendinden önce gelen birinci ve ikinci satırlarda yazılanlarla birlikte ve kendinden sonra gelen üçüncü ve dördüncü satırdaki cümlelerle birlikte bir bütün olarak değerlendirdiğimizde ortada “olumsuz” bağlam içeren ve metnin mahiyetine ters düşen bir cümlenin olmadığını görmekteyiz. İlk bakışta olumsuzluğu taşıyor gibi duran cümleleri bir bütün ve ardışık olarak ele aldığımızda gerçekte öyle olmadığı ortaya çıkmış olur.

“*Tört bulung kop yağı ermiş*” olduğu, yâni dört taraf hep düşman olduğu zaman ne yapılmıştır? “*Sü sülepen tört bulungdaki budunug kop almış*” olduğu, yâni ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep alındı, hep tâbi kılmış oldu. Sonra “*İdi oksuz gök Türk anca olurur ermiş*” zamanda ne yapılmıştır? “*İlig tutup törüg itmiş*” olduğu, ili tutup töre düzenlendi. Görüldüğü üzere burada sadece dört tarafı düşmanların sardığı bir zamanda hepsinin mağlup edilmesi ve teşkilatsız, sahipsiz halkın düzene sokulması anlamında olumlu bir ifade söz konusudur.

Kaya, “oksuz”daki ok kelimesini hakiki anlamında değil, yaya tâbi olan ok anlamında ele almış ve mecazi anlamda “bağlılık”, -suz ekinin ise “bu bağlı olma halinden yoksunluk” anlamını kattığını ifade etmiştir. Thomsen’de (2011:129) “idi oksuz” fadesi “*souverains*” – egemen, hükümdar olarak çevrilmiş ve söz konusu satır “Gök Türkler egemence uzanıyorlarmış” olarak çevrilmiştir. Tuna (1993: 79) da, “idi oksuz”u “bir bütün halinde, tam birlik halinde” olarak yorumlamaktadır. Mirkamal’a (2015: 23) ait bir diğer çalışmada da ifade yine “olumlu” bağlamda “*bütün birleşmiş, aralıksız bir araya gelmiş*” olarak yorumlanmıştır. Arsal’ın (2017:178) eserinde ise “Oksuz” kelimesi doğrudan mustakil değil, “sahipsiz müstakil” anlamında aktarılmıştır. Arsal’ın yorumu hariç “İdi oksuz” ifadesinin doğrudan bağımsız bağlamda olduğuna dair aktarımlara katılmamakla birlikte kanaatimizce, “ok” her zaman boy anlamında kullanılmıştır, bu durumda da “oksuz” da doğal olarak boysuz, teşkilatsız anlamına gelecektir. (Şirin: 2015:158).

Söz konusu satırdaki Gök/Kök tabiri üzerinde duracak olursak, bu ifade bize göre sadece Türk halkının semavi olduğunu vurgulayan övgü mahiyetindedir ve burada bir devlet adı olarak geçmemektedir. Çünkü devlet zaten teşkilatlı ve güçlü bir yapıdır. Söz konusu cümlenin vurgulandığı tarihte orada bir devlet olmuş olsaydı ve adı Gök/Kök Türk olsaydı “pek teşkilatsız, sahipsiz öylece oturuyormuş” ifadesi geçmezdi. Burada geçmişe yönelik teşkilatsızlığın ve devletsizliğin yanı sıra “öylece oturduğuna” dair bir vurgu var. Bir çaresizlik veyahut belki de pasif kalma olarak algılanabilmektedir. Geçmişe yönelik “İdi oksuz Kök Türk anca olurur ermiş” ifadesinden sonra kağanın “İlig tutup törüg itmiş” (İli tutup töreyi düzenlemiş) olduğuna dair ifadeler de Gök/Kök-Türk tamlamasının geçtiği

cümlelerin geçmişteki teşkilatsız, dağınık ve devletsiz zamanlarına ait bir sıfat niteliği taşıdığını göstermektedir. Burada yine bir başka soru akla gelmektedir: “İdi oksuz” tanımlaması geçmişteki teşkilatsız, dağınık ve devletsiz zamanlara vurgu yapmak için kullanıldıysa neden bu ifadeden sonra övgü mahiyetli semavi anlam bildiren Gök/Kök tabiri kullanılmıştır? Ortaya çıkan bu sorunun da cevabı, metnin “olumlu” bağlamdaki anlamında ve genel olarak yazıtlarda Türklerin ve Kağanlarının Tanrıdan geldiği inancında gizlidir. Yani burada bir sitem söz konusudur. Gök/Kök olan, Gök/Kök'den gelen Türk'ün sahipsiz, dağınık halde olduğuna dair bir sitem. Böyle bir bağlam içerisinde Türklerin semavi olduğuna işaret eden Gök/Kök sözcüğünün kullanılması “İdi oksuz” ifadesinin bağlamına ters düşmemektedir.

Bizce, Gök/Kök-Türk ifadesi burada devlet adı olarak geçmiş olsaydı, halkın teşkilatsız, sahipsiz olduğu zamanı ifade ederken değil, Bumın ve İstemi Kağanların tahta çıktıkları zamandan bahsedilirken geçmiş olurdu. Kağanların tahta çıktıkları zamandan bahsedilirken, “Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş olorumpan Türük bodunun elin törösün tuta bermiş eti bermiş” (Bumın Kağan ve İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş.) yazılmakta ve Türk kelimesinin önünde Gök/Kök kelimesi geçmemektedir. Türklerin teşkilatsız ve sahipsiz zamanlarına vurgu yapıldığı zaman kullanılan Gök/Kök kelimesinin Arsal'ın (2014:219) bir diğer eserinde “semavi” anlamda olduğu bildirilmiş ve katiyen Türklere verilmiş bir ad olmadığı vurgulanmıştır. Arsal, yine aynı yerde meselenin daha iyi anlaşılması için farklı bir tarihi örnek sunuyor:

“Son kurtuluş destanımızı bir âbideye hâk etsek ve o kitabeye “Büyük bir klavuzun riyaseti altında 1922’de asil Türkler vatanlarını istila etmiş olan düşmanları tardettiler” şeklinde bir cümle derç edersek “Asil Türk” Anadolu’yu kurtaran Türklere isim olduğunu gösterir mi? Katiyen. Buradaki Asil kelimesi Türklerin haklı olarak kendilerini asil telakki ettiklerini gösterir, fakat kurtuluş mücadelesinden evvel ve ondan sonra yaşayan Türklere farklı bir “Asil Türk” adlı bir zümre mevcut olduğunu ispat etmez.”

Yazıtlarda Türklerin semavi olduğuna dair bir çok yerde geçen ifadeler de Gök/Kök kelimesinin Türk kelimesinin önünde semavi anlamda geçtiğini doğrular niteliktedir. Örneğin, Kül Tegin yazıtının güney yüzündeki ilk *satırda* “*Tengri teg Tengride bolmış Türük Bilge Kagan*” ifadesi geçmektedir. İfade (Ergin, 2011: 2) “Tanrı gibi gökte olmuş Türk bilge Kağan”, (Tekin, 2003: 34) “Tanrı gibi ve Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan”, Orkun, 2011:22) “Göge benzer gökte mevcut olmuş Türk Bilge hakan” şeklinde günümüz Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Bu cümlelerin verdiğimiz birbirinden biraz farklı olan aktarımlarından da görüldüğü gibi, *Tanrı gibi, Tanrıdan olmuş, Gökte olmuş, Göge benzer* ifadeleriyle Bilge Kağan'ın semavi olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bir başka yerde de “kangım İleriş Kağanığ öğüm İlbilge Katunuğ Tengri töpüsünde tutup yüğeri kötürmüş erinç” ifadesinde Kağan ve Hatunun göğün tepesinden yukarıya kaldırılmalarına dair verilen bilgi de Kağanın, Hatunun ve dolayısı ile halkının semavi olduğuna dair inanca işaret etmektedir. (Orkun, 2011:34) “Babam Elteriş hakanı, annem Elbilge hatunu Tanrı tepesinde tutup yukarı götürmüş”, (Tekin, 2003:41) “Babam İleriş Hakanı ve annem İlbilge Hatunu göğün

tepesinden tutup daha yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki”, (Ergin, 2011:13) “Babam İleriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak”.

Yazıtların ve Yazının Adlandırılması

Yazının ve yazıtların adlandırılması da devletin adlandırılması kadar önemli bir meseledir. Medeniyetin esasını teşkil eden yazı aynı zamanda bir kimlik ifadesidir. Bir kimlik ifadesi olan ve kimliğimizin ifade edildiği söz konusu yazı ve yazıtlar onu husule getiren halkın kimliği ile anılmalıdır. Konuyla ilgili literatürü incelediğimizde devleti adlandırma meselesinde olduğu gibi burada da birbirinden farklı adlandırmalarla karşılaşmaktayız: Gök/Kök-Türk yazıtları, Orhun yazıtları/abideleri, Eski Türk yazıtları, Türk Runik yazıtları vb. Yazıtlar bu şekilde adlandırıldığı için doğal olarak yazı da bu yazıtların adlandırıldığı şekilde ifade edilmektedir.

Genel olarak yazının VI.-VIII. yüzyıl Türk Kağanlığı dönemine ait olmadığı bu dönemden önce de var olduğu ve sonrasında da kullanıldığı malumdur. Yani Türk Kağanlıklarının kullandığı yazının tarihi, yazıtların da devletin de tarihinden kadimdir. Böyle bir durumda yazıtları ait olduğu Türk devletinin veya boyunun adıyla tanımlamamız isabetli olsa da yazıyı devletin adıyla tanımlamanın pek de isabetli olmadığını düşünmekteyiz. Yani VI.-VIII. yüzyıl Türk Kağanlığı kurulmadan önce ve sonrasında kullanılan yazıyı sadece bu kağanlığın adıyla bağdaştırmak, eksik bir ifade şekli olacaktır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi genel itibarıyla yazıtları adlandırırken kullanılan ifade yazıları adlandırırken de kullanılmaktadır. Orkun ve Ölmez de yazıtları tanımlarken kitaplarının adından bilindiği gibi “Eski Türk Yazıtları” tabirini kullanmaktadırlar. Ergin, (2011: XVII) VI.-VIII. yüzyıl Türk Kağanlığı yazıtlarını ifade eden en iyi ifadenin “Orhun Abideleri” olduğunu yazmaktadır. Tekin (2003:2) ise coğrafi adlandırmayı “Orhon” şekliyle alarak “Orhon Yazıtları” tabirini kullanmakta ve bunun nedenini bu yazıtların Orta Moğolistan’da, Orhon ırmağının eski yatağı yakınında, Kaço-Çaydam adlı göl civarında dikilmiş ve 1889 yılında Yadrıntsev tarafından orada bulunmuş olması ile açıklamaktadır. Arsal da benzer geleneği izleyerek “Orhon Abideleri” demeyi tercih etmiştir. Ercilasun (2016:9) ise farklı olarak “Bengü Taş” tanımlamasını kullanmakta ve bununla da “Köktürkler”in kendi kullandıklarını esas aldığı vurgulamaktadır.

Ercilasun, Bilge Kağan’ın kardeşi için diktirdiği anıta “Bengü Taş” dediğini öne sürerek böyle bir adlandırmaya gitmiştir. Buradaki “Bengü” ifadesi, yazıtların ebediliğine vurgu yapan bir sıfattır. Tıpkı Gök/Kök-Türk ifadesindeki “Gök” gibi. Orhon/Orhun adlandırması ise söz konusu yazıtları diğer dönemlerde ve farklı bölgelerde bulunan yazıtlardan ayırmak için kullanılmıştır. Yazıtların adlandırılması hususundaki görüşümüz, devleti tanımlamada belirttiğimiz görüşle örtüşmektedir. Kanaatimizce, yazıtları adlandırırken devletin mevcut olduğu dönemde dikilen yazıtlardan bahsediliyorsa devlet adı kullanılmalı, devlet teşkilatının olmadığı döneme ait yazıtlardan bahsedildiğinde ise belirleyici olması adına yazıtı diktiren Türk boyunun adının kullanılması daha doğru olacaktır. Örneğin, devlet adı ve ardından yazıtları söz grubu kullanılabilir: VI.-VIII. yüzyıl Türk Kağanlığı yazıtları. Bu zaman dilimi, hem yazıtların hangi devlete ait olduğu hem de hangi halka ait olduğuna dair kimlik vurgusuna sahiptir. Orhon/Orhun Yazıtları/Kitabeleri/Abideleri adlandırılmasında her ne kadar Türklere ait yazılı

metinlerden bahsedildiği bilirse de tanımlama coğrafi bir addan yola çıkılarak yapılmakta ve kitabeyi diktiren/yazan halkın kimliği ifade edilmemektedir.

Yazıtlarla ilgili tanımlamalar ister istemez yazının da adlandırılmasına sirayet etmektedir. Yani ister istemez *Eski Türk Yazıtı - Eski Türk Alfabeti*, *Gök Türk Yazıtı - Göktürk Alfabeti*, *Orhun Yazıtı - Orhun Yazıtısı* olmaktadır. Aydın, (2018:2) *Eski Türk Alfabeti* adlandırmasına karşı çıkmakta ve bunun yerine *Türk Runik Alfabeti* tanımlamasını önermektedir. Aydın, aynı zamanda söz konusu yazıtın "Köktürk" veya "Göktürk" şeklinde adlandırmasının yanlış olacağını, zira bu alfabeyle Uygurlar başta olmak üzere pek çok boyun metinler vücuda getirmiş olduğunu hatırlatmaktadır.

Türk Kağanlıklarının yazıtı ile ilgili yazıtı, mahiyetinden, kökeninden özgünlüğünden uzaklaştırdığını düşündüğümüz adlandırma, "Runik/Run"dur. Bu adlandırmanın Türklere mahsus oyma yazıtların özgünlüğüne halel getirdiği kanaatindeyiz. Bu yazıtı "Runik" adının verilmesinin nedeni harflerinin eski İskandinav yazıtlarında kullanılmış olan ve genellikle "Runik alfabe" diye adlandırılan yazıtın harflerine çok benzer olmasından kaynaklanmaktadır. (Tekin, 2003:22). Türk oyma yazıtının tarihi en geç VI. yüzyıla tarihlendirildiği halde İskandinav yazıtları II. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu yazıt sistemlerinde pek çok işaret farklı sesleri verse de esasında aynıdır. Böyle bir durumda işin kolayına kaçılarak İskandinav yazıtlarının daha eski ve bazı işaretlerin de aynılığından yola çıkarak Türk yazıtının çıkış yeri İskandinavya olarak görülmüş ve Runik yazıtı olarak adlandırılmıştır. Ancak İskandinavya'daki yazıtın Türkler tarafından nasıl benimsendiği konusunda tatmin edici bir açıklama yoktur. Peki tam tersi olamaz mı? Yazıtı İskandinavya'ya Türklerin götürmüş olması mümkün müdür? Run olarak adlandırılan yazıtı İskandinavya'ya Türklerin götürmüş olduğuna dair iddia, Karatay (2016:188) çalışmasında da öne sürülmüş ve o bu etkileşimi halkıyla birlikte Türk ülkesinden geldiği yazıtın İskandinavya'da kurucu ata, büyük kahraman olarak kabul edilen Odin üzerinden açıklamaktadır. Odin'in büyüünün ifadesi olarak görülen Runik yazıtın mucidi olarak anlatılması ve Run kelimesinin sihir anlamına gelmesi de yazıt ile Odin arasındaki ileri sürülen tezi kuvvetlendirmektedir. (Karatay, 2016:188). Karatay, bu yazıtların köken birliği iddiasının tarihi esasını teşkil eden, Odin'in ve önderi olduğu As halkının İskandinavya'ya yolculuğunu geniş bir şekilde izah etmektedir. Karatay'ın öne sürdüğü bağlam Türk yazıtının kökeni ile ilgili fikrimizi doğrulamaktadır. Odin ve önderi olduğu As halkının İskandinavya'ya gitmesi ve oraya yazıtı götürmüş olmaları meselesine şüpheyile bakılsa bile, ortada bir yazıt etkileşimin olduğu gerçektir. Lakin önemli olan bu etkileşimi ne şekilde görüyor olmamızdır. Türklerin İskandinavya'ya götürdüğü yazıt mı? Yoksa İskandinavya'dan Türklerin getirdiği yazıt mı? Türk yazıtının tarihinin VI. yüzyıl, İskandinavya'daki yazıtın tarihinin ise II. yüzyıl olduğu bilindiğine göre karşı çıktığımız bu köken iddiası kronolojik olarak da mümkünsüz görünmektedir. Ancak, dillerine İncil çevrilen Hunlardan ve Çin ana kaynaklarından Chou-shu ve Sui-shu'da Türk Kağanlığının erken dönemlerinde Türklerin yazıtı olduğuna dair bilgilerden de önce Esik kurganından bulunan ve M.Ö. VI.-V. yüzyıllara tarihlendirilen yazıt "Runik" olarak adlandırılan yazıtın kökeninin İskandinavya değil, Türklerin yurdu olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Esik'de bulunan yazıt ve bu yazıtın Türk yazıtı olduğuna dair kuvvetli deliller vardır. Bununla ilgili ileride bahsedeceğiz.

Türk Kağanlık yazılarının özgünlüğü bulunduğu andan itibaren tartışma konusu olmuştur. Ölmez, (2018:23) yazıların, Ortadoğu kökenli alfabelerin, Süryani-Arami alfabeleri ile Soğd alfabelerinin çeşitli harflerinin taşlara yazılmasını kolaylaştıracak şekilde geometrik, köçeli hale getirilmiş biçimleri ile Türkçeyi ifade etmekte bu harflere ilave edilmiş, orijinal karakterlerden oluşmakta olduğunu öne sürmektedir. Türklere ait yazıların muhtevasına bakıldığında yazıların metnin halka yönelik bir hitap, halka hesap verme, geçmişe ait hadiselerden halkın haberdar edilmesi ve yine halka yönelik öğütlerden ibaret olduğunu görüyoruz. Yani geniş halk kitlesinin okuması için diktirilmiş yazıların olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumdan çıkarılan netice ise halkın ciddi bir kısmının bu yazıyı okuyabildiğidir. Takdir edilmelidir ki, halkın okuyamayacağı bir yazıda halka yönelik, hitap, hesap ve öğüt verilmesi mümkün değildir. Eğer bu yazı iddia edildiği gibi başka halkların yazısının harflerinin bir araya getirilmesinden oluşmuş bir yazı olsaydı, yani halkın hafızasında ve kullanımında bir geçmişi olmamış olsaydı bozkır halkı suni bir şekilde oluşturulan bir alfabeyle rahatlıkla okuyamazdı. Okuyacak olanlar ise sadece bürokrasidekiler ve elçiler olmuş olurdu. Her hangi bir yazının bir bölgede yaygın bir şekilde halk arasında okunabilmesi için köklü bir geçmişinin olması gerekir. Özellikle de bozkır gibi tam yerleşik olmayan ve diğer medeniyetlerdeki gibi yerleşik bir şehir hayatı olmayan bir yaşam ortamında kağanlığın kurulmasıyla yap-boz usulü oluşturulan bir yazı halk arasında benimsenemezdi. İnsanın ve yaşamın gerçeği açısından bu durum neredeyse mümkümsüz gözükmektedir. Caferoğlu'nun (2001:122) da vurguladığı gibi İskandinav Runları, Arâmi, Pehlevi, Fenikya, Hitit, Soğd, Türk damgaları gibi, menşei itibariyle yek diğerinden farklı işaret sistemlerinin, hep "Yenisey-Orhun" harflerine zorla esas olarak kabul ettirilmek istenilmesi, meselenin tamamıyla yeni bir bakımdan ciddiyetle araştırılması lüzumunu göstermektedir.

Karatay'la konuyla ilgili istişaremizde, Karatay, "Runik" yazısı yerine "Türk Oyma yazısı" önerisinde bulunmuştu. Bu ifadenin hem yazının ne şekilde yazıldığına belirtilmesi, hem de yazıyı icat eden halkın kimliğinin ifade edilmesi bakımından isabetli bir tanımlama olduğu kanaatindeyiz. Ancak yazıların her dönemde oyularak değil, bazı yerlerde çizilerek, ve "İrk Bitik" ve diğer örneklerde de görüldüğü üzere yazılarak yazıldığını dikkate alarak, yazının yazılış şekli üzerinden bir tanımlama yapmadan doğrudan Türk yazısı demek daha isabetli olacaktır. Arsal, (2014:39) Türk yazısının bazı harflerinin Arami alfabesinden alınmış olduğuna dair fikrin kati bir surette ispat olunmadığını bildirmekte ve meseleyi şu şekilde açıklamaktadır: Bu yazının bütün harfleri üç unsurdan yapılmıştır: Bu unsurlardan biri Türkün kadim devirlerden beri kullandığı yay, diğeri düz çizgi şeklindeki ok, üçüncü unsur hedefi temsil eden noktadır. Tekin, (2003:23) Türk oyma yazısı ile ilgili Thomsen'in Grek yazısındaki ligatürlerden esinlenme ve Sami kökenli olduğuna dair fikrini tekzip etmekte ve o da meseleyi şu şekilde izah açıklamaktadır: a) Türk yazısının Grek ligatürlere esinildiği fikri kabuledilemez. Çünkü yazıdaki çift ünsüz ve hece işaretleri ile bazı tek ünsüz işaretleri ideografik kökenli olabilir. b) Sami köken iddiasına karşı ileri sürülebilecek kanıt ise yazıdaki ünsüz işaretlerinin sözbaşı ve içindeki değerleri ile adlarıdır. Caferoğlu (2001:124-130) da Türk oyma yazısının Türklere özgü olduğunu ileri sürerek bu durumu geniş bir şekilde esaslandırmaktadır. Ergin'in (2011:XXVIII) de vurguladığı gibi, bu yazıların Ârami, Soğd,

Pehlevi vs gibi yabancı asıllı olduğunu kabul edenlerin, fakat isbat edemeyenlerin yanında Türk icadı olduğunu ileri sürenler bu yazının damgalardan, şekillerden çıktığını kabul etmekte ve bazı harf şekillerinin Türk menşeyini gösterdiğini tespit etmektedirler.

Peki tüm bu değerlendirmelerden hareketle yazıyı nasıl tanımlamak gerekir? Türk yazısının kökeni her zaman Türklerin o zamanki dünyalarından uzak yerlerde arandığı görülmektedir. Medeniyetler arasında etkileşim, alış veriş olduğu gibi medeniyetin esasını teşkil eden yazı sitemleri arasında da etkileşim, esinlenme elbette olmuştur. Bu tarihi gerçeklik yazı medeniyetlerinin hepsi için geçerli bir durumdur. Bir halkın diğerinden yazı alması veya etkileşimi için belli başlı tarihi içtimai şartlar gerekmektedir. Bu şartları şu şekilde özetleyebiliriz:

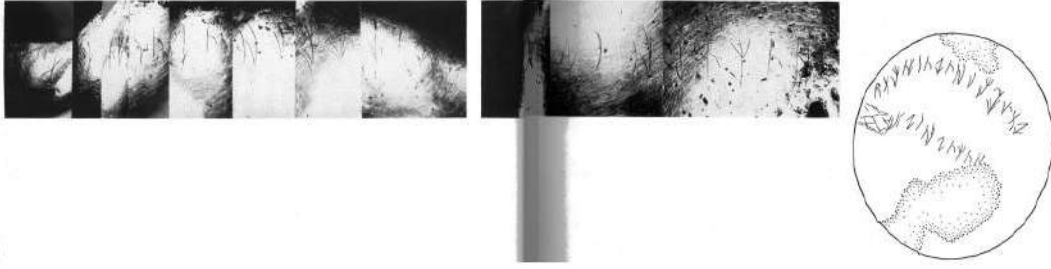
Halklar arasında din yayma faaliyetleri ve dinlerin kabul edilmesi ile yazının kullanılması.

Halkların yek diğerinin siyasi hakimiyeti altında yaşamaları.

Halklar arasındaki sıkı ticari ilişkiler.

Bu şartlar çerçevesinde ilişkileri olmayan halkların birbirinden yazı oluşturacak sembollerini alma olasılığı ise mümkünsüz gibi gözükmektedir. Türk yazısının başka halkların yazılarından alındığını iddia edenler yukarıda sıraladığımız şartları göz önünde bulundurmalı ve kendi iddialarını tarihi verilerle göstermelidirler. Diğer türlü belli bir ölçüdeki şekil benzerliği üzerinden söylenen fikirler tarihi esastan yoksun olarak kalacaktır. Türk yazısının MS II. yüzyıldan sonra Avrupa'da kullanılmaya başlayan "Runik" yazı olarak adlandırılmasının bu yazıyı mahiyetinden ve tarihi kadimliğinden uzaklaştırdığını yukarıda vurgulamıştık. "Runik" tabiri ile birlikte kullanılan "Gök Türk, Orhun, Yenisey" vs. tabirler de aslında söz konusu yazının tarihini Miladi VI. yüzyıla çekmektedir. Bu durum da ister istemez Türk yazısının diğer halkların yazısından alındığı ile ilgili iddialara esas vermektedir. Bu yüzden yazıyı tanımlarken kullandığımız tabirin tarihteki kronolojik yerine dikkat etmeliyiz.

Sözümüzün özü, Türk yazısının kökenini Türklerin yaşadıkları bölgede bulunan Kazakistan'ın Almatı şehrindeki Esik kasabasında bulunan kurganda aramak gerekir. Esik kurganı buluntuları ve onların Türk kültür tarihindeki yeri ile ilgili Seyidov'un (2019) çalışmasına bakılabilir. Bizim konumuz ise bu buluntular içerisindeki yazıdır. Kurgan'daki 4800 kadar altın parça içerisinde bulunan bir adet gümüş kap ve üzerindeki iki satırlık yazı, Türk yazısı tarihinin seyrini değiştirecek değerdedir. Kurganda bulunan iki satırlık bu yazı üzerine büyük çoğunluğu Türkçe olmakla birbirinden farklı okuma denemeleri yapılmıştır. Sertkaya (2011) bu yazıyla ilgili okuma denemelerinin önemli bir kısmını derleyerek makalesinde belirtmiştir. Konumuz bir okuma denemesi olmadığından dolayı yapılmış olan okuma denemelerine de burada değinmeyeceğiz. En son yapılan okuma denemelerinden biri Ercilasun (2017:20) tarafından yapılmıştır. Peki Esik kurganında bulunan M.Ö. VI.-V. yüzyıllara tarihlendirilen bu iki satırlık yazıyı Türk yazısının iptidai şekli olarak görebilir miyiz? Kanaatimizce aşağıda sıralayarak öne sürdüğümüz hususları göz önünde bulundurarak Esik kurganından bulunan yazıyı Türk yazı tarihinin başlangıcı ve Türk Kağanlık yazıtlarının iptidai şekli olarak görebiliriz

(Fotoğraf; Esik Kurganından bulunan İskit/Sak Türk yazısı. Kemal Akişef'ten)

1. Harflerin büyük ölçüde birbirine benzemesi ve bazı harflerin aynılığı.
2. Yazının bulunduğu Kazakistan'ın güneyindeki Almatı şehrinin Türklerin yaşadıkları ve hakimiyet sağladıkları bölgelerden biri olması.
3. Yazı üzerinde Türkçe okuma denemelerinin yapılabilir olması.
4. Yazının bulunduğu kurganın bir Sak kurganı olması ve Sakların Türk olduklarının yazılı, arkeolojik verilerle ispat olunmuş olması.

Esik'te bulunan yazıyı Türk yazısının ilkel şekli olarak ele aldığımızda doğal olarak Türk yazı tarihinin yaşını da Milat'tan önce VI.-V. yüzyıla götürmüş oluruz. Böylece yazının adlandırılması ile ilgili yeni bir iddia zuhur etmiş olur. Zira yaşını M.Ö. VI. yüzyıldan başlattığımız yazıyı M. VI. yüzyıla ait adlarla ifade edemeyiz. Bu sebeple, yazının tarihini kronolojik olarak doğru bir şekilde ifade edebilecek bir adlandırmaya gidilmelidir. Yazı Esik kasabasındaki Esik adı verilen kurganda bulunduğu için bu yazıya Esik yazısı dersek daha önceki ifadelerde de vurguladığımız gibi kimliksiz ve coğrafya temelli bir tanımlama yapmış oluruz. Bu hataya düşmemek adına yazıyı onu husule getiren halkın adıyla, Saklarla bağdaştırarak tanımlamamız daha doğru olacaktır. Biz Sak kurganından bulunan yazıyı Türk Kağanlık yazılarının iptidai şekli olarak görmekle doğal olarak Sak ve Türk kağanlığı arasında da Hunlar üzerinden gelen bir vârislik bağına vurgu yapmış oluruz. Bu vârislik bağının en somut örneği olarak ise yazıyı esas almaktayız. Bu sebeple, yazıyı adlandırırken İskit/Sak Türk yazısı olarak adlandırmamızın yazının tarihi kadimliğini, kimliğini belirlemek adına doğru bir adlandırma olacağını düşünmekteyiz.

Sonuç

Devletin adlandırılması: Bu husustaki önerimiz kronolojik taksimatla gidilerek devletin VI.-VIII. yüzyıl Türk Kağanlığı olarak adlandırılmasıdır. Kronolojik taksimat verilerek yapılan bu adlandırma ile sonraki dönemde Türkler tarafından kurulan birbirinin ardıyla ve aynı dönemlerde mevcut olan hangi Kağanlık'tan bahsedildiği belirtilmekle birlikte, Kağanlık'ları kuran halkın kimliği de verilen kronoloji ve ardından gelen Türk sözcüğü ile belirtilmiş olur. Bu usulle Kağanlık sistemi ve unvanı ile kurulmuş olan Türk devletleri aynı taksimatla ifade edilmiş olacaktır.

Yazıtın adlandırılması: Yazıtlarda, Kağanlığın tarihinden bahsediliyorsa, yani muhtevası itibariyle bir Kağanlığa aitse ait olduğu Kağanlığın adıyla anılmalıdır. Örneğin, VI.-VII. yüzyıl Türk Kağanlığı yazıtları. Eğer yazıtlar, devlet teşkilatının olmadığı bir dönemde yazılmışsa veya devlet teşkilatının mevcut olduğu bir dönemde olsa bile devletin

siyasi tarihinden bağımsız şekilde bir boyun veya şahsın fikirleri ile ilgiliyse o zaman boyun veya şahsın adıyla anılmalıdır.

Yazının adlandırılması: Türk yazısı Türk dilinin, Türk kimliğinin ilk ifade edildiği Türk yazısının tarihi kadimliğini, menşeyini ve kimliğini korumak adına en isabetli adlandırma İskit/Sak Türk yazısıdır. Bu tür bir adlandırmaya gidilerekten hem yazının kökenine, hem de tarihi kadimliğine vurgu yapmış oluruz ve böylelikle de söz konusu yazıların doğrudan başka halkların yazılarından alındığına dair iddialar da kendiliğinden tekzip edilmiş olur.

KAYNAKLAR

- Arsal, Sadri Maksudi. 2017. Türk Dili İçin. Ankara, Türk Dil Kurumu.
- Arsal, Sadri Maksudi. 2014, Türk Tarihi ve Hukuk, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Aydın, Erhan. 2018, Taşa Kazınan Tarih Türklerin İlk Yazılı Belgeleri. İstanbul, Kronik Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet. 2001, Türk Dili Tarihi I-II, I. Cilt, İstanbul, Alfa Yayınları, 4. Baskı.
- Ercilasun, Ahmet B. Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları. Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.
- Ergin, Muharrem. 2011, Orhun Abideleri. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 45. Baskı.
- Karatay, Osman. 2016, Türklerin Kökeni. Ankara, Kripto Yayınları. 14. Baskı.
- Kafesoğlu, İbrahim. 2019, Türk Milli Kültürü. İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Kaya, Ceval. 26-29 Mayıs 2010 Bildiriler Kitabı. Kök Türkçe İdi Oksuz Üzerine, Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 yıl Sonra Türklük Bilimi ve 20. Yüzyıl. III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Ed. Ülkü Çelik Çavk. 1. Cilt.
- Akişef Kemal, 1978, Kurgan Issık.
- Mirkamal, Aydar. 2015, Kültegin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki İdi O(o)qs(u)z Sözü Üzerine. Teke Uluslararası Türkçe Eğitim ve Kültür Dergisi Sayı: 4/1, s. 23. Türkiye.
- Şirin, Hatice. 2015, Kül Tegin Yazıtları. İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Orkhun, H. Namık. 2011, Eski Türk Yazıtları. Ankara, Türk Dil Kurumu.
- Alizade, Oder. 2021. VI-VIII. Yüzyıl Türk Kağanlığı Yazıtlarında Türk Kimliği, Kutlu Yayınevi.
- Ölmez, Mehmet. 2015, Orhun Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Ankara, Bilge Su Yayınları.
- Ölmez, Mehmet. 2018, Uygur Kağanlığı Yazıtları, Ankara, BilgeSu Yayınları.
- Recebov, Ebülfez. 1993, Orxon-Yenisey Abideleri, Bakü, Yazıcı Neşriyatı.

Taşağıl, Ahmet. 2018, Göktürkler I-II-III. Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Tekin, Talat. 2003, Orhun Yazıtları. İstanbul, Yıldız Yayınları.

Tuna, Osman Nedim. 1993, Erkin Ara İdi Oksuz Kök Türk Ança Olurur Ermiş (KT, D 2-3) İbaresini Üzerine. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 41.

Thomsen, Vilhelm. 2011, Orhun Yazıtları Araştırmaları, Çev ve Haz. Vedat Köken, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

BUDİZM'İN ÇİN COĞRAFYASINA GİRİŞİ VE GELİŞİMİ (EN ESKİ DEVİRLERDEN X. YÜZYILA KADAR)

Nazlı PAŞALI*

Doğu ve Batı dünyasında din mi ideoloji mi tartışmalarına konu olan Budizm, özünde kurucusu olan Siddhartha Gotama Sakyamuni'nin doktrinini esas almaktadır. M. Ö. VI. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm, çeşitli ilkelere istinat etmektedir. Çin'in dışa kapalı bir yaşam sürmesi göz önünde bulundurulmasına rağmen Budizm'in gelişmesiyle birlikte Batı'da da büyük medeniyet merkezleri olabileceği düşüncesi de kabul görmeye başlamıştır. Ele alacağım esas nokta olan Çin'e girişi ise İpek Yolu üzerinden I. yüzyılda olsa da saray çevresini etkilemesi bir sonraki yüzyıla denk gelmektedir. Çeşitli hanedanlar döneminde farklı muamelelere maruz kalan Budizm, gündelik hayattan ekonomiye kadar pek çok alanda oldukça etkili olmuştur.

I. Budizm'in Doğuşu ve Gelişimi

Günümüzde yaklaşık olarak 400-450 milyon mensubu bulunan Budizm'in kelime anlamı Batı dillerinde "Buda'nın kurduğu din" anlamına gelmektedir. Budizm sözcüğü, 1830lardan itibaren Buda'nın öğretisini ifade etmek için Batılılar tarafından kullanılmıştır (Arslan, 2015, s.675). Budizm, M.Ö. VI. yüzyılda Kuzey Hindistan'da ortaya çıkarak geniş kitleleri etkisi altına almıştır. Buda'nın öncülük ettiği bu inanç Batı ülkelerinde din anlamına gelirken; Asya ülkelerinde ise Buda disiplini olarak değerlendirilmiş ve "Buda-Sasana" şeklinde isimlendirilmiştir (Bilal, 2018, s.65).

Budizm'in kurucusu olan Siddhartha Gotama (M.Ö. 563-483), günümüzde Hindistan'ın kuzeydoğusundaki Nepal havalisindeki Lubini'deki Sakya kabilesinin yöneticisinin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Babasının isteği üzerine devamlı saray içerisinde hayatını idame ettiren Prenses Gotama, yirmi dokuz yaşına geldiğinde gerçek hayatın saraydaki yaşamdan farklı olduğunu görmüştür. Sarayı, karısını ve oğlunu terk ederek altı yıl boyunca ağır bir zühd hayatı yaşamıştır. Ancak en nihayetinde önceki aşırı zevk düşkünlüğü gibi şimdiki aşırı zühd hayatının da insanı aydınlığa ulaştıramayacağını anlamıştır. Bir mayıs ayının bir dolunay gecesinde Ganj'ın bir kolu olan Neranjara nehri kıyısında, şimdiki Gaya'da, Bodhi veya Bo ağacı denilen bir tür incir ağacının altında murakabe halinde iken aydınlanmaya erişmiş, bulunduğu yer daha sonra kutsal ziyaret

---

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, nazli.pasali98@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1114-0696.

makamı sayılmıştır (Tümer, 1992, s.352). Gerçeğe ulaştıktan sonra ilk vaazını Benares¹ şehri yakınlarındaki bir geyik parkında beş eski arkadaşına vermiştir. Seksen yaşına gelen Buda, öleceğini anlayınca öğrencisi ve yeğeni Ananda ile birlikte kuzeydeki Kusinara² şehrine gidip son öğüdünü vermiş ve bir kanepenin üzerinde ölmüştür (Tümer, 1992, s.353). Ölümünden bir hafta sonra cesedi yakılarak külleri on parçaya ayrılmış ve çeşitli yerlerde koruma altına alınmıştır.

II. Budizm'de Doktrin, Mezhepler ve Din Tartışması

Sanskritçe ve Pali dilinde “aydınlanmış, uyanmış kişi” anlamına gelen Buda, onun lakabı olup bu lakap nirvanaya ulaştığı ve aydınlandığına inanıldığı için ona sonradan verilmiştir (Güç & Sert, 2020, s.7).

Din veya öğretisi olması konusunda çeşitli tartışmaların yaşandığı Budizm'in daha iyi anlaşılması için Hindistan'daki kast sistemi ile Brahman şekilciliğe de hakim olmak gerekmektedir. Geleneksel Hint düşüncesinden farklı düşünceler geliştiren Buda, aynı zamanda ciddi bir Hinduizm eleştirisinde de bulunmuş ve bu sebeple başlangıta bir “reformist Hindu hareketi” olarak görülerek bir asi olarak nitelendirilmiştir.

Budizm'in hedefi insanı aydınlığa ulaştırmaktır. Arınmayı sağlayarak aydınlığa ulaşma yolunda karşılaşılan fiziki, sözel ve zihinsel tüm engelleri ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bu süreçte ise meditasyon uygulamaları oldukça etkili bir yöntem olarak kabul edilmiştir. Meditasyon uygulamaları arasında oruç, bekarlık, sosyal izolasyon ve fiziksel mahrumiyette yer almaktadır (Arslan, 2015, s.687).

Buda'nın ölümünden sonra çıkan çeşitli ihtilaflar üzerine birkaç konsil toplanmış ise de en önemli olan ve ele alınması gereken M.Ö. III. yüzyılda kendisi de bir Budist olan İmparator Asoka³ (M.Ö. 273-236) önderliğinde toplanan konsildir. Hint imparatoru Asoka, halk arasındaki inanç birliğini sağlamak için yaklaşık olarak bin keşişin katılımıyla başşehir Pataliputra'da bir konsil düzenlemiş ve konsil sonunda “Sthavira” adı verilen geleneksel görüş kabul edilmiştir. Aynı zamanda Hindistan'ın yaklaşık olarak tamamına hükmeden İmparator Asoka'nın Budizm'i devlet dini ilan etmesi onun diğer din ve mezheplere göre bir avantaj elde etmesine olanak sağlamıştır. Ancak Budizm'in bu parlak devri uzun sürmemiş ve Asoka'nın ölümünden sonra parçalanan devleti gibi on sekiz mezhebe bölünmüştür. On sekiz Budist mezhebine rağmen Budizm temelde “Theravada” ve “Mahayana” olarak iki başlık altında toplanmıştır.

Theravada, kelime anlamı olarak “ataların yolu” anlamına gelmekle birlikte Budizm'in ortaya çıktığı ilk dönemden günümüze kadar ulaşan bir ekoldür (Arslan, 2015, s.701). Manastır hayatına, bireysel kurtulaşa, yoga ve meditasyon egzersizlerine oldukça önem vermiştir.

---

¹ Günümüzde Varanasi şehri.

² Günümüzde Kuşinagara şehri.

³ Maurya İmparatoru Asoka, Antik Hindistan'ı en geniş sınırlara ulaştıran imparator idi. Başlangıçta cesur, saldırgan ve hırçın bir imparator olan Asoka, M.Ö. 265 yılında Kalinga Savaşı'nda gördüğü yıkımdan sonra şiddetsizlik ilkesine yönelmiş ve Budist öğretiyi benimsemişti.

Mahayana ise inanç ve uygulama açısından Çin, Tibet ve Japon Budizm'i gibi birbirinden farklı alt mezhepler için kullanılan genel bir isimdir. Bu sebeple Mahayana kutsal metinleri Tibetçe, Çince ve Japonca olarak kaleme alınmıştır. Mahayana Budizm'i, I. yüzyıldan itibaren Çin'e sızmış ve Çince'de meditasyon anlamına gelen “禅chan” kelimesinden türemiştir.

Theravada mezhebi, Sri Lanka, Burma, Tayland, Laos ve Kamboçya gibi Güney Asya ülkelerine yayılırken; Mahayana geleneği ise Çin, Kore, Japonya, Tibet ve Moğolistan gibi daha kuzeydeki ülkelere yayılmıştır. Söz konusu yayılı sırasında Budizm, kendine özgü misyon teknikleri sayesinde gittiği ülkelerin siyasi ve sosyal şartlarına, kültürel yapısına ve din anlayışına uyum sağlamayı başarmış; özellikle yerli dinlerle çatışmaya girmemiş ve yabancı topraklarda tutunma imkanı bulmuştur (Kaya, 2021, s.26).

Lakin söz konusu bölünmeye rağmen tüm Budist ekollerin hem fikir olduğu temel ilkeler şöyle sıralanmaktadır (Arslan, 2015, s.687):

Canlıları öldürmemek ve incitmemek.

Kendine ait olmayana tamah etmemek ve verilmeyeni almamak.

Yalan söylememek.

Şehvet düşkünü olmamak ve zinadan uzak durmak.

Uyuşturucu ve alkollü madde kullanmamak.

Buda'nın ortaya koyduğu ve öğretisinin temeli olarak kabul edilen dört temel gerçek, Budist öğretisi ve uygulamayı özetleyen, insan hayatı ile ilgili olan ve birbiriyle bağlantısı bulunan dört temel anlayıştır ve geleneğe göre bu dört gerçek, Buda'nın ilk dinleyicilerini teşkil eden, ilk talebeleri olan beş çileci zâhidi eğitime vasıtası olarak Buda tarafından ifade edilmiştir (Güç & Sert, 2020, s.10). Dört temel gerçek ve sekiz dilimli yol Budizm'de nirvanaya erişmenin aracı olarak kabul edilmiş ve “Orta Yol Doktrini” adı verilen öğretisi Budist metinlerinde de vurgulanmıştır. Dört temel hakikat acı, arzular ve acının sona erdirilmesi üzerine kurulmuştur ve şu şekilde sıralanır:

Hayat bütün her şeyi ile acı ve ızdırap doludur.

Acının kaynağı ise insanın dünyevi şeylere yönelik istekleri, arzularıdır. İnsanoğlu doyumsuzdur ve sürekli yeni zevklerin peşinde koşar.

Acının sona erdirilmesi arzu ve isteklerin pençesinden kurtulmakla gerçekleşir.

Acıyı sona erdirecek olan “Sekiz Dilimli Orta Yol”dur. Zihni disipline eder ve egzersizlerden ibarettir. Orta Yolu takip etmek suretiyle nirvanaya ulaşılır ve yeniden doğum çarkından kurtulunur (Arslan, 2015, s.689).

Sekiz dilimli yol ise tümüyle bakıldığında iyi insan olmaya yönelik basamaklardır Hammet Arslan tarafından şu şekilde sıralanmıştır:

Doğru anlayış ve kesin iman.

Doğru karar ve kararlılık.

Doğru konuşma ve yerinde söz.

Daoğru hareket ve sâlih amel.

Doğru meslek.

Doğru çaba ve sürekli gayret.

Doğru dikkat ve derin tefekkür.

Doğru konsantrasyon ve hakikî meditasyon.

Buda, yıllarını seyahat ve vazlar ile geçirmesine rağmen herhangi bir eser kaleme almamış, kutsal bir kitap bırakmamıştır. Onun vaazları ve öğretileri dört yüz yıl boyunca şakirtleri tarafından muhafaza edilmiş ve sözlü bir şekilde nesilden nesle aktarılmıştır. Buda'nın kutsal bir kitap bırakmamasına rağmen M.Ö. I. ve II. yüzyıllarda Seylan bölgesinde yazıya geçirilen ve üç bölümden oluşan Tripitika isimli metin Budistlerin kutsal metni haline gelmiştir. Söz konusu kitap Viyana Pitaka, Sutta Pitaka ve Abhidharma Pitaka olmak üzere üç kısımdan müteşekkildir. İlk kısım olan Viyana Pitaka yani disiplin sepeti bölümünde Budist rahip ve rahibelerin uyması gereken usuller ile kuralları, bu kuralların nasıl ve ne şekilde yerine getireceğini, ayin kurallarını, beslenme-giyinme hususlarını ve vaazlarla ilgili uyulması gereken kuralları içermektedir. İkinci kısım olan Sutta Pitaka (telkin sepeti) Tripitaka'nın en önemli parçasıdır. Çünkü Buda'nın fikirlerinin açıklandığı vaaz ve konuşmaları bu kısımda yer almaktadır. Bu nedenle Stta Pitaka, Budist inancın temellerini ihtiva etmektedir. Aynı zamanda dharma (doktrin) sepeti olarak da anılmaktadır. Üçüncü ve son kısım olan Abhidharma Pitaka ise felsefe ve psikolojik yorumlar sepeti olarak anılmıştır. Budizm'in felsefi ve psikolojik yanını temsil etmekle birlikte Buda'nın vaazlarının ve öğretilerinin yorumları bu bölümde açıklanmıştır. Budistleri nirvanaya götüren yollar da bu bölümde açıklanmıştır (Bik, 2012, s.21-22).

Temelinde sevgi, iyi insan olma, iyilikte bulunma, bilgelik ve ahlaki değerlere saygı gösterme gibi hususlara vurgu yapan Budizm, sosyal ve siyasal yaşamda da tüm insanların eşit olduğunu savunmaktadır. Bu sebeple sınıflaşma ve tabakalaşmaya karşı çıkarak doğduğu bölge olan Hindistan'da süregelen kast sistemine karşı çıkmıştır. Ayrıca savaşa karşı da ciddi bir duruşu vardır ve kesinlikle şiddetsizlik ilkesini savunmaktadır. Değendiği diğer değerlere bakıldığında devlet ve hükümetin ahlak üzerine inşa edilmesini savunması, mutlak surette vatandaşların iyiliğini istemesi, refah bir toplum kurmak istemesi ve aynı zamanda sosyal-ekonomik refah ile kalkınmanın sağlanmasını düşünmesi ile ahlaki yozlaşmaya karşı çıkmadı Budizm'in siyaset felsefesinin de temellerini oluşturmaktadır (Saygın, 2013, s.226).

Bir çeşit siyaset felsefesi olarak da nitelendirilmekle birlikte Budizm'in din mi öğreti mi olduğu konusunda çeşitli tartışmalar mevcuttur. Nitekim kurucusu, kutsal kitabı, öğretileri ve inananlarının bulunması yönünden din olma özelliği gösterirken; tanrı, ahiret ve ruh anlayışının mevcut olmaması sebebiyle dini inanıştan ayrılmaktadır (Bik, 2012, s.19). bu sebeple de dini kimliği tartışılmalı Budizm, farklı görüşlere ve isimlendirmelere sahip olmuştur. budistler ie Budizm'i başlı başına bir din olarak kabul etmişlerdir. Din meselesinde görüşlerine yer vereceğimiz bir diğer kişi ise Günay Tümer'in

TDV İslam Ansiklopedisi'nde yazdığı Budizm maddesine aittir: *“Brahman şekilciliğine ve kast sistemine karşı çıkan, soyut metafizik tartışmaları bir yana bırakarak duyguları dizginleme, ahlaken temizlenme, insanları eşit görme, insanlara ve diğer canlılara sevgi ve şefkat duyma gibi ilkelere dayanan Budizm'e felsefi-teolojik bir hareket, mezhep veya tarikat olarak bakanlar varsa da onda da bu belirtilen hususları destekleyen kurucusu, kutsal metinleri, inanç esasları, cemaati, mâbedleri ve diğer özellikleriyle bu sistem daha çok bir din olarak nitelendirilmektedir.”* (Tümer, 1992, s.352).

III. Çin Tarihinde Budizm

Asya'da Budistlerin yaşadığı ülkelerde mensupları tarafından Buddadharm (Buda şeriatı), Budda-vacana (Buda'nın söz veya konuşmaları) veya Buddasasana (Buda'nın mesaj ve öğretileri) olarak da bilinen bu inanç sistemi, günümüzde dünyanın dört bir yanında taraftarları bulunan ve hızlı bir şekilde gelişen dinlerden/öğretilerden birisidir ve dünyanın ilk büyük misyonerlik faaliyetlerini kapsamaktadır. Çin'in siyasi olarak bölündüğü zamanlarda Güney Asya, Orta Asya, Doğu Asya ve Güneydoğu Asya'nın bazı kısımlarını kapsayan geniş bir şerit ortak bir inanç doğrultusunda bir araya gelmiştir (Holcombe, 2021, s.96).

Maurya İmparatoru Asoka'nın Budizm'i devlet dini ilan etmesiyle birlikte Budizm'in İpek Yolu'na geçişinde de önemli aşama kaydedilmiştir. Budizm Çin'e ilk önce Orta Asya'dan gelen ticaret yolları vasıtasıyla, daha sonra ise Güneydoğu Asya'daki deniz ticareti ile yayılmıştır. Wolfram Eberhard, Budizm'in Çin'e girişini M.S. I. yüzyıldan çok daha öncesine tarihlendirerek İpek Yolu'ndan gelen Hint ve Orta Asya kökenli tacirler vasıtasıyla yayıldığını düşünmektedir. Kuşanların tarım platosunu kontrollerine almalarıyla birlikte Budist keşişlerle Çinlilerin teması yoğunlaşmış ve böylece birçok Budist keşiş dinlerini anlatmak için Çin topraklarına girerek Budist kutsal metinlerini de Çinceye çevirmeye başlamışlardır (Arslan, Budizm'in Çin'e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi, 2018, s.15). Genel görüş Budizm'in Çin'e girişini M.S. I. yüzyıla tarihlenmiş ise de bazı araştırmacılar bu tarihi M.Ö. III. yüzyıla çekmişler ancak Çin halkının gösterdiği direniş nedeniyle ilerleme kaydedemediğini savunmakla birlikte; M.S. I. yüzyılın ortalarından itibaren ise Çin'in karşılaştığı iç ve dış tehditlerin siyasi-sosyal düzeni bozması Budizm'in hareketlenmesine yol açtığını yazmışlardır (Kaya, 2021, s.32). I. yüzyıldan itibaren Çin'e girdiği kabul edilen Budizm'in, saray çevresini etkilemesi II. yüzyıla istinat etmektedir. Sonrasında ise Çinli Budist misyonerler halka Budizm'i anlatmışlar ve bunda başarılı olmuşlardır.

Budizm Çin'e girdiği ilk dönemde şüphesiz ilgi görmemiştir ve bunun çeşitli sebepleri bulunmaktadır. İlk olarak daha önceden var olan yerli dini inançlar, yeni gelen bu yabancı tanrıyı dışlamasalar da Budist keşişlerin çıplak ayakları, tıraşlı kafaları, çıplak omuzları ve giyim tarzları ile oldukça farklı görünmüşlerdi. İkinci olarak dünyadan el etek çekmek Çin geleneğine oldukça ters düşmekteydi. Çünkü Konfüçyüsçülüğün⁴ aileye,

⁴ Çin'in yerli ve millî dinlerinden biri olup ismini Konfüçyüs'ten alan bir ahlâk sistemidir. Konfüçyüs M.Ö. 551'de Çin'de Lu eyaletinin Tsou 鄒 şehrinde doğmuştur. Onun hedefi yeni görüşler ortaya koymak değil eskilerin hikmetli sözlerini aktarmaktır. Konfüçyüs, eski bilgelerin faziletlerini yeni nesillere aktarmak suretiyle geçmişin seçkin idarecilerinin Çin'e barış ve huzuru nasıl getirdiğini göstermeyi amaçlamakta idi.

topluma ve devlete hizmet etme fikrine karşılık Budist inançta aileyi ve toplumu terk eden bir uygulama mevcut idi. Tüm bunlar düşünüldüğünde Budizm, Çin'de çok yavaş bir şekilde kök salmış ve bir Çinli ancak III. yüzyılda Budist bir rahip olarak atanmıştır. Çin'e giren Budizm'in karşılaştığı iki temel öğreti Taoizm⁵ ve Konfüçyanizm idi. Söz konusu iki öğreti karşısında tutunmakta başlangıçta zorlanan Budizm, zaman içerisinde kendisini uyumlu hale gelmiştir. Özellikle Taoizm ile yakın ilişki kurmuştur. Çinli entellektüeller, Taoizm'i Budist öğretiler yoluyla anlamaya çalışmışlar; Buda, Konfüçyüs ve Lao Tzu adına mabetler yaptırarak bu mabetlerde aynı anda tapınmışlardır (Kaya, 2021, s.34-35).

Budist rahipler özellikle Kuzey Çin başta olmak üzere pek çok bölgede kutsal kitapları tercüme edip halka vaazlar vermeye başlamışlardı. Konfüçyanizm ve Taoizm'in genel yaşantısı ile birleşen Budist öğreti sonucunda Çin Budist geleneğini oluşturmuştur. Budizm, Çin'de bir din olmaktan ziyade ahlaki değerler bütünü olarak görülmüştür. Zaman içerisinde Çin imparatorların yardımı ve desteği ile tedricen güçlenerek artık öğreti olmaktan çıkmış ve din haline gelmiştir.

Buda'nın keşiş ve keşişlerinden oluşan ve Hindistan dışına seyahatlerde bulunup diğer insanlara Budizm'i tanıtan topluluğa "sangha" ismi verilmiştir. Sangha topluluğunun İpek Yolu üzerinden Çin'e girişi Han Hanedanı (汉朝, M.Ö. 206- M.S. 220) İmparatoru Mingti (明帝, 58-75) devrine istinat etmektedir. İpek Yolu güzergahı üzerinde önce Soğdiana sonrasında Orta Asya ve Çin'e giren Budizm, söz konusu devirde üçüncü resmi din olarak tanınmıştır. M.Ö. 75 civarında Çin'de hüküm süren Han Hanedanı'nı devrinde Çin tarihinde ilk kez batıya açılım yapmış ve etki alanını Orta Asya'nın iç kesimlerine kadar genişletmişti ki bu da İpek Yolu'nun önemi bir kısmını kontrol altında tuttuğunu kanıtlar niteliktedir.

Geç dönem Han (后汉书, 25-220) tarihinde Çin'de Budizm varlığına dair ilk net ve resmi ifadeleri içermektedir. Bu durum Hammet Arslan'ın bir makalesinde şöyle yer almaktadır: *"Çin valisinin hem Budist hem de Taoist ritüelleri yerine getirdiği ifade edilir. Buna göre Budizm yerel inançlarla karışmaya ve kendisini kabul ettirmeye başlamıştır. Valinin Han İmparatoru Ming'e (MS 24-75) gönderdiği ipek kumaşları, imparator Budist dindarlar ve keşişlerin yararına kullanılması için geri gönderir. İmparatorun bizzat Hint kökenli terimleri kullanması Budizm'in o dönemde orada yerleşik bir din olduğunun göstergesi kabul edilir. Aynı yıl İmparator Ming rüyasında "altın adam" görür. Rüya*

M.Ö. 479'da vefat eden Konfüçyüs hayatını şöyle özetlemiştir: *"On beş yaşında iken kendimi öğrenmeye verdim. Otuz yaşında irademe sahip olabildim. Kırk yaşında şüphelerden uzaklaştım. Elli yaşında Gök'ün emrini öğrendim. Altmış yaşında sezis yoluyla her şeyi kavradım. Yetmiş yaşında doğru olan şeylere zarar vermeden kalbimin isteklerini yerine getirebildim"*. Konfüçyüs'ün idealindeki hükümet, bütün insanların iyiliği için çalışan ve halkın güvenini kazanan bir yönetim idi. 1934'te Konfüçyüs'ün doğum günü olan 27 Ağustos millî tatil günü olarak ilân edilmiş ve Konfüçyüsçülüğün etkisi Çin'de ihtilâlden sonra da devam etmiştir. Bkz: Ahmet Güç, "Konfüçyüsçülük", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, ss.167-170, Ankara, 2002.

⁵ Taoculuk, Konfüçyüsçülük'le birlikte 2000 yıldan fazla bir süredir Çin'de hayatın her alanını biçimlendirmiş iki büyük yerel dinî-felsefî sistemden biridir. Temelinde "yol" mânasında "tao" kavramı yer almaktadır. Kökeni eski Çin Şamancılığı'na dayanan Taoculuk tabiatla uyum halinde olmayı, müdahaleden kaçınmayı, basitliği ve sadeliği savunan bir düşünce ve inanç sistemidir. Taoculuğun başlangıcı M.Ö. VI. yüzyılda yaşayan Lao-tzu'ya dayandırılır. Taoculuk esasen bilgi ve hikmete ulaşmayı amaçlayan felsefî bir sistem olarak doğdu. Bkz: Ali İhsan Yitik, "Taoculuk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.40, ss.10-12, İstanbul, 2011.

yorumcuları altın adamı Buda olarak yorumlar. O da Buda'nın öğrencileri olan Budist keşişlerin aranıp bulunması için Hindistan'a elçiler yollar." (Arslan, Budizm'in Çin'e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi, 2018, s.13-14).

Budizm'in devlet dini haline gelmesi İmprator Mingti tarafından himaye edilmesi neticesinde Çin ile Hindistan arasında dinsel bir bağ oluşturmuştur. Söz konusu devirde Çin'den yola çıkan seyyahların çok büyük kısmını Budist rahipler teşkil etmekteydi. İmparator Mingti devrinde Budist kutsal metinleri Çin'e getirtmek amacıyla Hindistan'a bir elçi gönderilmiştir. Bahis konusu elçi 75 yılında kutsal metinleri ve Buda'nın bir heykelini Çin'e getirmiş ve bu tarihten itibaren Çin'de Budizm hızlı bir şekilde yayılmaya başlamış; özellikle Kuzey Çin'i fazlasıyla etki altına almıştır.

Çin kaynaklarına göre ilk Budist misyoner bir Partlı keşiş An Shigao (安世高) idi (Arslan, Budizm'in Çin'e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi, 2018, s.14). Hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte 148 yılı civarında başkent Luoyang (洛阳市) şehrine gelerek Budist metinleri sistematik bir şekilde çevirmeye başlayan ilk kişi idi. Bir diğer önemli çevirmen ise yine Part kökenli bir Budist olan An Xuan (安玄) idi. An Xuan, 181 yılında başkente gelerek An Shigao'un (安世高) çeviri ekibine katılmıştır. Bu iki kişi sayesinde Budizm, başkent Luoyang'da erken tarihlerden itibaren var olmuştur. II. yüzyılın sonlarında Luoyang'da oldukça faal bir çevirmen olan Kuşan kökenli Keşiş Lokaksema, Mahayana'nın Çin'de varoluşunda önemli bir yere sahip olmuştur, Çinceye çevrilen Mahyana metinlerinin büyük çoğunluğunu Lokaksema ve öğrencileri yapmıştır (Arslan, Budizm'in Çin'e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi, 2018, s.14).

An Shigao (安世高) ve Lokaksema'nın çevirileri faaliyetleri sayesinde Budizm, Çin'de oldukça tanınır hale gelmiştir. 220 yılında Han Hanedanının yıkılmasıyla birlikte Çin'de dengeler değişmiş, Türkistan'a yapılan akınlar yavaşlamış, Konfüçyüsçülük değer kaybetmiş ve ülkede bir karmaşa yaşanmıştır. Çin'in bu süreçte içinde bulunduğu karmaşık durum Budizm'in güçlenmesine bir fırsat sunmuştur. Bu dönemde çalışmalarını hızlandıran Budist keşişler, Kumarajiva (M.S. 344-M.S. 413) öncülüğünde çeviri faaliyetlerini bir üst seviyeye taşıyarak dinî görevlerinin yanında değişik devlet kurumlarında siyasî ve askerî görevler almışlardır (Kaya, 2021, s.32). Böylece Budizm'in Çin'deki asıl etkisi başlamıştır. Bir grup Çinli Budist ise Budizm'i kaynağından öğrenmek için yola çıkarak Hindistan'a ulaşmışlardır. Bu hacıların en ünlüsü Fa Xian (法显) idi. 399-412 yılları arasında kutsal Budist mekanlarını ziyaret etmiş toplam on yılını Hindistan'da geçirerek seyahatinin önemli bir kaydını bırakmıştır.

Han Hanedanının yıkılmasıyla birlikte Çin'de uzun süreli bir asayişsizlik dönemi yaşanmış ve Kuzey Çin yabancılar tarafından işgal edilmiştir. Kuzey Çin'de kurulan küçük devletçikler bölgedeki Mahayana keşişleri tarafından etki altına alınıp Budist hale getirilmiştir. Uzun süren karmaşa sonunda idareyi eline alan Sui Hanedanı (隋朝, 581-618) devr-i saltanatında ise Budizm devlet dini haline getirilmiştir ve Çin'de çok hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır.

Kısa ömürlü Sui Hanedanının ardından gelen Tang Hanedanı (唐朝, 618-907) imparatorları ise Budizm'e kendilerine dinî meşruiyet kazandırmaları nedeniyle büyük

destek vermişlerdir (Kaya, 2021, s.33). Özellikle İmparatoriçe Wu Zetian (武则天, 624-705), kadın hükümdar olduğu için bunu Konfüçyüsçü geleneğe karşı geleceğini bildiğinden ideolojik bir meşrulaştırma kaynağı olarak Budizm'e odaklanmıştır (Tezel, 2009, s.23). Budizm'in gücünden fazlasıyla yararlandığı için karşılık olarak Budist keşişlere ve manastırlarına mali yardımlarda bulunmuştur. Bu yükseliş sayesinde Budiz söz konusu devirde Taoizm ve Konfüçyüsçülüğü gölgede bırakarak tüm Çin coğrafyasındaki en güçlü din haline gelmiştir. Çinli idareciler ve seçkinler sınıfının Budizm'e gönüllü girişi Doğu Asya'da yayılmaya da olanak sağlamıştır (Arslan, Budizm'in Çin'e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi, 2018, s.15). Tang devrinde Budizm özellikle gündelik hayatın keşmekeşinden yorulan elitler için bir meşgale haline gelmiş, şehrin dışındaki çiftliklerine çekilerek meditasyon ile meşgul olmuşlardır.

Ekonomik açıdan kapitalizme benzeyen iktisadi sistem ilk bu dönemde Çin'e girmiş, Budist mabetleri bir nevi banka görevi görmeye başlamışlardır. Dış ticaret geliştikçe manastırlar sermayenin toplandığı yerlere dönüşmüş ve böylece ehemmiyetleri artmıştır. Büyük kazançlar elde eden manastırlar daha fazla toprak alarak nüfuz kazanmaya başlamışlar, Bronz Buda heykellerinin sayısını arttırarak bronz sikke piyasasını da kontrolleri altına almışlardır. Budistler zenginleştikçe çok sayıdaki Budist metinlerini yeniden tercüme ettirip etki alanlarını genişletmişlerdir.

Çin'de hüküm süren Sui ve Tang Hanedanları dönemini Budizm'in Çin'deki altın çağı olarak nitelendirmek yerinde olacaktır. Çin devleti Hindistan'a giden Budist hacıları desteklemek suretiyle Orta Asya'ya doğru açılıp yayılmaya başlamışlardır. Dönemin ünlü isimleri ise 629 yılında Hindistan'a giderek orada 16 yıl kalmış olan Xuan Zang (玄奘, 602-664) isimli Budist rahiptir. Xuan Zang, 645 yılında ülkesine döndüğünde yaklaşık olarak 657 farklı dini metni yanında getirmiş ve söz konusu metinlerin çok küçük bir kısmını tercüme etmesine rağmen tam olarak 1335 ciltlik bir koleksiyon meydana getirmiştir.

Budizm'in Tang devrindeki parlak zamanları IX. yüzyılda son bulmuştur. 840 yılında Uygur Kağanlığı'nın 842 yılında ise Tibet'in güçten düşmesi ile Çin'in üzerindeki baskılar sona ermiş ve birtakım düzenlemelere gidilmiştir. Bahis konusu düzenlemeler kapsamında Budist mabetleri ve manastırlar yeniden düzenlenmiş; bütün heykeller eritilerek devlete teslim edilmiş ve rahipler vergi ödemekle mükellef kılınmıştı. Tang yöneticilerinin Budizm'e karşı çıkmalarının bir nedeni de şu idi: ekonomik bakımdan Budistler büyük oranda toprak ve mal varlığına sahip olup vergi ödememekteydiler. Bu sebeple düzenlemeler yapılmış ve Budistlerin ellerindeki zenginliği el koyulmuştu.

Hindistan'dan Çin'e gelen Budizm, uzun süren gelişim ve değişim sonucu Çin'e köklü bir şekilde yerleşmiş ve birçok mezheplere ayrılmıştır (Abudukelimu, 2011, s.19). Budist manastırları da Mahayana geleneği doğrultusunda şekillenmiştir. Budizm Çin'e ilk girdiğinde keşişler bu öğretinin yayılabilmesi için yoğun çaba sarf ederek manastır inşasına ve çeviri faaliyetlerine yoğunlaşmışlardır. Ancak ilk dönemlerde manastırlar, yerli halk tarafından hoş karşılanmamış; devlet kadrolarında etkili olan Taoist ve Konfüçyanist otoriteler, Budist manastırları, devlete itaat etmemek ve ekonomiye yük olmakla suçlamıştır (Kaya, 2021, s.37). Sonrasında değişen siyasi koşullar neticesinde yükselişe geçen Budizm ve keşişler, ortalama 400 yılda 6478 manastır inşa etmişlerdir. Sui

Hanedanı'nın yönetime gelmesiyle siyasi bir misyon üstlenerek propaganda merkezi haline gelen manastırlar; ülkedeki siyasi birliğin sağlanmasında da önemli görevler üstlenmiştir (Kaya, 2021, s.38). Manastırların artan güçleri, artan keşiş sayısı, vergi muafiyetleri ve Çin'in siyasi-sosyal hayatında oynadıkları rol bir süre sonra yerli halkın isyan etmesine sebebiyet vermiştir. aynı zamanda Taoist ve Konfüçyanist devlet adamlarının da etkisinde kalan imparator, Budistlere yönelik bir baskı ile şiddet politikasına başlayarak manastırların bir kısmına el koymuş, bir çok keşişin ise görevine son vermiştir. Söz konusu baskıcı politika imparatorun ölmesi ile son bulmuş ise de Budizm, Çin'deki hakim statüsüne bir daha kavuşamamıştır. Bu durum Çin tarihinde 1960 Kültür Devrimi sırasında bütün taşınakların kapatılmasına kadar yapılan en büyük ve kapsamlı saldırı kabul edilmiştir (Saraçoğlu, 2019, s.37).

Budizm Çin edebi klasiklerinde gizemli bir din olarak yer almıştır. III. yüzyıldan itibaren çeviriler artmış ve Budizm'in felsefi Taoculuğa benzediği kabul edilmiştir. Budizm'in Çin'e girdikten sonra Çin felsefi geleneği ile birlikte geliştiği ve edebiyat ile sanat üzerinde de kapsamlı bir etkiye sahip olduğu bildirilmiştir. Tercüme faaliyetlerine her zaman çok önem verilmiştir. Başkent Chang'an⁶ şehrinde Kumarajiva'nın önderliğinde tercüme ekolleri çalışmıştır. Ancak bir süre sonra bazı tercümelerde sorunlar görülerek bazı kavramlar sorgulanmaya başlanmış ve devlet eliyle çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. Budizm ile birlikte fabllar ve Hint tarzı ilahiler de Çin edebiyatına girmiştir. Ayrıca Çin'de Buda'nın doğum günü olarak eski takvimin, ikinci ayının yedinci gününde; günümüz takviminde ise dördüncü ayın sekizinci gününde kutlanır. (Eberhard, 2000, s.70). Çoğu yazılı metinde bu tarih onun cenin olarak rahme düşmesi olarak geçmektedir.

IV. Sonuç

M.Ö. VI. yüzyılda Hindistan'ın kuzeydoğusunda doğan Budizm'in kurucusu Siddhatha Gotama Sakyamuni'dir. Kaynaklar, Siddhartha'nın doğum ve ölüm tarihleri konusunda birbirlerinden farklı bilgi vermelerine rağmen son dönemlerde Batılı bilim adamları genel olarak belirtilen tarihler üzerinde fikir birliği yapmışlardır. Budizm, Hinduizm'in hakim olduğu bir coğrafyada kast sistemine ve daha birçok uygulamaya tepki olarak ortaya çıktığı için Hinduizm tarafından bir tür asi hareketi olarak nitelendirilmiştir. En erken dönem Budist topluluğu kuzeydoğu Hindistan'daki Ganj Nehri vadisinde zuhur etmiştir ancak M.Ö. III. yüzyıla kadar güneyde Sri Lanka'dan kuzeybatıda Gandhara'ya⁷ kadar bütün Doğu Asya Budist olmuştu (Holcombe, 2021, s.97). Budist öğretinin temelinde Dört Hakikat ve Sekiz Dilimli Yol yer almakta ve bu şekilde iyi insan olarak nirvanaya ulaşmayı hedeflemektedir. Dönemin arındırıcı ritüelleri günümüze intikal ederek meditasyon ve yoga olarak isimlendirilmiştir.

Budizm'in Çin'e girişi I. yüzyıl olarak tarihlense de saray çevresini etkilemesi II. yüzyıla gelmektedir. Çin coğrafyasına girdiği ilk dönemlerde Konfüçyanizm ve Taoizm'in gölgesinde kalan Budizm sonrasında yükselişe geçmiştir. Han Hanedanı döneminde Budist öğretiye değer verilmiş ve bir çok Çinli Buist hacı Hindistan'a gönderilmiş ayrıca

⁶ Günümüzde Xi'an (西安) kenti.

⁷ Günümüzde Pakistan ve Afganistan'da yer alır.

çeviri faaliyetlerine oldukça önem verilmiştir. Sui ve Tang Hanedanları döneminde de oldukça parlak zamanlar yaşayan Budizm, IX. yüzyılın ilk yarısından itibaren güçten düşmeye başlamış ve Çin coğrafyasında bir daha parlak zamanlar yaşayamamıştır. Günümüzde Çin'de yaklaşık olarak 1 milyon kişinin Budist inançta olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

Abudukelimu, B. (2011). Çin Kaynaklarına Göre Taoizm. *Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Arslan, H. (2015). Budizm. A. O. Kurt (Dü.) içinde, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* (Cilt I, s. 675-722). İstanbul: İnsan Yayınları.

Arslan, H. (2018). Budizm'in Çin'e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(1), s. 1-21.

Bik, H. M. (2012). Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler. *Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Bilal, M. (2018, Kasım). Budizm İnancının Türk Devletleri Üzerindeki Etkisi. *Anasay*(6), s. 63-80.

Eberhard, W. (2000). *Çin Simgeleri Sözlüğü*. (A. Kazancıgil, & A. Bereket, Çev.) İstanbul, Türkiye: Kabalcı Yayınevi.

Ergüven, İ. H. (2011). Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl) (Metin Çevirisi ve Değerlendirme). *Yüksek Lisans Tezi*. Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi.

Güç, A. (2002). Konfüçyüsçülük. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 26, s. 167-170). içinde Ankara.

Güç, A., & Sert, E. (2020, Haziran). Budizm'de Dört Temel Gerçek, Sekiz Dilimli Yol ve Nirvana. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5(12), s. 3-28.

Holcombe, C. (2021). *Doğu Asya Tarihi Çin Japonya Kore Medeniyetin Köklerinden 21. yüzyıla Kadar*. (M. M. Özeren, Çev.) İstanbul, Türkiye: Dergah Yayınları.

Karataş, H. (2013). Sakyamuni Buda'nın Tarihsel Kişiliği ve Öğretisinin Yeni Bir Din Haline Geliş Süreci. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 16(42), s. 129-142.

Karataş, İ. E. (2015, Mart). Buddizm'de Tanrı Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), s. 85-105.

Kaya, M. (2021). Budizm'in Misyon Anlayışının Temelleri. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*(10), s. 24-44.

Kayalı, Y., & Hakman, I. (2021). Eskiçağ Hindistan Tarihinin İki Budist Hamisi: Maurya İmparatoru Aşoka ve Kuşan Kralı Kanişka. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi*, 6(1), s. 1-16.

Saraçoğlu, M. (2019). Çin'de Budist Ekoller ve Faaliyetleri. *Yüksek Lisans Tezi*. Kâtip Çelebi Üniversitesi.

Saygın, Y. (2013). Konfüçyüs'ün Yeniden Keşfi ve Çin'in Dış Politikasında Dönüşüm. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(29), s. 223-237.

Şarafullina, A. (2013). Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları. *Yüksek Lisans Tezi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

Tezel, A. Ş. (2009). A Study on China's Only Female Ruler Wu Zetian. *Yüksek Lisans Tezi*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Topaloğlu, M. (2018). Din ve Siyaset Bağlamında Çin'de Tibet Budizmi. *Yüksek Lisans Tezi*. Marmara Üniversitesi.

Tümer, G. (1992). Budizm. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 6, s. 352-360). içinde İstanbul.

Yitik, A. İ. (2011). Taoculuk. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 40, s. 10-12). içinde İstanbul.

Yulan, F. (2009). *Çin Felsefesi Tarihi*. (F. Aydın, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

GÖKTÜRKLERDE FETRET DEVRİ VE BAĞIMSIZLIK ALGISI

Emine Öykü KESTANECİOĞLU*

Türkler, tarihleri boyunca bağımsızlıklarına düşkün olmuşlardır. Gerek en uzak tarihlerde ve gerekse de en yakın tarihte bağımsızlık uğruna verilmiş savaşların, mücadelelerin sebeplerini ve sonuçlarını incelediğimizde hep benzer hususlarla karşılaşmaktayız. Tarih boyunca siyaseten zayıflamış, bağımsızlığını kaybetmiş pek çok Türk devleti var olmuştur. Bunlardan bir kısmı tamamen tarihe karışırken bir kısmı da mücadele ederek makus talihine karşı galip gelmiş ve yeni bir Türk devleti teşekkül edilmesi işinde muvaffak olmuştur. İşte bu muvaffakiyeti sağlayan devletler tarihte her zaman adı çok yerde anılmış devletler arasına girmişlerdir. Yakın tarihimizde gördüğümüz üzere Osmanlı Devleti'nin siyaseten ve fiilen bağımsızlığını yitirmesinin ardından hükümetin geçersiz sayılması ve bunu takiben de milletçe seferberlik halinde bir bağımsızlık mücadelesine girişilmesi bu durumun en açık örneği olabilir. Türkler tarih boyunca bu gibi durumlarla pek çok kez karşılaşmışlar, çoğu zaman da giriştikleri mücadelelerde muvaffakiyet sağlamışlardır. İşte bu makalede işleyeceğimiz fetret devri, Göktürk Devleti'nin bağımsızlığını kaybederek Çin tahakkümünü kabul ettiği dönemdir ve Türklerin bağımsızlık mücadelelerinin açıklanabilmesi için oldukça önemli bir süreçtir.

Göktürkler, 552 yılında devlet olarak tarih sahnesine çıktıkları zamandan yıkılışlarına kadarki süreçte oldukça önemli işler başarmış bir devlettir. Tarihte model devlet olarak görülmüşlerdir. Türk adını devlet adı olarak kullanan ilk devlet olmaları dolayısıyla milliyetçi kimlikleri hakkında elbette bazı çıkarımlar yapılabilir. Bu devlet, tarih sahnesinde kaldığı süre boyunca bağımsızlık ve milliyetçilik hususlarında statükolarını korumak amacıyla hep bir uğraş ve mücadele vermiştir. Bu uğraşlar çoğunlukla zafer ile sonuçlanmışsa da mağlup olunan zamanlar da muhakkak olmuştur. Bu durumun Göktürk dönemine ait en iyi örneği fetret devridir.

1. Göktürk Kağanlığı, topladıkları güce dayanarak Bumin'in bağlı oldukları Juan-juanlara baş kaldırması ve bu ayaklanmada muvaffak olması ile kurulmuştur. Bumin, güç toplayınca Juan-juan hükümdarının kızı ile evlenmek istemiş ancak hükümdardan aşağılayıcı bir cevap almıştır. Bu durumda alttan alamamış ve bağımsızlık mücadelesine girişmiş ve muvaffak olmuştur. (Tekinoğlu, 2018, s. 74) Bumin Kağan

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, emineoyku0208@gmail.com, ORCID 0000-0003-1606-0377.

devletin kurulmasından çok kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Ardından tahta geçen Kara Kağan da yaklaşık 1 yıl tahtta kalmıştır. (Taşağıl, Göktürkler, 2021, s. 23)

Göktürklerin yükselişi işinde muvaffak olduğunu gördüğümüz ilk yönetici Mukan Kağan'dır. Çin kaynakları Mukan Kağan'ın bilgili, zeki, cesur ve başarılı bir kumandan olduğundan bahsetmektedir. (Taşağıl, Göktürkler, 2021, s. 23) Mukan Kağan, Batı Wei Hanedanına sığınmış olan Juan-juanları ele geçirmek ve onları yok etmek için Batı Weilere elçiler göndermiş ve neticede 3000 kadar Juan-juan Göktürlere teslim edilmiştir. (Gömeç, 2011, s. 45) Bu şekilde bölgede Juan-juan etkisi en aza indirgenmiş ve Göktürk etkisi artırılmıştır. (Çakan, 2019, s. 205-206) 555 yılı artık resmen bir zafer yılı olduğunu söylemek gayet mümkündür. Çünkü Hitaylar, Kırgızlar egemenlik altına alınmış, devletin doğusunda ve batısında sürekli seferler düzenlenmiş olduğu kaydedilmiştir. (Erdoğan, 2017, s. 195-196) Ayrıca yine 555 yılında Göktürklerin Juan-juan etkisinden kurtuldukları da kaydedilmiştir. (Ercilasun, 2016, s. 47) Bu faaliyetlerin ardından aynı yılın sonunda Mukan Kağan'ın gözünü Çin'den ziyade T'u-yü-hunlara çevirdiği kaydedilmiştir. 556 yılına gelindiğinde onların üzerine bir sefer düzenlenmiş ve galip gelen Göktürkler, T'u-yü-hun kralı ve pek çok kişiyi esir almışlardır. (Erdoğan, 2017, s. 197) Bu esnada 557 yılında Çin'de bir iktidar değişikliği yaşanmış, Batı Wei Hanedanı yıkılmış ve onun yerini Kuzey Chou Hanedanı almıştır. (Ercilasun, 2016, s. 48-49) Yine bu tarihlerde Göktürk ülkesinden Chou Hanedanına giden bir elçi heyeti vardır ki buradaki amaç Göktürklerin Çin'de kurulan bu devleti resmen tanıdığını göstermektir. Mukan Kağan iktidarı boyunca devlet sınırları fazlasıyla genişlemiştir. Sınırlar, doğuda Kore'ye, batıda Karadeniz kıyılarına, güneyde Çin Seddi'ne ve kuzeyde de Sibirya'ya dek uzanmakta idi. (Çakan, 2019, s. 208)

Göktürk Kağanlığı, ülkede yaşanan sorunlar, ayrışmalar ve Çin entrikalarının da etkisiyle 582 yılında Doğu ve Batı Göktürk Kağanlığı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu iki taraf hem Çin ile hem de birbirleri ile uzunca bir süre boyunca mücadele içerisinde olmuşlardır. 630 yılına gelindiğinde artık Göktürk ülkesinde fetret devri adını verdiğimiz Çin tahakkümü süreci başlamıştır. Devletin ikiye bölünmesi aslında her şeyi başlatan temel bir olay niteliğindedir. Çünkü bu ayrışmanın ardından devlet, hepten çöküşe doğru sürüklenmeye başlamıştır.

Göktürk Kağanlığı 582 yılına gelindiğinde Doğu ve Batı Kağanlıkları olmak üzere 2 kağanlığa bölünmüştür. Doğu Göktürklerinin başında bu esnada İşbara bulunmakta idi. Bu süre zarfında çeşitli mücadeleler yaşanmıştır. Çünkü Çin entrikaları durmaksızın devam etmiştir ve devlet Çin'e karşı bir istikrar sağlamaya uğraş vermede kalmıştır. Çin'in kışkırtma politikalarına karşın Apa ile mücadele edildiği, neticede Apa'nın Tardu'dan destek almasına rağmen mağlup edildiği kaydedilmiştir. Göktürk ülkesinde 584 yılında iç karışıklıkların yanı sıra kıtlık çıkmıştır. Haliyle devlet bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Çünkü kıtlığın yanı sıra boylar da Doğu Göktürk Devleti'nden ayrılmaya devam etmişlerdir. Bu durum da zaten var olan iç karışıklığın iyice artmasına sebep olmuştur. Hatta Tardu da bu süreçte İşbara'nın muhaliflerine destek vermiştir. Neticede İşbara Kağan 585 yılında Çin üstünlüğünü kabul ettiğini Swei Hanedanı'na bildirmiştir. Zaten kendisi de 587 yılında vefat etmiştir. (Taşağıl, Bilge Türk Tonyukuk, 2020, s. 20) İşbara Kağan'ın ardından tahta farklı kağanlar geçmişse de hiçbiri ülke içerisinde istikrarı

sağlamayı başaramamıştır ve Doğu Göktürk Kağanlığı 630 yılında Çin tahakkümünü kabul ederek fetret sürecine girmiştir.

Doğu Göktürk Kağanlığından başka Batı Göktürk Kağanlığından da bahsetmek lazımdır. Burada karşımıza çıkan ilk isim Tardu olmuştur. 583 yılından itibaren devleti bağımsız şekilde idare eden Tardu, 600'lere kadar devleti Kırım havalisine dek genişletmiştir. Tardu'nun ardından tahta geçen Çu-lo Kağan ise onun aksine Çin ile mücadele etmektense sakin bir komşuluk kurmayı tercih etmiştir. Hatta Çin egemenliğini kabul etmesi ve Çin'e yerleşmesi dolayısıyla Doğu Göktürk Kağanı Shih-pi tarafından hoş karşılanmamıştır ve onun tarafından öldürülmüştür. (Taşağıl, Bilge Türk Tonyukuk, 2020, s. 23) Kağanların başarısız politikaları bundan sonra da devam etmiş ve ülkenin yükselmesi yolunda başarı sağlanamamıştır. Tıpkı 1. Göktürk Kağanlığı'nda olduğu gibi Batı Göktürk Kağanlığı da nihayetinde iki ayrı kısma ayrılmıştır. Bu devletin batısını Nu-shi-piler ve doğusunu da Tulu boyu idare etmiştir. (Chavannes, 2013, s. 89-91) Tüm uğraşlara rağmen Çin'e karşı başarı sağlanamadığından Çin hâkimiyeti kabul edilmek zorunda kalmış, Türkişler tarafından ortadan kaldırılmışlardır. (Erkoç, 2016, s. 67)

Göktürk Kağanlığının fetret devrine girişinin temel olarak 3 nedeni vardır. Bu durumda devletin, ülkenin bu şekilde parçalanmasının, bölünmesinin ilk sorumlusu kağanlar ve ikinci sorumlusu da millet idi. Başarılı, akıllı, zeki kağanlardan sonra tahta geçen diğer kağanlar aynı özelliklere sahip değillerdi ve dolayısıyla ülkeyi iyi idare edememişlerdi. Bunun yanında milletin de devlete karşı bazı sorumlulukları vardı ve bunları yerine getirmeliydi. Nasıl kağan istikrarın sağlanması konusunda halka karşı sorumluydu, halk da bağlı olduğu devletin düzeninin sağlanması ve devamlı hale getirilmesi için sorumluydu. Kağan ve halk arasında karşılıklı bir sorumluluklar grubu mevcuttu. Bunların dışında 3. Sebep ise Çin'in uyguladığı entrikalar, kışkırtıcı politikalar idi. Bu durumda iş halka düşmekte idi. Çünkü Çin'in entrikalarının en yoğun şekilde hissedildiği kesim halktı. Halkın bu kışkırtma politikalarına ve entrikalara kanmaması, kağanına sadakatle bağlı kalması ve devlete karşı olan sorumluluklarını yerine getirmeye devam etmesi gerekmekte idi. (Tekinoğlu, 2018, s. 122) Orhun Yazıtları bu sebeplerden detaylı şekilde bilgi aktarmaktadır.

"Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları da yumuşak imiş." (Tekin, 2010, s. 21)

"Fakat sen, tatlı söz ile, yumuşak mal ile kanmış olan çok sayıda Türk bodunu, öldün! Sen Türk bodunu, ölmek üzeresin." (Berta, 2022, s. 190)

Bu noktada bir ders çıkarmanın söz konusu olduğunu görmekteyiz. Çünkü Bilge Kağan bunları söyleyerek geçmişte hataların yapıldığını ve halkın sonuçta çok zarar gördüğünü ve aynı hatalar yapılırsa aynı şekilde zarar göreceğini anlatmak istemiştir. Devletin devamlılığı için başarılı kağanların olması ne kadar lazımsa halkın da sadık olması o derece lazımdır. Halk Çin'in entrikalarının ve oyunlarının farkına varamamış ve ona kanmıştır. Halk burada hatalıdır çünkü düşman devletler kendilerine her ne kadar kıymetli ve değerli şeyler teklif etseler de yokluk içinde yaşamak pahasına bile olsa asla kendi ülkesine ve kağanına itaatsizlik içerisine girmemelidir. Bu noktada halkın bu durumdan ne kadar zararlı çıktığını görmekteyiz. Halkın itaatsiz olması kağanların ülkeyi

çok iyi idare ettiğini kesinlikle göstermemektedir. Çünkü Orhun Yazıtlarında da bahsedildiği üzere başarılı kağanlardan sonra tahta geçen kağanlar başarılı ve akıllı değillermiş. Ülkeyi iyi şekilde idare edememişler. Onlar da tıpkı halk gibi Çin'in kendilerine karşı oynadıkları oyunları fark edememişler ve kardeşler birbirlerine düşmüşler, babalar ve oğullar düşman olmuşlardır. Bahsi geçen durumlardan Orhun Yazıtlarında detaylıca şu şekillerde bahsedilmiştir:

“Ondan sonra (Bumin Kağan ve İstemi Kağan) erkek kardeşleri hükümdar olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları da babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. Onların kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz. Beyleri ve halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kıskırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş.” (Tekin, 2010, s. 25)

“Ben Bilge Tonyukuk'um. Kendim Çin ülkesinde doğdum. O zamanlar Türk halkı Çin'e bağlıydı. Türk halkı kendi hanını bulamayınca Çin'den ayrıldı. Han sahibi oldu Sonra bu hanını bırakıp Çin'e yeniden bağımlı oldu. Tanrı şöyle demiştir: Han verdim. Hanını bırakıp bağımlı hale geldin. Bağımlı hale geldiği için Tanrı öldürmüştür olmalı. Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu.” (Akar, 2020, s. 90)

Doğu Göktürklerinin son kağanı olan İl Kağan'ın ölümünden sonra Çin imparatoru T'ai- tsung kendisini Türkler üzerinde “Tanrı Kağan” ilan etmişti. Göktürkler için fetret devrinin başlangıcı olarak bu olayı gösterebiliriz. Bundan sonra tamamen Çin hakimiyetinde kalan Göktürkler çok zor zamanlardan geçmişlerdir. Göktürk hanedanına mensup kişiler kendileri ile örgütlenecek kimseyi yanlarında bulamamışlardır. Zaten devletin ikiye ayrılmasını takip eden süreçte yaşanan Töles isyanları ile bazı boylar daha fetret devrinden önce devletten ayrılmışlardı ve bu ayrımlar şimdi de devam etmekte idi. Boylar dağılmış, bazıları Çin'e sığınmışlardı. Burada Çin entrikalarına kanarak Çin'i kendilerine dost olarak gördüklerini söylememiz gayet mümkündür. Tahta çıkan Türk kağanları da zaten artık Çin baskısı altında idi ve bazıları Çin ile iyi münasebetler kurmaya çalışmışlardı. Çin, Türkleri belirli bölgelere yerleştirmek yoluna gitmişti. Buradaki amacının Türkleri asimile ederek Çinleşmelerini sağlamak olduğu bariz bir şekilde bellidir. Ancak Çin'in bu hususta başarılı olamadığını da söylemek lazımdır. Türkler 630 yılında her ne kadar bağımsızlıklarını kaybetse ve yaklaşık 50 yıl süren Çin hakimiyeti devrine girmişlerse de kendi kimliklerine, dillerine ve örflerine her zaman sahip çıkmışlardır. Böylece asimile olmaları ve Çin kimliğine bürünmeleri kesinlikle mümkün olmamıştır. Çin her ne kadar Türklerle 50 yıl gibi uzun bir süre boyunca hükmetmiş olsa da Türk kimliğini asla yok edememiş ve asimile politikasında başarısız olmuştur. (Çakan, 2019, s. 234)

Göktürk halkı esaret altında kaldıkları süre boyunca kendi ülkelerinin ve bağımsızlıklarının aslında ne denli mühim olduğu gerçeğinin farkına varmışlardır. Çünkü Türkler bilindiği üzere tarihte her zaman kendi ülkelerinde ve bağımsız bir şekilde yaşamak için belirli mücadeleler vermişlerdir. Türkler için bağımsızlıkları, örf ve adetleri

ile dilleri her şeyden önemli unsurlardı. Dolayısıyla Çin tahakkümüne girince de aslında Çin’de kendilerine anlatıldığı gibi bir hayat süremeyeceklerini, o hayatı sadece bağımsızlıklarını kazanarak kendi vatanlarında yaşayabileceklerini fark etmişlerdir. Yaşadıkları bu pişmanlık Orhun Yazıtlarında şu şekilde konu edinmiştir:

“Devlet sahibi bir halk idim; devletim şimdi nerede? Kimin için ülkeler fethediyorum? Der imiş. Hakan sahibi bir halk idim; hakanın nerede? Hangi hakana hizmet ediyorum? Der imiş. Böyle deyip Çin hakanına düşman olmuş. Düşman olmuş fakat kendini düzene sokup iyi örgütlenememiş, yine Çinlilere bağımlı olmuş.” (Tekin, 2010, s. 27)

Göktürkler Çin tahakkümü altındayken Çin, Göktürk ülkesini askeri kolonilere bölmüştü. Burada bölgeyi kontrol etme amacını gütmüştü. Çünkü Türklerin güçlenerek örgütlenmesi kesinlikle istenmeyen bir durumdu. Bu kolonilere bağlı olarak Gobi Çölü’nün kuzey ve güneyinde iki askeri garnizon oluşturulmuştu. Güneydekine “Büyük Askeri Genel Valiliği” adı konulmuştu. Bu valiliğin idaresine Göktürklerden soylu kişiler getirilmişti. Ancak bu kişiler elbette Çin imparatoru tarafından rahatça yönetilebilecek ve yönlendirilebilecek kimselerdi. Bu valiliğe bağlı küçük garnizonlar da tesis edilmişti ki bunlar birer eyalet nezdinde idi. Garnizonların başındaki kimselere Çince unvanlar verilmişti. Zaten bunun aksi kesinlikle mümkün değildi, Çince unvan taşımak bu kişiler için bir mecburiyetti. Ayrıca bu kişiler her ne kadar bir garnizonun başında bulunuyor olsalar da kendilerine hiçbir şekilde askeri ve siyasi bir yetki verilmemişti. Hareket alanları oldukça sınırlıydı ve her adımda Çin’den izin almak durumundaydılar. Kuzeydeki valilik ise Altay dağlarının doğusundan Moğolistan sınırlarına kadar olan bölgeyi idare etmekle sorumluydu. Burada da başka küçük garnizonlar mevcuttu. Bunların başında da Çin’e bağlılıklarını bildiren Göktürk boylarının reisleri oturtulmuştu. Bu kişiler de tıpkı diğer valilik bölgesindeki reisler gibi Çince unvanlar kullanmak mecburiyetinde idiler. (Çakan, 2019, s. 235)

Türkler, bağımsızlıklarının önemini fark etmişler ancak örgütlenmeleri epey bir zaman almıştır. Fetret devri süresince Göktürlere kağanlar atanmışsa da Çin tahakkümü sona ermemiş ve bu kağanlar bağımsızlığı kazanıp müstakil bir devlet teşekkül etmeye muvaffak olamamışlardır. Daha evvel de bahsedildiği gibi Kürşad ve arkadaşları gibi Çin tahakkümüne karşı isyan edenler olmuştur. Hatta Kürşad Ayaklanması sonraki süreçte gerçekleşecek olan mücadelelerin fitilini ateşlemiştir. Ama yazıtta da söylendiği gibi bu kişiler iyi örgütlenemediklerinden başarılı olamamışlardır. Çin’e bir taraftan düşman olmuşlar ancak girişimlerinde başarılı da olamadıklarından diğer yandan iyice Çin tahakkümünün altına girmişlerdir. Çin ise bu esnada Türklere hem hükmetmiş hem de diğer yandan Türk düşmanı politikalarına devam etmiştir. Bu, Türkleri Çinlilerden uzaklaştıran bir politika olmuştur. Çünkü kendileri Çin’e hizmet ederken Çinlilerin kendileri üzerinde izledikleri bu politika kesinlikle hoş karşılanırdı cinsten değildir.

“Çin halkı bunca hizmet ettiğini düşünmeden Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim der imiş.” (Tekin, 2010, s. 27)

Fetret devri süresince Türkler elbette ki koşulsuz şartsız bir şekilde Çin tahakkümü altında kalmamışlardır. Pek çok kez isyan ettikleri kayıtlara geçmiştir. Bu konuda bizlere

en detaylı bilgileri sunan kaynaklar Zizhi Tonjian ile Yeni Tang Kayıtları'dır. Yeni Tang Kayıtları, Kürşad'ın Saray Muhafız Komutanı olduğundan bahsetmektedir. Bu kaynakta bahsedildiği üzere ayaklanma şu şekilde gerçekleştirilmiştir: Tang prensinin her gece dışarı çıkıyor oluşunu fırsata çevirmek isteyen Kürşad bu esnada açılan kapıdan saraya girebileceklerini ve hükümdara saldırabilecek kadar ilerleyebileceklerini tasarlamıştır. Ayaklanmanın gerçekleştirilmesi için kararlaştırılan gece bir fırtına çıkması dolayısıyla prens dışarı çıkmamış ve plan sekteye uğramıştır. Ancak planın duyulması riskine karşın da plan ertelenememiş ve Kürşad ile yandaşları saldırı pozisyonuna geçmişler, ahırdaki seyisleri öldürerek atları çalmışlardır. Kaçışları Wei Nehri'ne kadar mümkün olmuş ve orada yakalanmışlardır. Kürşad bu isyan sonunda öldürülmüş ve isyan Türklerin başarısızlığıyla neticelenmiştir. (Kapusuzoğlu, 2017, s. 126) Kürşad ayaklanmasının Zizhi Tonjian'da nasıl kaydedildiği meselesi de bahsedilmesi gereken bir noktadır. Bu kayda göre Tu-li Kağan, kardeşi Kürşad yani Jie-she-shuai ile Çin sarayına gelmiştir. Kürşad ile Tu-li arasında anlaşmazlıklar olmuş ve Kürşad onu isyan etmekle suçlamıştır. Ancak imparator ona inanmayınca Kürşad, yanına 40 civarı adam toplamış ve Çin prensinin akşam saraydan çıkacağı zaman kapıların açılması ve tören yapılması sırasında açık olan kapılardan saldırıyı ve hatta imparatorun odasına ilerlemeyi planlamıştır. Diğer kayıttaki da bahsedildiği gibi o gece bir fırtına çıkmış ve prens dışarı çıkmamıştır. Dolayısıyla gerçekleşmesi beklenen fırsatlar gerçekleşmemiştir. Yine Yeni Tang Kayıtlarında bahsedildiği üzere Kürşad, planın duyulmasından endişe ederek yanındaki kişilerle beraber saraya saldırıya kalkmışlardır. Bir süre sonra geri çekilmek zorunda kalmışlar, ahırdan 20 tane at çalarak kaçmışlardır. Ardından Wei Nehri'ni geçmeye çalışırken yakalanmış ve öldürülmüşlerdir. (Kapusuzoğlu, 2017, s. 127)

Kürşad Ayaklanması fetret devrinin tek isyan girişimi değildir. Bu şekilde isyan ederek muvaffak olan ilk kişi Kutluk olmuştur. Kendisinden önce başarısızlıkla sonuçlanan bağımsızlık ayaklanmalarından aldığı derslerle umutsuzluğa kapılmadan Çin sınırlarından uzağa ilerlemeyi başarmıştır. Dokuz Oğuzlar üzerine yaptığı yağma seferinden sonra güç kazanmış ve neticede devletin bağımsızlığını ilan etmiştir. (Taşağıl, Göktürkler, 2021, s. 331) Elbette Kutluk'un bu başarısında kendisine katılan ve destek veren pek çok kişinin de payı vardır, bunlardan biri de Tonyukuk'tur. Yazıtlarda bağımsızlık yanlısı insanların Kutluk'un etrafında nasıl toplandığından şu şekillerde bahsedilmiştir:

"Ağaçta taştta kalmış olanı toparlanıp yedi yüz kişi oldu. İki kısmı atlı, bir kısmı yaya idi. Yedi yüz kişiyi kumanda eden büyükleri Şad idi. İltihak et! dedi. İltihak edenlerin birisi de ben idim: Bilge Tonyukuk." (Orkun, 2019, s. 100)

"Türk halkı yok olmak üzere imiş. Yukarıdaki Türk Tanrısı ve Türk kutsal yer ve su ruhları şöyle yapmışlar: babam İlteriş Hakanı ve annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup daha yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki. Babam Hakan on yedi adamla baş kaldırmış, İlteriş baş kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler şehire inmiş, derlenip toparlanıp yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı güç vermiş olduğu için, babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları da koyun gibi imiş. Doğuya ve batıya sefer edip adam toplamış ve yığmış. Sonunda hepsi yedi yüz kişi olmuşlar." (Tekin, 2010, s. 27)

Kutluk Kağan sayesinde bağımsızlığını kazanan 2. Göktürk Devleti Kapgan Kağan ve Bilge Kağan devirlerinde adeta şahlanmış ve büyük bir yükseliş göstermiştir. Bu dönemler istikrarın ve düzenin her şeye rağmen sağlandığı dönemlerdir. Elbette isyan eden, huzursuzluk çıkaran boylar olmuştur ancak bu devirlerde ülkede istikrarın sağlanmış olması bu isyanların kolayca bastırılmasını da sağlamıştır. Siyasi ve askeri başarılar elde edilmiş, sınırlar genişletilmiştir. Haliyle toplumsal anlamda da bir refah ortamı oluşmuştur. Ancak Bilge Kağan'ın vefatından sonra tıpkı 1. Göktürk Devleti için söylendiği üzere tahta başarısız kağanlar geçmiş, boylar kağanına itaat etmeyi bırakıp isyanlar çıkarmışlar ve Çin de bu esnada türlü entrikalar çevirmeye devam etmiştir. Dolayısıyla yükseliş döneminde sağlanan istikrar ve huzur ortamı bu şekilde bozulmuştur ve tekrar düzen sağlayabilecek derecede başarılı bir kağan da tahta geçmemiştir. Bu durumda devletin çöküşü kaçınılmaz olmuştur.

744 yılında Uygurlar tarafından vurulan nihai darbe ile 2. Göktürk Devleti tarih sahnesinden silinmiştir. Ancak tarih sahnesinden silinmiş olmasına rağmen Türk tarihi içerisinde zikredilmesi gereken temel devletler arasına girmeyi başarmışlardır. Bunun yanı sıra bozkır şartlarında başarılı bir şekilde teşkilatlanmaları, sosyoekonomik hayatları, siyasi ve askeri başarıları ile arkalarında bıraktıkları hem edebi hem de siyasi içerikli yazıtları dolayısıyla Göktürkler bir model devlet olmuşlardır. Devletin milliyetçi tutumundan bağımsızlığa olan düşkünlüklerine kadar çoğu alanda bir öncü konumuna yükselmişlerdir. Dolayısıyla Türk tarihi içerisinde ayrıcalıklı bir konum elde etmişlerdir. Bağımsızlıkları adına verdikleri mücadeleler, yaşananlardan alınan dersler ve aynı hataların tekrar edilmemesi adına bir öğüt, nutuk nezdinde olan Orhun Yazıtlarının hakkedilmesi oldukça mühim ve derin manalar içeren hadiselerdir. İşte bu manalar hakkında fazlasıyla düşünmek gerekmektedir. Çünkü bağımsızlığına düşkün olan millet, yüzyıllar sonra farklı bir coğrafyada farklı devletlere karşı Göktürklerin verdiği mücadelenin benzerini vermiştir. Tıpkı Bilge Kağan gibi Atatürk de ardında bir Nutuk bırakmıştır. Türklerin bağımsızlıklarına düşkünlükleri ve uğrunda verdikleri mücadeleler Cumhuriyetimizin 100. yılında bahsedilmesi gereken mühim bir meseledir.

Türk milleti tıpkı Göktürk Devleti devrinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde vatan topraklarının karış karış işgal edilmesi dolayısıyla bağımsızlığının ve milli varlığının tehlikeye girdiğini anlamıştır. Nasıl Göktürkler 8. yüzyılda fetret devrinden çıkarken, 2. Göktürk Devleti kurulurken Kutluk Kağan'ın etrafında toplandıysa 20. yüzyılda da Atatürk etrafında toplanmışlar ve bağımsızlık uğruna mücadeleye girişmişlerdir.

Mustafa Kemal Atatürk, bu milli mücadele sürecinde her daim tam bağımsızlık anlayışını benimsemiştir. Bu anlayışa göre devlet her anlamda bağımsız olmalı ve hiçbir konuda dışa bağımlı olmayarak kendi kendine yetebilmelidir. Çünkü bir devlet ne kadar dışa bağımlı olursa siyasi olarak da tam manasıyla bağımsız olmayı başarmaya o kadar uzak kalır. Göktürk devrinde coğrafi şartlar, iklimin elverişsizliği dolayısıyla halk temel olarak hayvancılıkla geçinmesine rağmen Çin'den tohumlar, tarım aletleri alınmış, sulama kanalları açılmıştır. (Balaban, 2006, s. 129) Ortam her ne kadar elverişsiz olursa olsun kendi imkanlarıyla üretimini yapabildikleri her şeyi kendileri üretmeye ve dolayısıyla da

dışa bağımlılığı azaltmaya çalışmışlardır. Ekonomik bağımsızlık demek aynı zamanda siyasi bağımsızlık demektir. Dış ülkelere ekonomik olarak ne kadar az bağımlıysa devlet siyasi olarak da o derece bağımsızdır. Ancak devlet ne kadar dışa bağımlıysa siyasi olarak da bağımsızlığı o kadar azdır. Atatürk bu durumda Osmanlı Devleti'nin son döneminde dışa bağımlı bir devlet haline geldiğini ve aynı zamanda Almanya'nın da sömürge gözüyle baktığını fark etmiş ve derhal bu durumdan kurtulmak gerektiğini düşünmüştür. Atatürk'ün düşünce temeline bakarsak aslında tek hedefinin ülkeyi işgalden kurtarmak olmadığını da görürüz. Çünkü işgalden kurtulmanın tek başına yeterli olmayacağı gayet açıktır. İşgalden kurtulmanın yanında tam bağımsızlığın da sağlanması lazımdır. (Özdemir, 2007, s. 193) Dışa bağımlı olunan konular millet için can alıcı noktalardır. Orhun Yazıtlarında Göktürk Devleti'nin fetret sürecine girişinde etkili olan Çin entrikalarından şöyle bahsedilmektedir:

“Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları da yumuşak imiş. Tatlı sözlerle, yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzaklarda yaşayan halkları öylece kendilerine yaklaştırırlar imiş. Bu halklar yaklaşıp yerleştikten sonra da Çinliler kötü niyetlerini o zaman düşünürler imiş.” (Tekin, 2010, s. 45)

Atatürk milli mücadele sürecinde bağımsızlık adına yapılan işleri ve verilen kararları Nutuk'ta açıkça anlatmıştır. Türk milletinin bağımsızlığı ile alakalı olarak Nutuk'ta şu sözü kaydedilmiştir:

“Efendiler, bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da ulusal egemenliğe dayanan, kayıtsız şartsız bağımsız yeni bir Türk Devleti kurmak!” (Atatürk, 2014, s. 9)

Türk tarihin ilk devirlerinden itibaren gördüğümüz bağımsızlık savaşları asla sonlanmamıştır. Tarih içerisinde zamanla evrilerek günümüze dek ulaşmıştır. Göktürk devrinde verilen bağımsızlık mücadelesi ne ise Atatürk devrinde verilen milli mücadele de odur. Millet aynı millettir, mücadele aynı şey içindir. Buradan anlıyoruz ki Türklerin bağımsızlık algısı ve bağımsızlıklarına olan düşkünlükleri yüzyıllar bile geçse hiçbir şekilde değişime uğramamış, Türk milletinin kalbinden eksilmemiştir. İşte bu yüzden ki “Ya istiklal ya ölüm.” Kararına varılmış ve bu uğurda ölüm göze alınarak her türlü savaşa ve mücadeleye girilmiştir. Çünkü bağımsızlık kaybedildikten sonra yaşamının bir önemi kalmayacaktır. Türk milleti ancak bağımsız olduğu vakit yaşıyor sayılırdı ve bağımsızlığın kaybedilmesi ölümden beterdi. Yine Nutuk'ta bu karardan çok açık bir şekilde bahsedilmiştir ve bahsedildiği üzere bu karar, gerçekten bağımsızlık uğruna savaşan herkesin parolası haline gelmiştir.

“Oysa Türk'ün onuru, gururu ve yeteneği çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir ulus tutsak yaşamaktansa yok olsun daha iyidir! O halde, ya bağımsızlık ya ölüm! İşte gerçek kurtuluş isteyenlerin parolası bu olacaktır. Bir an için, bu kararın uygulanmasında başarısızlığa uğranılacağını kabul edelim. Ne olacaktı? Tutsaklık. Peki efendim, diğer kararlara boyun eğildiğinde sonuç bunun yanısı olmayacak mıydı?” (Atatürk, 2014, s. 9)

Bilge Kağan'ın Orhun Yazıtlarını hakkettirmesi, burada halka, gelecek nesillere, yeni kağanlara hitaben öğütler vermesi tarihsel anlamda büyük önem taşımaktadır. Bu yazıtlar aslında Göktürk devrinin “Nutuk”udur. Atatürk de yine aynı şekilde bağımsızlık

mücadelesinin verildiği dönemi “Nutuk”ta anlatmıştır. Her iki eser de benzer şeyleri anlatmış, benzer amaçlarla ortaya çıkarılmış ve en önemlisi siyasi, tarihi anlamlarda benzer derslerin çıkarılmasında faydalı olmuştur. Dolayısıyla daha evvel de söylendiği gibi olaylar, durumlar benzerdir. Bu olaylar verilen tepkiler, mücadeleler benzerdir. Tüm tarih boyunca incelendiği zaman görölen değişmeyen temel şey Türklerin yüzyıllar boyunca kaybetmediği bağımsızlık idealidir. Buradan anlamaktayız ki Türkler, daha ilerideki herhangi bir tarihte bir baskı altına girecek olursa kendi bağımsızlıklarını kurtarmak için her türlü mücadeleye girecekler ve bu sayede tarihe yön vereceklerdir. Türk milletinin bağımsızlık ideali düşmanlar tarafından hiçbir zaman hesaba katılmamış ve tüm dünyanın dumura uğramasına sebebiyet vermiştir. Hiçbir Türk devletinin ve halkının, tarihin hiçbir devrinde başka milletlerin tahakkümü altına girmemesini fakat şayet böyle bir durumla karşı karşıya kalırsa da bağımsızlıklarına olan düşkünlüklerini yitirmemelerini, isimlerinin tarihte zaferlerle anılmasını ve Cumhuriyetimizin payidar kalmasını arzu ederim.

KAYNAKLAR

- Akar, A. (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken.
- Atatürk, M. K. (2014). *Nutuk*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Balaban, A. (2006). *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*. Gazi Üniversitesi.
- Berta, A. (2022). *Sözlerimi İyi Dinleyin*. (E. Yılmaz, Çev.) Ankara: TDK.
- Chavannes, E. (2013). *Doğu Türkleri*. (M. Koç, Çev.) İstanbul: Selenge.
- Çakan, V. A. (2019). *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*. A Kitap.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh.
- Erdoğan, H. G. (2017). Kök Türk Hükümdarı Mukan Kağan. U. Üren, & D. Çatalkılıç (Dü) içinde, *İtil Suwi Aka Turur*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Erkoç, H. İ. (2016, Haziran). Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluğu. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 33(1).
- Gömeç, S. (2011). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kapusuzoğlu, G. (2017, Güz). Tarihi Bir Kişilik Olarak Kür şad ve 639 Yılı. *Gazi Türkiyat*(21), s. 121-136.
- Orkun, H. N. (2019). *Eski Türk Yazıtları*. TDK.
- Özdemir, N. (2007). Atatürk'ün Bağımsızlık Anlayışı. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 191-201.
- Taşağıl, A. (2020). *Bilge Türk Tonyukuk*. Yeditepe.
- Taşağıl, A. (2021). *Göktürkler*. Ankara: TTK.

Göktürklerde Fetret Devri ve Bağımsızlık Algısı

Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.

Tekinoğlu, H. (2018). *Göktürkler*. İstanbul: Kamer Yayınları.

İSLAMİYET ÖNCESİ ORTA ASYA TÜRK KÜLTÜRÜNDE KADININ YERİ

Fatma Betül BAYRIK*

Eski Türk toplumlarında kadınların çağdaş toplumlara nazaran gündelik ve siyasi hayatta daha fazla rol aldığı bilinmektedir. Eski çağlardaki diğer kavimlerin hiçbirinde kadınlar Türklerde olduğu kadar hukuki hakka sahip olmamışlardır. (Gökalp, 2016, s. 182) Savaşçı bir yapıya sahip olan Türkler sık sık seferlere çıktıkları için erkeklerin geride bıraktığı aileleri kendilerini her türlü tehlikeye ve tehvide karşı savunmayı öğrenmek zorundaydılar. Bu durum Türk kadınına savaşçı, soğukkanlı, yönetici ve güçlü olma meziyetlerine sahip bir karakter oluşturma imkanı tanımıştır. Henüz küçük yaşta iken savaşmayı öğrenen kız çocukları, yetişkin birer genç kız olana dek cinsiyet ayrımlarına çok fazla maruz kalmadan hem erkeklerin hem de kadınların işlerini yapabilecek donanıma sahip bireyler olarak eğitim görüyorlardı. Yetişkin olduklarında ise devlet yönetiminden düşmanla savaşmaya ve temel görevleri olan ev idaresine varana kadar hayatın her alanında etkin kişiler oluyorlardı. Türk kadınının, bir erkek mesleği olarak kabul edilen askerlik dışında her işi yaptığı belgeler ışığında açıkça görülmektedir. Yönetimde de etkin rol oynayan kadınların kimsenin yedeği olmadan, doğrudan hükümdar, vali, muhafız ve elçi olabildikleri bilinir. (Gökalp, 2016, s. 182) Eski Türklerde kadınların erkeklerle eşit haklara sahip, hemen her konuda serbest ve yetkin bireyler olması dikkat çekmektedir. (Roux, 2020, s. 129)

Bu makalede Orta Asya coğrafyasında yaşamını sürdürmüş olan Türk kadınının, İslamiyet öncesi devirlerde toplum hayatındaki rolünü yukarıda kısaca bahsedilen hususlar çerçevesinde inceleyerek günümüz Türk kadını ile benzer yönleri ile değişen yönleri noktasında tespitlerde bulunmak amaçlanmaktadır. Bilhassa hukuk vesikalarında medeni hukuk kapsamı dahilinde miras ve boşanma meselelerinde kadınlardan bahsedilmiş ve bu vesikalar sayesinde Türk kadınının sahip olduğu haklara dair fikir edinebilme imkanımız doğmuştur. Öte yandan İslamiyet öncesi devirlerde Orta Asya Türk halkları ile temasta bulunmuş seyyahların notlarında da Türk kültürü hakkında ipuçları verilmiş ve bu metinlerde kadının toplumdaki yeri dikkat çekici bir unsur olmuştur. Bunların dışında Türklerin uzun bir müddet komşusu olması sebebiyle kendilerini yakından tanıma fırsatı bulan, ezeli rakipleri Çin'in kaynakları da eski Türkler hakkında

---

* Yüksek Lisans öğrencisi. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı.
betulbayrik@protonmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6324-2574.

çok kıymetli bilgiler içermektedir. Ancak her ne kadar komşu olsalar da Türk ve Çin kültürleri birbirlerinden epey farklı olduğu için verilen bilgilerde eksiklikler ya da hatalar olması da muhtemeldir. Dil üzerine yapılan çalışmalar da maksadı başka bir neticeye erişmek olsa da Türk kültür tarihi için önemli bilgileri bize sunmaktadır. Son olarak da Türk destanları ve yazılı kitabeler yine bu hususta ayrıntılı olmamasına karşın çok önemli bilgileri içeren ve günümüze aktaran metinlerdir.

Türk toplumlarında devleti meydana getiren en küçük kurum olarak karşımıza çıkan aile, her mensubunun kendine has görevleri bulunan bir yapıdır. Türk aile yapısı anne, baba ve çocuklardan meydana gelen çekirdek aile yapısına göre şekillenmiş ancak akrabalık ilişkilerine de bir hayli önem verilmiştir. Bu sebeple Türk ailesi “geniş aile” görünümünde olabilir ancak yine de herkesin kendi hanesinde yaşadığı, küçük ailelerden meydana gelir. (Kafesoğlu, 1992, s. 192) Türkler ataerkil yapıya sahip olsalar da Toyonizm ve Şamanizm’in birleşimiyle şekillenen inanç sistemleri gereği kadınlar da toplum hayatında çok önemli bir yere sahip olmuş, bu önem kendisini siyaset, hukuk ve aile yaşantısı sahalarında açık bir şekilde göstermiştir. Ailenin son derece önemli olmasında bahsedilen inanç sistemlerinin büyük rolü vardır zira Türklerin en eski dinlerinden biri olan Şamanizm, Atalar Kültü inanışı aracılığıyla toplum yaşantısı ve siyaset konularında hükümleri bulunan ve dolayısıyla bunları şekillendiren bir din olmuştur. (Kurtoglu, 2019, s. 9) Şamanizmin kadının kutsallığına dayanması ve bu doğrultuda şamanların kadın elbiseleri giyip saçlarını kadınlar gibi uzatması gibi davranışlarla kadına benzemeye gayret etmeleri eski Türk toplumlarında kadının ön plana çıkmasına sebebiyet vermiştir. Öte yandan Toyonizm ise erkeğin kutsallığına dayandığından bu iki inanın bir sentezi olarak kadın ve erkek hemen her işte birlikte hareket etmişlerdir. (Gökalp, 2016, s. 180-181)

İslamiyet öncesi Orta Asya Türk kültüründe *aile* kavramı toplumun temel taşıdır. Sağlam aile temelleri bulunmayan bir toplumda devletin sürekliliği beklenemez çünkü devlet yöneticilerinin içinde bulunduğu siyasi yapı da aile kurumuna dayanmış ve benzer bir hiyerarşi ile devletin idaresi sağlanmıştır. Hükümdar ve onun mutlak yardımcısı olan eşi ile gelecekteki varisleri olan çocukları sadece siyasi birer karakter olmaktan ziyade her biri bir ailenin parçasıydılar. Aile içindeki huzursuzluklar ve hiyerarşideki herhangi bir sarsıntı devletin selametini de etkilemiştir. Türk aile yapısındaki sınırları ve kuralları örf ve adetlerin belirlenmesinin bir sonucu olarak hemen hemen bütün Türk topluluklarında benzer sistemler oluşmuş, ufak istisnalar haricinde aile kültürleri birbirinden çok fazla farklılık göstermemiştir.

Bireyler ilk eğitimini ailede almış ve aile, tarihin en eski devirlerinden beri toplum yaşantısına adapte olma hususunda ilk eğitim kurumu olmuştur. Bu bağlamda kişilere sevgi, hoşgörü, merhamet, sadakat, saygı gibi temel ahlaki kavramlar çocukluk yıllarında aileler tarafından öğretilmiştir. Çocukların yaşları büyüdükçe de döneme ve söz konusu toplumun öz kültürüne göre çeşitli alanlarda eğitimler verilmeye başlanmıştır. İşte bu noktada İslamiyet öncesi devirlerdeki Türk toplulukları incelendiği zaman ailede öğrenilen bilgilerin savaşçılık, dokuma, ev idaresi, at binme, kılıç kullanma, hayvanların bakımı, yiyecek bulma, yemek pişirme, aile yönetimi gibi konular olduğu görülmektedir.

Hem erkek hem de kız çocuklarına benzer eğitimler verilse de bu eğitimlerin dozları aynı olmamıştır. Eski Türk toplumlarında kadın hayatın her alanında aktif bir karakter olsa da temel görev olarak kendisine ev idaresi öğretilmiş ve ondan ilk önce bu görevini layıkıyla icra etmesi beklenmiştir.

Türk aile yapısında baba soyunun olduğu kadar anne soyu da çokça önem arz etmektedir. Bu konuda özel bir hassasiyet gösteren eski Türkler, kadının da asil olmasını şart kılmıştır. (Gökalp, 2016, s. 177-178) Buradaki asaletten kasıt, şüphesiz hem annenin hem de babanın Türk olmasıdır.

Ailenin kurulması için gerekli ilk icraat evliliğdir. Egzogami (dışevlilik) geleneğinin hakim olduğu Türklerde evlilik için belirli kural ve kaidelere göre hareket edilmiş, bu adetlerini asırlarca devam ettirmişlerdir. Evlilik öncesi ve sonrası süreçte kadının çeşitli haklara sahip olması onun başkalarının buyruklarıyla hareket etmek zorunda olan bağımlı bir karakter değil *hür* olduğunun kanıtı niteliğindedir. Evliliklerde kadının ve erkeğin sosyal durumlarının birbirine denk olması önemlidir. Kadınlar, kendilerinden daha aşağı statüde bir erkekle evlenemezler. Böyle bir şartın var olmasının sebebi, kadının evlenmeden önceki sosyal statüsünün korunmak istenmesidir. (Kurtoğlu, 2019, s. 52-53)

Evlilik için olmazsa olmaz iki temel kural vardır; ilki ana – babanın ve evlenecek gençlerin rızasının olması, ikincisi ise erkek tarafının evliliğin gerçekleşebilmesi için kız tarafına bir miktar mal (*kalın*) vermesidir. (Arsal, 2020, s. 329, 330) Buradaki kalın kızının alınması karşılığında babaya yapılan bir ödeme değil, kadını güvence altına alan ve ters gidebilecek durumlara karşı kız tarafına verilen aile malıdır. Bununla birlikte kadın müstakbel eşi tarafından evlilik öncesi terk edilmesi, evlendikten sonra eşinin ölmesi, boşanması gibi durumlarda kendisini güvence altına almasını sağlayacak bir miktar mala sahip olmuştur. Kalın; başlık parası değil, babanın oğullarına evlenirken vermek durumunda olduğu evlenme payıdır. İki taraf arasında anlaşmayı, sözleşmeyi ifade eder ve erkek tarafının sözünden cayması durumunda kalının geri ödemesi yapılmaz, kız tarafında kalır. (Ögel, 2001, s. 256, 260) Kalın terimi başlık parası ile karıştırılsa da bunun başlık parasından oldukça farklı olduğu gerçeği yadsınamaz. Başlık parası olarak bilinen ödeme kızın ailesine verilir ve gelin bundan fayda sağlamaz. Öte yandan kızın evlenirken erkek evine götürdüğü *çeyiz* de kız babası tarafından verilen, kızın mirastaki hakkını oluşturan bir miktardır ve bu masraflar başlık parası ile karşılanmaz. Ancak kalın, doğrudan evlenecek kıza verilerek gelecekteki olumsuzluklara karşı kendisini güvence altına almasını sağlar. Bu bağlamda ikisini birbirine karıştırmadan, ayrımı iyi yapmak gerekir zira başlık parası ile kadınlar bedel karşılığında aileleri tarafından bir erkeğe verilmektedir ve bu gelenekte kadının özgürlüğüne, hür iradesine rastlanmaz. Kalın ise kadının hür olmasına bir engel değildir. Fakat kalın meselesine hukuki manada bakıldığında çok eski bir görüşe göre bu bir alım-satım olayıdır. Günümüzde bu görüş büyük oranda reddedilmiş ve kalının, kızın ailesine bugüne kadar kızları için yaptıkları masraf karşılığında verildiği yönündeki görüş benimsenmiştir. (Kurtoğlu, 2019, s. 59)

Erkek tarafının kızın ailesine verdiği kalına karşılık, gelinin babası da kızının çeyizini hazır etmek zorundadır. Çeyiz, eski Türklerde kız çocuklarının babasının mirasından alacağı hakkıdır ve bu hakkı evlilik esnasında almıştır. Kalının en az yarısı miktarda olması

gereken çeyiz yalnız geline aittir ve damadın söz konusu çeyiz üzerinde hiçbir hakkı bulunmamaktadır. Bu durum hem şahsi mal edinebilme hakkının varlığına hem de bu şahsi malı kadınların da edinebildiği sonucuna işaret etmektedir. Çeyizini alarak baba evinden ayrılan kız çocuğunun artık mirastan alacağı bir hakkı kalmamakta idi. (Mandaloğlu, 2013, s. 145)

Yapılan görüşmeler neticesinde ortak bir karara varıp kalının verilmesinin ardından iki taraf arasında nişan gerçekleştirilir ve böylelikle aile birliğinin kurulması yönünde ilk adım atılmış olurdu. Bu noktada kızın evliliğe rızasının olması oldukça önemliydi zira kızın rızası olmadan babasının kendi kararıyla zorla bir evlilik için anlaşması eski Türklerde mümkün olan bir şey değildi. (Kurtoğlu, 2019, s. 42) Bu durum eski Türk kadınının kendi hayatı ile ilgili kararları alabilecek bir konumda olduğunun göstergesidir. İslamiyet öncesi Orta Asya Türk kültüründe kadınlar eş seçiminde özgür bırakılmış, mecburiyetlere maruz kalmamıştır.

Evlilik hususunda kadına gösterilen hassasiyet kalın verilmesi ve evliliğe rızası olup olmadığının sorulması ile sınırlı kalmamış, yaş olarak da evlenecek kızın buluş çağına ermiş olması gerekliliği sunulmuştur. Henüz ergenlik çağına gelmemiş bir kız çocuğunun evlendirilmesi söz konusu olmadığı gibi evlilikte ortalama gelin yaşlarının 15-16 civarı olduğu da görülmektedir. (Kurtoğlu, 2019, s. 47)

Türk kadınının daima otorite sahibi olduğu aile yaşantısında, evin yöneticiliği babadan sonra anneye geçmiş ve erkeğin öldüğü durumlarda diğer akrabalardan önce anne daha ileri bir konumda olduğundan evin idaresi ile ilgilenecek çocuklarının vasisi olmuştur. (Öztürk, 2020, s. 177) Türk devletlerinde hükümdarın olmadığı vakitlerde kadınların naip olması geleneği de buradan doğmuştur. (Ögel, 2001, s. 247)

Eski Türklerde erkeğin ölmesi ve kadının dul kalması durumunda söz konusu kadını koruma altına alabilmek, sahipsiz bırakmamak maksadıyla *levirat* uygulamasının gerçekleştirildiği görülmektedir. *Levirat*; dul kalan kadının, ölen kocasının diğer eşlerinden olan oğulları ile veya adamın erkek kardeşi yahut yeğeni ile evlendirilmesidir. (Kurtoğlu, 2019, s. 85) Bu uygulamanın temelinde kadının dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı güvenliğini sağlama fikri yatmaktadır. Bu da kadına verilen değer bir göstergesi niteliğindedir ve levirat geleneği ile kadınlar eşlerini kaybettikten sonra da sahipsiz bırakılmamıştır. Ayrıca daha evvel bahsettiğimiz, aileye verilen önem de burada etkili bir unsurdur zira ailenin bölünmesine, parçalanmasına engel olmak için bu tip uygulamalar yapılmıştır. Uygur sivil belgeleri içinde leviratın varlığına işaret eden şu örnek önem teşkil etmektedir;

“Oğlum Koşay ve Ğsän Kaya, onlar da “Üvey annemiz bize kalır, alırız.” Diye (düşünüp) almasınlar, karışmasınlar.

Eğer “Alırız!” diye itiraz ederlerse yüce majestelerine bir altın yastuk, prenslere birer gümüş yastuk, devlet hazinesine bir yastuk ile bir at verip büyük cezaya çarptırılıp sözleri geçerli olmasın.” (Keskin, 2022, s. 421)

İslamiyet öncesi Türk kültüründe *poligami* yani çok eşliliğe yer verilmediği kaynaklardan anlaşılmakta, daha ziyade *monogami* adı verilen tek eşliliğin yaygın olduğu

görülmektedir. Ancak bu durumdan istisnalar hariç tutulduğunda bahsedilebilir çünkü nadiren de olsa ilk eşin rızası alındığı takdirde ikinci bir kadınla evlendiği de tarihte görülmüştür. Bu durumun gerçekleşebilmesi için birinci eşin onayının / izninin alınmasının temel şart olduğunun altını çizmekte fayda var. Her ne kadar çok eşlilik istisnai olsa da kadınların sözünün çiğnenerek rızası olmadan gerçekleşmesi mümkün kılınmamıştır. (Mandaloğlu, 2022, s. 488) Eski Türklerde tek eşliliğin yaygın olması ile ilgili olarak Turfan Uygurlarına ait bir türküyü örnek veren Rasonyi, bu örneğin önemli olduğunu ifade etmiştir.

“Ayıbsız tişike er / Ayıpsız kadın önünde

Boyunun sumış kerek / Başı eğmek (erkeğin boynunu eğmesi) gerek

Ol anda tüzün birle / O zaman temizlik ile

Tiriglik kılmış erkek / Hayat kılmış gerek

Akikat bolsa tüzün / Hakikaten temiz olsa

Anga can birmiş kerek / Ona can vermek gerek” (Özdener, 1988, s. 226)

Verilen türküden de anlaşıldığı üzere Uygurlar devrinde ahlaklı ve temiz kadına saygı gösterilmesi, değer verilmesi gerektiği halk kültürünün önemli bir parçası olan türkülerle dile getirilmiştir. Türklerde ahlak bir hayli önem verilen hususlardandır ve ahlaksızlığa hiçbir zaman göz yumulmamıştır. Yakut Türklerinin mitolojisinde yer alan Ayzıt isimli güzellik tanrıçası (Yunan mitolojisindeki Afrodit ile benzeşir), kadınların doğum esnasındaki yardım çağrılarına cevap vererek onlara hem doğumun gerçekleşmesinde yardım etmekte hem de doğumdan sonra üç gün taze annenin başında beklemektedir. Ancak Tanrıça Ayzıt’ın kesin bir kuralı vardır ki buna göre namusunu kaybetmiş kadınlar ne kadar yalvarsalar da yardımlarına gitmez. (Gökalp, 2016, s. 183) Eski Türk mitolojisindeki bu inanış Türklerin ahlak kavramına verdikleri değer ve kadınların da bu doğrultuda namuslarını korumaya gayret ettiklerinin göstergesidir.

Taberî, eski Türklerin kadınlara vermiş olduğu değeri şu sözlerle ifade eder: *“Oğul eve girdiğinde önce anasına sonra babasına selam verir. Kadınlar kocalarına tâbi olsalar da, onlar üzerinde etkilydiler. Bu halkın örf ve âdetine göre kızlar kendi istekleriyle kocaya varırlar. Bir kıza tecavüz son derece ağır bir suç olarak kabul edilmiş, hatta hainlikle denk tutulmuştur. Vatan hainine ne ceza verilirse, bir kıza tecavüz edene de o ceza verilirdi.”* (Galima & Corayeff, 2019, s. 18)

İbn Fadlan seyahati esnasında Türk ülkelerinde şahit olduğu bir olayı seyahatnamesinde anlatmıştır. Buna göre Oğuzlardan bir adamın evine gittiğinde, adamın karısının hiç çekinmeden eteğini kaldırdığını ve İbn Fadlan ile yanındakilerin gözlerini kapayarak *“estağfirullah!”* demesi üzerine kadının kocasının gülerek, kadının bedeni görünse de ona ulaşamayacaklarını ve bunun her yeri kapalı olmasına rağmen ulaşılabilir olmasından daha iyi olduğunu söylediğini ifade etmektedir. (Şeşen, 2016, s. 11)

Yine İbn Fadlan’ın ifadesine göre Oğuzların zina karşısında uyguladıkları yaptırım şöyledir;

“Zina diye bir şey bilmezler. Birinde böyle bir şey görürlerse onu iki parçaya bölerler. Ağaçların dallarını bir yere getirip failin ellerini – ayaklarını ağaca bağlarlar, sonra o dalları serbest bırakırlar, adam ikiye ayrılır.” (Şeşen, 2016, s. 11)

Kül Tegin Yazıtı'nın Doğu yüzünde yer alan bir ifadeden anlaşıldığı üzere Türk kadınlarının cariyeye konumuna düşmesi kabul edilemez bir durumdur ve Türk hakanları bunun olmaması için her şeyi yapmıştır.

“...ögüm katun ulayu öglerim ek<e>lerim kelinünüm kunçuylarım bunça yeme tirigi kün boltaçı erti ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz.

Annem hatun (ve) diğer (üvey) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunların dirisi cariyeye olacak idi, ölüsü de orada burada kala kalacaktınız.” (Aydın, 2019, s. 67)

Evliliklerin sonsuza kadar sürmesi şart olmayan Türklerde çok yaygın olmamasına karşın boşanmanın da varlığından söz etmek mümkündür. Bu hususta erkeklerin olduğu gibi kadınların da boşanma talep edebilme hakkına sahip olması, Türk kadınlarının hukuki haklarının olduğuna bir işarettir. Ancak boşanma isteğinde bulunabilmek için bazı şartların var olması gerekmiş, bunlar ise kadın ve erkek tarafında farklılık göstermiştir. Kadının kocasından boşanabilmesi için gerekli olan şartlar 3 maddede sıralanabilir; 1) erkeğin kadına kötü davranması 2) erkeğin kadını aldatması (başka bir kadın ile zina yapması) 3) erkeğin kudretsizliği. Bu 3 şarttan biri olduğu takdirde kadın kocasından boşanmayı talep edebilmiştir. (Arsal, 2020, s. 333) Türklerle uzun yıllar komşuluk yapmış olan Çin'de kadınların boşanma hakkı bulunmazken (Özdener, 1988, s. 227) Türk kadınlarına bu hakkın tanınması dikkat çeken, önemli bir husustur ve kadın erkek eşitliğine işaret etmektedir. Boşanmanın ardından aile evine dönen kadın ve erkek yeni bir evlilik yapma hakkına sahip olmuştur. Kadınların bu konuda kısıtlanma ya da toplum tarafından ayıplanma gibi problemler ile karşılaşmadığı, aksine boşandıktan sonra tekrar evlenmelerinin yaygın bir durum olduğu görülmektedir. (Kurtoğlu, 2019, s. 103)

Eski Türklerin kadın – erkek eşitliğini sağladığı bir diğer husus ise mirastır. Ölen adamın mirasının dörtte birini dul kalan eşi alırken, diğer malları ise çocukları arasında pay edilmiştir. Ayrıca şayet kadının evlenirken getirmiş olduğu çeyiz, vefat eden kocasının verdiği kalından fazla ise aradaki farkı da mirastan alma hakkına sahiptir. (Dursun, 2016, s. 149) Baba hayattayken evlendirdiği çocukları mirastan pay alamaz ancak bekar olan oğullarının ve kızlarının bu mirasta hakkı bulunmaktadır. Babanın evi en küçük oğluna kalır ve bu oğul bekar kız kardeşlerinin çeyizini vermek ve evlenene kadar kardeşlerine bakmakla yükümlü olmuştur. Kız kardeşlerini evlendirdiği takdirde kalını da oğlan kardeşi almıştır. (Dursun, 2016, s. 149)

Ataerkil bir yapıya sahip olan Türklerde kadın karakteri prestij ve konum olarak erkeklerin, babası ya da kocasının altında yer almamış aksine neredeyse onlar kadar önemli bir yere sahip olmuştur. Evliliklerde bütün mal varlığı kadın ve erkeğin ortak mülkü olarak kabul edilmiş, ayrıca kadının kendi mallarını biriktirebilme hakkı da olmuştur. (Sarıkoyuncu, 1999, s. 115) Çin elçisi Wang Yen-Te, seyahatnamesinde bununla

ilgili olarak Uygur kadınlarının kendilerine ait at sürülerinin olduğunu söylemiştir. (Acar, 2019, s. 399)

Siyasi hayatta da kadının erkeğe denk sayıldığı anlaşılmaktadır. Kadın / erkek eşitliğinin en büyük delillerinden biri Orhun Abidelerinden Bilge Kağan Yazıtı Doğu yüzünde yer alan şu ifadedir;

"...türük bodun atı küsi yok bolmazun teyin kanım kaganıg ögüm katunug kötürügme tenri el berig[me te]nri türük bodun atı küsi yok bolmazun teyin özümün ol tenri kagan olartdı...

...Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam kağanı annem hatunu yükselten (ebedi) gök, yurt veren (ebedi) gök, Türk halkının adı sanı yok olmasın diye beni, o (ebedi) gök tahta oturttu..." BK D 20 – 21 (Aydın, 2019, s. 87-88)

Zaman zaman askerlik yaptıkları da bilinen eski Türk kadınlarının savaşçı özellikleriyle ilgili ipuçlarını kadınlara ait mezarlar vermektedir. Bu mezarlardan çıkarılan ok, yay, hançer, kılıç gibi savaş aletleri ve bedenlerini koruyan zırhlar kadınların savaşlarda yer aldıklarının bir göstergesidir. (Acar, 2019, s. 398)

Türk kadınlarının güçlü birer lider karakterinde oldukları çeşitli anlatı ve mitolojik hikayeler yer almaktadır. Eski Türk inanışındaki kadın Tanrıçalar ve ilk kadın hükümdar olarak tarihe geçen Tomris Hatun bunun en güzel örneklerindedir. Ön Türk kökenli göçebe halk Massagetlerin hükümdarı Tomris Hatun'un, Pers hükümdarı Kirus'u büyük bir yenilgiye uğratıp kellesini aldıktan sonra söylediği rivayet edilen şu sözlerde Türk kadınının korkusuzluğunu ve gücünü görmekteyiz: *"Ey namerd! Sen beni hileyle oğlumdan ayırarak, evlat acısıyla dağladın. Ben de verdiğim sözü tutarak seni kanla suluyorum. Başkalarının yurduna zorbalık yaparak bastırıp girenlerin cezası, işte budur!"* (Galima & Corayeff, 2019, s. 36) Sicilyalı doğumlu Yunan tarihçi Diodorus da İskit kadınlarıyla ilgili olarak kocalarıyla beraber savaşa girdiklerini, cesur ve kahraman olduklarını söylemiştir. (Galima & Corayeff, 2019, s. 36) Destanlarda sık sık cesaretinden bahsedilen Türk kadınlarının diğer milletlerce de fark edilmiş alışılmadık özellikleri, onları başka kavimlerin kadınlarından ayırt etmektedir.

Savaşçı kadınların en bilinen örneklerinden Amazonlar, kadın savaşçılardan meydana gelen mitolojik bir ırk olarak kabul edilmesine karşın bazı araştırmacılara göre gerçeklik payı da bulunan korkusuz savaşçılardır. Amazonların İskitya ve Kafkas Dağları bölgelerinde yaşayan bir kabile olduğunu savunan görüşe göre bu kadınları Türklükle bağdaştırmak da mümkündür. Amazonlar; Dede Korkut destanında Turanlı alp kızlar olarak geçmektedir. Bu bağlamda onları eski Türk kadın kimliği ile ilişkilendirerek, Türk kadının savaşçılık özelliğini biraz daha ön plana çıkartabiliriz. Fakat bu noktada Amazonların Türklüğüne dair kesin bir delil bulunmadığından (Amazonların varlığı da kesin değildir) onun yerine Dede Korkut'ta geçtiği üzere *"Alp Kızlar"* ifadesini kullanmayı daha doğru buluyorum.

Destanlara konu olan alp kızların, muhakkak gerçeklik ile bir ilgisi bulunmaktadır. Devamlı değindiğimiz, Türk kadınlarının savaşçı özellikleri halk arasında ve başka milletlerce hikayeleştirilerek, hatta yer yer abartı da katılarak anlatılagelmiş ve edebi

eserlerde yerini almıştır. İşte bu edebi eserler bize yüzde yüz gerçeklik sunmasa da, hakikatte ne olduğu hakkında fikir vermektedir. Buradan hareketle eski Türk kadını için cesur birer savaşçı tanımlamasını yapmamız mümkündür. Erkeklerin savaşa yahut avlanmaya gittikleri dönemlerde kadınların geride kalıp zorlu yaşam koşullarına karşı kendisini, evini ve çocuklarını koruyabilmek için cesur ve güçlü olmak zorunda kalması, kuvvetle muhtemel onlara böyle bir karakteristik özellik kazandırmıştır. Ekseriyetle Altay destanlarında kadınların yüksek bir konuma sahip olduğu ve yüceltilerek bahsedildiği görülmektedir. (İzgi, 1973-1975, s. 148)

Dede Korkut Destanı'nda Türk kadını şu sözlerle ifade edilmiştir;

"Beri gelsene başım bahtı, evim tahtı!

Evden çıkıp yürüyende selvi boylum,

Kurulu yaya benzer çatma kaşlım

İkiz badem sığmayan dar ağızlım,

Güz elmasına benzer al yanaklım,

Kadınım, direğim, döleğim!" (Yılmaz, 2004, s. 113)

İltifatların sıralandığı bu dizeler kadına verilen değer bir göstergesidir.

Lider ruhlu Türk kadınının diğer örneklerinden biri de Umay Ana'dır. İlk defa Orhun Abidelerinde görülen Umay Ana ismi, Kül Tegin Yazıtı'nın doğu yüzünde yer almaktadır.

"umay teg ögüm katun kutına inim köl tegin er at bultı altı yegirmi yaşına eçim kagan elin törösün anca kazgandı..."

Umay gibi annem hatunun talihi sayesinde kardeşim Köl Tegin erlik adını buldu. On altı yaşında, amcam kağan yurdunu, yasalarını öylece elde etti." (Aydın, 2019, s. 61)

Burada annenin tanrıça Umay ile denk tutulduğu görülmektedir. Kadınların, annelerin ve çocukların koruyucusu niteliğinde olan Umay, eski Türk dininde mühim bir karakterdir ve kadınların liderliğini temsil etme konusunda önem teşkil etmektedir.

Uygur kültüründe kadınlarla ilgili birçok atasözü bulunmakla beraber bu atasözleri eski Türk kadınının toplumsal rolü hakkında da bize bilgiler vermektedir. Bu atasözlerinde kadının daima erkeğin tamamlayıcısı olmasına değinilmiştir.

"Xoutunsuz er qirsiz yer / Kadınsız erkek kırsız yer

Xoutunsuz öy cansız ten / Kadınsız ev cansız beden

Qizliq öy qudsiz bolmas / Kızlı ev kutsuz olmaz

Qizi bar öy güli bar bag / Kızı olan ev gülü olan bağdır" (Karaman, 2016, s. 97-98)

Verilen örneklerden anlaşıldığı üzere kadın hem evin hem de eşinin olmazsa olmaz bir parçası olarak görülmüş, kız çocuklarına da aynı değer verilmiştir.

SONUÇ

Türklerin İslamiyet öncesi devirlerde kadınlara vermiş olduğu değer hem hukuki hem de toplumsal açıdan bir hayli fazladır. İlk çağlarda yaşamış diğer hiçbir uygarlıkta kadına bu denli değer verildiği görülmemiştir. Eski çağlarda Türk kadını, hem sosyal hem de siyasi hayatta etkin rol oynamış ve toplumdaki statüsünü yüksek yerlere konumlandırmıştır. Annelikten hükümdarlığa, zanaatkarlıktan savaşçılığa kadar hayatın hemen her alanında beceriye sahip olan kadınlar destanlarda da konu edilmiş hatta mitolojik karakterlere bürünerek karşımıza farklı isimlerde fakat benzer güç ve kudrette büyük bir ihtişamla çıkmıştır. İslamiyet'in kabulünden önce bu denli sosyal ve güçlü bir konumda olan Türk kadını, İslami devirlerde kurulan devletlerin yanlış uygulamaları, İslam dininin halk nezdinde hatalı yorumlanması ve akabinde kaçınılmaz olan kültürel yozlaşma neticesinde geri planda kalmış ancak cumhuriyetin ilanı ile eski güç ve kudretine yeniden kavuşmuştur. Bugün başka milletlerin sahip çıkmaya çalıştığı Tomris Hatun gibi güçlü tarihi kadın karakterler Türk kültürünün sahip olduğu sosyal yapının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve yüz yıllar sonra dahi dünyanın ilgisini üzerine çekmeyi başarmıştır. Türk tarihinde kadının yeri, eşi benzeri olmayan bir niteliktedir. Hint, Yunan, Arap, Çin ve daha nice köklü milletin ilk çağlarda değersiz bir varlık olarak gördüğü kadının, Türk devletlerinde yüksek makamlarda değerli ve güçlü karakterde karşımıza çıkması Türk tarihi için ciddi bir kültürel mirastır. Türklerin ilk çağlarda kadınlara vermiş olduğu kıymet ve hukuki haklar, birçok medeniyette daha ileri çağlarda görülmeye başlamıştır. Bu bakımdan değerlendirildiğinde İslamiyet öncesi devirlerdeki Türk kadının konumu dikkate değer ve kültür tarihi bakımından oldukça önem arz eden bir konudur.

KAYNAKLAR

- Ögel, B. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Özden, K. S. (1988). İslam Öncesi Türklerde Kadının İçtimai Yeri. *Istanbul Journal of Sociological Studies*(22), 225-235.
- Öztürk, M. (2020). Sosyal ve İktisadi Hayat. M. B. Çelik içinde, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü* (s. 171-197). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Acar, H. (2019). Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın. *İnsan ve İnsan Dergisi*(21), 395-411.
- Arsal, S. M. (2020). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aydın, E. (2019). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Dursun, A. (2016). *Türk Halk Hukuku*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökalp, Z. (2016). *Türkçülüğün Esasları*. (S. Çonoğlu, Dü.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Galima, M., & Corayeff, M. (2019). *Turan'ın Alp Kızları - İpekyolu Efsaneleri*. (A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.

İslamiyet Öncesi Orta Asya Türk Kültüründe Kadının Yeri

İzgi, Ö. (1973-1975). İslamiyetten Önceki Türklerde Kadın. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 145-160.

Kafesoğlu, İ. (1992). Kültür ve Teşkilat. *Türk Dünyası El Kitabı* (Cilt 1). içinde Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Karaman, A. (2016). Uygur Atasözlerinde Kadın. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*(41), 93-111.

Keskin, B. (2022). *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kurtoğlu, Y. (2019). *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mandaloğlu, M. (2013). İslamiyetten Önce Türklerde Aile Hukuku. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(33), 133-159.

Mandaloğlu, M. (2022). Eski Türklerde Aile ve Evlilik Anlayışı. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 481-498.

Roux, J. P. (2020). *Türklerin Tarihi*. (A. Kazancıgil, & L. A. Özcan, Çev.) İstanbul: Dergâh Yayınları.

Sarıkoyuncu, A. (1999). Türklerde Kadın Hakları Üzerine Bir Değerlendirme. (8), 113-124.

Şeşen, R. (2016). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Yılmaz, A. (2004). Türk Kültüründe Kadın. *Milli Folklor Dergisi*(61), 111-123.

İRAN'DAKİ İRANÎ HALKLAR VE DİLLERİ

Belma DÖNMEZ*

Hint-Avrupa dil ailesi, Hindistan'dan Amerika'ya ve Avrupa'da İrlanda'ya kadar çok geniş bir sahada konuşulmaktadır. Bu aileye mensup olan dilleri konuşanların oranı, dünyadaki toplam konuşucu sayısının neredeyse yarısına (%46.77) denk gelmektedir (Uzun, 2012, s. 117). 18. yüzyılda James Parsons adındaki bir fizikçi Avrupa dillerinin birbirlerine benzediklerini fark etmişse de bu kuramın esas kurucusu Sir William Jones'tir. Hindistan Yüksek Mahkemesi Yargıç Jones, 1786'da yapmış olduğu bir konuşmada Sanskritçenin Yunancadan daha mükemmel, Latineden daha zengin olduğunu, bu üç dil arasında tesadüfle izah edilemeyecek benzerliklerin bulunduğunu ve Gotça ile Keltçenin Sanskritçeye aynı köke sahip olduklarını ileri sürmüştür. Hint-Avrupa dillerinin benzerliklerini fark eden Parsons ile Jones, Hint-Avrupalıların Nuh Peygamber'in oğlu Yafes'in soyundan geldiklerini düşünmüşlerdir (Mallory, 2002, s. 13-17). Fakat daha sonraki yıllarda karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarının gelişmesiyle birlikte yeni görüşler ve keşifler ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat yapılan tüm dilbilimsel, arkeolojik ve tarihi çalışmalara rağmen günümüze kadar Hint-Avrupalıların anayurdu meselesi çözülememiştir. Hint-Avrupa dillerinin izine ilk olarak Anadolu'da Hititlerin dilinde rastlanılmıştır. Hititçenin yanı sıra Luvice, Palaca, Lidce ve Likçe de Hint-Avrupa dilleridir. İlk Hint-Avrupa dillerine burada rastlanması, Anadolu'nun anayurt olup olmadığı tartışmalarına neden olmuşsa da yapılan araştırmalar Hint-Avrupalıların Anadolu kökenli olmadıklarını ortaya çıkarmıştır (Mallory, 2002, s. 30-33).

Hint-Avrupalıların anayurdu hakkında farklı görüşler söz konusudur ancak bunlardan iki tanesi ön plana çıkmaktadır. Litvanyalı arkeolog Marija Gimbutas'ın kurgan hipotezine göre Hint-Avrupalıların anavatanı Karadeniz-Hazar bozkırlarıdır (Mallory, 2002, s. 207). Ancak Gimbutas'ın bu hipotezi, Türkler ve Türklerin atalarıyla özdeşleşmiş bulunan kurgan kültürünü Hint-Avrupalılara mal etmesinden ötürü tartışmalıdır. Diğer görüş ise Hint-Avrupalıların atalarını Karpas merkezli Karadeniz sahiline yerleştirmektedir (Karatas, 2015, s. 180). Buna göre Hint-Avrupalıların bir kısmı Avrupa'ya, diğer kısmı ise Hazar'ın kuzeyinden Orta Asya'ya geçmiştir. Artık Aryanlar olarak adlandırılan bu kol, ilk olarak Seyhun nehrinin batısında kalan tüm bölgeyi işgal etmiştir. Ardından bir kol doğuya, güneydeki dağlık bölgeye ilerlerken bir kol da

---

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, belma.ege16@gmail.com, ORCID-ID: 0000-0001-9111-8757.

Afganistan üzerinden Hindistan'a inmeye başlamıştır (Karatay, 2015, s. 203-205). Mallory'a göre M.Ö. 1800'lerde İndus medeniyetini ortadan kaldıranlar Hint-Arîlerdi (Mallory, 2002, s. 57). Ne zaman şekillendiğini tam olarak bilmediğimiz Hint-Avrupa birliği, Golden'a göre M.Ö. 3000-2000 arasında parçalanmıştır (Golden, 2018, s. 46). Aşkabat yakınlarında bulunan Anav Kültürü'nün M.Ö. 4500'lere tarihlenmiş olmasına rağmen bu kültürü Aryanlara ait kabul edenlerin hayli çok olduğunu ifade eden Togan'a göre Aryanların Orta Asya'ya gelişleri M.Ö. 2000-1500 dolaylarıdır (Togan, 1981, s. 7-8). Şimdiki Farsların ataları olan Arîler Fars ve Kirman eyaletlerine on kabile halinde yerleşmişlerdir. Bu kabileler Pasargad, Maraph, Masapi, Panthi-alai, Derusia, Germani, Dao, Mardi, Dropik ve Sagart idi. Elamlara itaat ederek bölgeye yerleşen bu kabileler yaklaşık 400 yıl Elam ve Med hâkimiyetinde yaşamıştır (Karatay, 2015, 205).

Arîler ve Avesta

"Soylu" manasına gelen "Airya/Arya" sözcüğü Hint dini metinleri olan Rig Veda'da ve İranîlere ait Avesta'da "asil doğan, özgür soylu ve misafirperver" gibi anlamlarda kullanılmıştır. Ahâmeniş hükümdarı Dâryûş kendini bir Aryan olarak nitelemiştir. Arî sözcüğünü kullanan Buda ise, M.Ö. VI. yüzyılda kurduğu sistemi "Arî Hakikatler" olarak adlandırmıştır. Etnik bir tanımlama olarak Arî kelimesi, Hintlerin ve İranlıların ortak atalarını ifade etmek için kullanılmaktadır. Avesta'ya göre henüz Hintliler ile İranlıların var olmadığı bir dönemde Arî adı verilen toplum, Tanrı Ahura Mazda'nın ilk yarattığı ülke olan Airyanem Vaêgô-Arilerin Yurdu'nda yaşıyordu. Başlangıçta bir arada yaşayan Hint ve İranlıların ataları, yukarıda belirtildiği gibi birbirlerinden koptular ve bir kısmı İran'a bir kısmı Hindistan'a yerleşti. Tahminlere göre İran'ın adı da Arîa'dan gelmektedir. Arîlerin ülkesi anlamına gelen "Airyanem" kelimesi, önce Eran'a ve en nihayetinde İran'a dönüşmüştür (Kızıl, 2013, s. 30-31).

İranî diline ilk olarak Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'da rastlanılmıştır. Avesta'nın bölümleri, MÖ. II. binyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır. Zerdüşt tarafından yazılan ve onun öğretileri ile ilahilerini içeren kısımlar Gathalardır. Geleneksel Zerdüşt inancına göre Avesta, Ahâmenişler döneminde vardı ve sığır derisine yazılmış nüshası başkent İstahr hazinesinde ya da devlet arşivinde saklanmaktaydı. Bu nüshalar, Büyük İskender'in Ahâmenişleri ortadan kaldırıp İran'ı ele geçirdiği dönemlerde ortadan kaldırılmıştır. Daha sonraki dönemlerde yeniden derlenen Avesta, I. Hüsrev (531-579) döneminde Orta Farsçaya çevrilmiştir (Yıldırım, 2011, s. 150-151).

Eski İranî Diller

Eski İran dilleri doğu ve batı olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Golden'ın tasnifine göre Eski Batı İranî dilleri Eski Farsça-Medce; Eski Doğu İranî dilleri İskit-Sakacadır. Orta İran Batı grubunda Partça ve Orta Farsça; Orta İran Doğu grubunda Soğdça, Harezmece, Alanca, Baktriyanca, Hotan-Sakaca yer almaktadır. Golden'a göre bu halkların çoğu, özellikle de Soğd, Harezme ve Saka unsurları Cengiz dönemi öncesi ve sonrasında Türkleşmişlerdir (Golden, 2018, 48). Macar dilbilimci Róna-Tas'ın da Türk dillerinin erken dönemlerde Farsça, Sakaca, Soğdca ve Harezmece gibi İranî dillerle

ilişkisinin olduğunu ifade etmesi, (Róna-Tas, 2020, s. 32) İskitleri İranî kabul ettiğini göstermektedir.

İskitlerin İranî kabul edilmelerine karşın onların Türk dili konuştuklarının, geleneklerinin ve yaşam tarzlarının Türklere çok benzediğinin güçlü delilleri vardır. Sus şehri ve dolaylarında bulunan çivi yazılı metinler İskitlerin Türk dili konuştuklarını göstermektedir. Bu çivi yazılı metinlerde anira, onamak; arta, oturmak; daldu, doldurak; gik, gök; irçiği, artmak, artık; kutta: katmak; çağri, oğul; val, yol; vita vana, öte yana; vurun, urun vs. Türkçe kelimeler bulunmaktadır (Durmuş, 2020, s. 38). Dilin haricinde İskitlerin yaşam tarzları, giyim kuşamları, defin merasimleri de diğer Türk halklarıyla aynıydı. İskitler geçeden yapıma araba üstüne kurulu çadırlarda yaşarlardı ve bu çadırlar Araplar tarafından “qubba Turkiya” yani Türk çadırı olarak bilinmiştir (Togan, 1981, s. 34). İskitler ile diğer Türkler arasında giyim-kuşam benzerlikleri de vardı: “Doğu Avrupa’ya gelen İskitler sonraki Hunların görünüşleriyle aynıdır. Bunlar Yunan vazolarına yansır ve aynı tarihlerdeki Çinlilerin Hun tasvirleriyle benzeşmektedir. Buna göre atlı okçular “pantolon, çizme ve hatta üzengi kullanmaktadır. Aynı dönemlerde Çinliler ve Akdeniz halkları entari, giymektedir” (Keleş, 2016, s. 17).

Medlerin dili ise sadece Batılılar değil, aynı zamanda pek çok Türk bilim insanı tarafından da İranî kabul edilmektedir. Ancak Karatay ve Zehtabi’nin bu konuda farklı görüşleri bulunmaktadır. Buna göre, M.Ö. 2. binyıldan önceki bir tarihte Babil, Akkad, Kassi ve Elamların Gutti-Lullubi topraklarına saldırmaları bu halkları birleşmeye zorlamıştır. Bu baskı sonucunda yerli unsurların bir araya gelmesi, sonraki Manna ve Med birleşmelerinin temellerini oluşturmuştur (Zehtabi, 2010, s. 140). Asur kralı II. Sargon M.Ö. 715’te Med topraklarının yerli krallarından Diauku’yu tutsak ederek Suriye’ye sürgün etmiştir. Diauku Manna yönetimine bağlı olmuş ve onun nesli, Med yönetiminin kurulması ve sürdürülmesinde büyük rol oynamıştır (Zehtabi, 2010, s. 145). Karatay’a göre Asurların yapmış olduğu sürgünler, kavimleri veya memleketleri esas alarak listelenmiştir ve memleket aidiyetinin İllili, Billi, Sangilli gibi günümüz Türkçesindeki “-li” ekiyle yapılmış olması dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra Atıla ve Targit isimlerine rastlanılmıştır. Bu durumda Avrupa Hun İmparatoru Attila’nın ve sonraki Türk topluluklarında Targit adının geçiyor olması, Sakalar ile Mannalar arasında bir bağ olduğuna işaret etmektedir (Karatay, 2015, s. 114). Blaga ise Hint-Avrupalı olmayan Mannaların son dönemlerinde Med ve Sakalarla karıştıklarını ifade ederek Mannalar ile Sakalar arasındaki dilsel benzerlikleri bu şekilde açıklamıştır (Blaga, basım yılı yok, s. 74). Zehtabi’ye göre Medleri Hint-Avrupa dilli ve Aryanî gösterebilmek için onların ataları olan Mannalar konusunda susmak ve Mannalarla birlikte onların ata babaları olan Gutti-Lullubileri de eski İran tarihinden silmek gerekliydi (Zehtabi, 2010, s. 171).

Arîliği tartışma götürmeyen Persler ise yaklaşık M.Ö. 1000 dolaylarında, bugün İran’da Fars olarak adlandırılan bölgeye yerleşmişlerdir. Bu dönemde Elamlar İran’da hakim olan unsur idi ve Persler de onlara tabi olarak buraya yerleşmişlerdir. Medlerin hâkimiyetine onların tebaası olan Persler son vermiştir. Med hükümdarı olan dedesi Astiyages’i mağlup eden II. Kyros, M.Ö. 550 senesinde Medleri ortadan kaldırarak

Ahâmeniş İmparatorluğunu kurmuştur. Böylece köle Persler efendi olmuş, efendi konumundaki Medler ise tabi konumuna düşmüşlerdir (Memiş, 2018, s. 22).

Ahâmeniş hükümdarları tarafından çok sayıda çivi yazılı kitabe yazdırılmıştır. Bu kitabeler sadece imparatorluğun değil, aynı zamanda bölgenin tarihi hakkında da bilgi edinmemiz açısından önemli verilerdir. Persepolis harabelerinde kapıların veya sütunların üzerinde bazı kitabeler bulunmaktadır. Bu kitabeler Elam, Asur ve Pers dilleriyle yazılmıştır. Çok sayıda kitabe arasında en bilineni Behistun Kitabesi'dir. Eski Babil'den Ekbatana'ya giden yol üzerinde, bugünkü Kirmanşah dolaylarında bulunan Behistun Kitabesi, Büyük Dâryûş'un (M.Ö. 521-486) faaliyetlerini anlatmaktadır. Ayrıca Dâryûş'a ait bir mühür de vardır. Üzerinde Pers, Asur ve Elam dilleriyle "Ben Dâryûş'üm" yazılı olan bu mühür, British Museum'dadır (Memiş, 2018, s. 117). Görüldüğü üzere İranî Ahâmenişler döneminde Pers dilinin haricinde dönemin uluslararası dili olan Asurca ile İran'da etkin olan Elamca kullanılmıştır. Ahâmenişlerin büyük imparatorluğu, M.Ö. 330'da Makedonyalı Büyük İskender tarafından ortadan kaldırılmıştır. Kısa süreli Selevkos yönetiminin ardından Partlar (Arsaklılar/M.Ö.250- MS.226) ve sonrasında Sâsânîler (226-652) İran'da iktidara gelmiştir.

Günümüzdeki İranî Diller

Günümüzde çok sayıda ülkede İranî dil konuşan olmakla beraber bunların çoğunluğu İran, Afganistan, Azerbaycan ve Irak'tadır. Eker'e göre dünyada konuşulan İranî dillerin sayısı 87'dir (Eker, 2013, s. 445-446). Dilbilimci Golden tarafından derlenen İranî kökenli halkların dağılımı ise şu şekildedir;

Kuzeybatı İran: Kürtçe (Türkiye'de yaklaşık 4.000.000, İran'da 2-3.000.000, Irak'ta 1,5- 2.000.000, Suriye'de 250-500.000, eski SSCB'de 115.858), Talış (Azerbaycan'da 77.323? ve 1949 itibariyle İran'da 84.700), Beluçi (Pakistan'da 1. 000.000, İran'da 600.000, Afganistan'da 200.000, Hindistan'da 50.000, eski SSCB'de 18.997), Gilaki (İran Gîlân'da 280.000? ve yakın akraba 25. 000 Galeş), Mâzenderânî (İran Mâzenderân'da 350.000), Ormurî/Barakî (Afganistan ve Pakistan'da konuşulmaktadır), Parâçî (Afganistan'da konuşulan bir dil) ve Orta İran ağızları.

Güneybatı İran: Farişî (İran'da 20.000.000), Tacik (başta Tacikistan ve Özbekistan olarak eski SSCB'de 2.897.697), Darî ile çeşitleri (Afganistan'da 3.500.000), Tat (Güney Kafkaslarda 22.441), Lur (İran'da 350-650.000 ?), Bahtiyârî (İran'da 335-820.000 ?) ve Farişî ağızları (İran).

Kuzeydoğu İran: Osetçe (Kafkaslarda 541.893), Yagnobî (Tacikistan'da 2000'den fazla).

Güneydoğu İran: Peştü (Afganistan nüfusunun %52'si, 1984'te 14.000.000 ve 89.000.000 nüfusa sahip Pakistan'ın %13'ü bu dili konuşur), Pamir dilleri (Tacikistan, Afganistan ve Çin'in Pamir bölgelerinde, eski SSCB'de 40.000'den fazla konuşulur) (Golden, 2018, s. 48-49).

Farsça:

Çok sayıda İranî dil olmasına karşın biz burada İran’da konuşulan Farsça, Kürtçe, Beluçça, Talışça, Gilekçe, Mâzenderânîce, Lekçe, Guranca, Semmanîce, Racice, Sengserice, Aştiyanca, Sistanîce, Tatça ve Lurca’yı inceleyeceğiz. CIA Factbook 2005 yılında güncellenen tahmini verilerine göre İran’ın nüfusu 69.018.924 idi. Farslar 51%, Azerbaycan Türkü 24%, (Bazı eserlerde Azeri ve Azerice ifadeleri kullanılmıştır. Ancak biz bunun yerine Azerbaycan Türkü ve Azerbaycan Türkçesi ifadelerini kullanmayı tercih ettik). Gilaki ve Mâzenderânîler 8%, Kürtler 7%, Araplar 3%, Lurlar 2%, Beluçlar 2%, Türkmenler 2% ve diğer halklar 1% oranındaydı. Farsça ve lehçelerini konuşanların oranı 58%, Azerbaycan Türkçesi ve lehçelerini konuşanlar 26%, Kürtçe 9%, Lurca 2%, Beluçça 1%, Arapça 1%, Türk dili 1%, diğer diller 2% idi (<https://user.iiasa.ac.at/~marek/fbook/04/geos/ir.html>).

2008 tahmini rakamlarına göre İran’ın %61’i Fars, %16’sı Azerbaycan Türkü, %10’u Kürt, %6’sı Lur, % 2’si Beluç, %2’si Arap, %2’si Türkmenler ve diğer Türkler, %1’i diğer etnik gruplardır. %53 Farsça, %18 Azerbaycan Türkçesi ve diğer Türk değişkeleri konuşanlar, %10 Kürtçe, %7 Gilaki ve Mâzenderânî %6 Luri, %2 Beluçça, %2 Arapça ve %2 diğer diller konuşulmaktadır (Eker, 2013, s. 449). Görüldüğü üzere en ciddi düşüş Türk dillerini konuşanların sayısında olmuştur. Pek çok uzman, İran yönetiminin – özellikle Pehlevî Hanedanlığı’nın- uygulamış olduğu politikaların diğer halkları Farslaştırmaya yönelik olduğu konusunda hemfikirdir (Eker, 2013, s. 450; Blaga, s. 210-211; Attar, 2008, s. 30). Nitekim veriler de Farsçanın diğer diller karşısındaki yayılımını kanıtlar niteliktedir.

Bu diller arasında tahmin edileceği üzere en yaygın olanı İran İslam Cumhuriyeti’nin resmi dili olan Farsçadır. Fars veya Pars adı M.Ö. 1000 yıllarında bugünkü Fars bölgesine yerleşen İranî bir halk olan Perslerden gelmektedir. Medlere son vererek büyük bir imparatorluk kuran Perslerin elindeki tüm topraklara Pars ismi verilmiştir. İslam fetihlerinin ardından bölge Fars olarak adlandırılmıştır (Attar, 2008, s. 4; Blaga, s. 208). Bunun nedeni de muhtemelen Arapçada “p” harfinin bulunmamasıdır. Bu nedenle Araplar, “p” harfine en yakın ses olarak “f” “ف” harfini kullanmış olabilirler.

Bu dil Eski Farsça, Orta Farsça ve Yeni Farsça olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz Ahâmenişlerin dili Eski Farsçadır. Pehlevîce ise Orta Farsçadır ve Kuzey Pehlevîcesi (Part lehçesi) ve Güney Pehlevîcesi (Sâsânî lehçesi) olmak üzere iki kola ayrılmaktadır. Yeni Farsça (Derî) ise bugün konuşulmakta olan Farsçadır. Ancak Yeni Farsça, Orta Farsçanın bir devamı değildir. Bu dil, Orta Farsça dâhil olmak üzere diğer İranî dil ve lehçelerden çok sayıda kelime almış ve bu şekilde ortaya çıkmıştır (Blaga, s. 204). 15. yüzyılın ortalarından itibaren Yeni Farsça bölünmeye başlamıştır. İran, Afganistan ve Tacikistan’da konuşulan 3 kola ayrılmıştır. İran’da konuşulan Farsçanın Meşhedî, Kuçanî, Kaşmerî, Neyşâbûrî, Şîrâzî, İsfahânî gibi çeşitli ağızları vardır. Blaga’ya göre Fars edebiyatının gelişimi Gazneliler ile başlamış, Sâmânîlerle gelişmiş, Selçuklular ile yükselmiş ve Moğollar çağında zirveye ulaşmıştır (Blaga, s. 205). Biz buraya Safevîleri de eklemenin doğru olacağı kanaatindeyiz ancak Fars edebiyatının Safevîler döneminde bazı özel alanlarda ilerlemeler kaydetmesine karşın gerilemeye başladığı şeklinde bir görüş de söz konusudur (Gökhan, 2017, s. 317). Edebiyat konusu bizim uzmanlık alanımızın

dışında kalmaktadır ancak Gökhan'ın Safevî şahlarının İran asıllı olduğu görüşüne (Gökhan, s. 314) katılmıyoruz. Safevîler bir Türk devletidir ve Şah İsmail'in Türkçe yazdığı bilinmektedir.

Sâsânîlerin (226-651) ardından İran'da Emevîler (637-750) Abbâsîler (750-950), Gazneliler (999-1040), Selçuklular (1040-1157), Moğollar (1219-1258), İlhanlılar (1258-1336), Timurlular (1393-1410), Karakoyunlular (1450'lerde), Akkoyunlular (1450'lerde), Safevîler (1501-1736), Afşar Hanedanı (1736-1749), Kaçar Hanedanı (1794-1925) hüküm sürmüştür. Abbâsîlerin son dönemlerine doğru giderek güç kaybetmeleri, bölgede İran asıllı aileler tarafından Tâhirî, Saffârî, Sâmânî ve Büveyhî hanedanlıklarının kurulmasına zemin hazırlamıştır. Ancak bu hanedanlıklar Gazneliler ve Selçuklular tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Sâsânîlerin ardından İran'da Fars hâkimiyetinin yeniden tesis edilebilmesi ancak 1925'te İngilizlerin desteğiyle kurulan Pehlevî Hanedanlığı ile mümkün olmuştur. Pehlevîler, İngiltere'nin yönlendirmesiyle Fars milliyetçiliğini yoğun bir şekilde uygulamışlardır. Bu ideolojinin hedeflerinden biri de Fars olmayan halkları Farslaştırmaktır (Blaga, s. 210-211). Farslar Şîliğin Caferi koluna mensuplardır. Safevîler Kızılbaş iken Farslar Caferiliğe geçmişlerdir. Bugünkü İran İslam Cumhuriyeti'nin resmi mezhebi de Caferiliktir.

Kürtçe:

Farsçadan sonra en çok konuşulan İranî dil Kürtçedir. Blaga'ya göre önceden Zaza, Guranî, Lek ve Lur dilleri Kürt dilinin lehçeleri olarak kabul edilmekteydi ancak bu diller Kürtçe ile akraba olmasına rağmen bağımsız dillerdir. Çok sayıda lehçesi olmakla beraber en önemlileri Kurmanci ile Soranîdir.

1) *Kurmanci*: Bu lehçe kuzey Kürtleri tarafından konuşulmaktadır. Çoğunlukla Türkiye, Suriye, Lübnan ve Ermenistan'daki Kürtler tarafından konuşulmaktadır.

2) *Soranî*: İran ve Irak Kürtlerinin çoğunluğu tarafından konuşulmaktadır (Blaga, s. 166).

Kürtlerin etnik kökenleri hakkında bir görüş birliği yoktur. Çoğunlukla Kürtlerin Medlerin devamı oldukları ve dillerinin de Med dilinin devamı olduğu şeklinde bir kanaat vardır. Medleri İranî kabul eden Blaga'ya göre Kürtçenin Med dilinin devamı olduğu iddiası kanıtlanmamıştır (Blaga, s. 167). Kürtler soy ve dini inançtan ziyade dil birliği esasında sınıflandırılmış bir halktır. Hem Pehlevî hem de İran İslam Cumhuriyeti'nde özerklik teşebbüslerinde bulunmuşlar ancak başarılı olmamışlardır (Blaga, s. 174-175).

Buran'a göre Rusya Bilimler Akademisi tarafından hazırlanan Kürt Dilinin Etimolojik Sözlüğü'ne göre Kürtçenin söz varlığının % 99'dan fazlasının kökeni başka dillerdir. Başka dillerden gelen kelimelerin % 40.96'sı Arapça; % 39.09'u Farsça ve %14.96'sı Türkçedir. Bu faktör göz önünde bulundurulduğunda Kürtçenin karma bir dil olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (Buran, 2011, s. 50-51). Karatay'a göre Türklerin Oğuznâmesi, Kürtlerin Şerefnamesi ve İranlıların Şehnâmesi'nde ortak destanî öğeler bulunmaktadır. Bunun haricinde Avrasya bozkırında Kürt kelimesi, doğuda Göktürk birliği ve batıda Macar birliği içinde geçmiştir. Elegeş yazıtında Kürt elinin hanı Alp Urungu'dan bahsedilmiştir Buran'a

göre de Macar birliğinin yanı sıra Sakaların bir boyunun adı Gur'dur (<Gur+t) (Karatay, 2005, s. 24; Buran, 2011, s. 46).

Ortadoğu'daki Kürtler ile Sibiry Kürtleri arasında nasıl bir ilişkinin olabileceğinin izahını Karatay yapmıştır. Buna göre, Kuzey Irak'taki yurtlarından Arapların ve Süryanilerin atalarının baskısıyla sürülen Subarlar kademeli olarak Doğu Anadolu'dan Azerbaycan'a doğru kaymışlardır. Ortadoğu'nun yerli Kürt halkı da eskiçağda çeşitli halkların sıkıştırılmalarına maruz kalmıştır. Bir kısmı yerlerinde kalırken bir kısmı da diğer halklar gibi önce Kafkaslar üzerinden kuzeye, oradan da İç Asya'ya göç etmişlerdir. Yani Ortadoğulu Kürtler Türkistanlı bir Türk boyu değil, Türkistanlı Kürtler Ortadoğulu bir ön Türk boyudur veya bunlarla aynı kökten bir topluluktur. Ancak Karatay'a göre Kürtlerin esas dili bilinmediği için bu konuda kesin bir ifade kullanılamaz (Karatay, 2005, s. 26-27).

Beluçça:

Beluçların büyük bir kısmı İran platosunun güneydoğusunda bulunan ve kendi isimleriyle anılan Belucistan'da yaşamaktadırlar. Beluçça kuzeybatı İranî dilleri grubunda yer almaktadır. Bu dil, Sâsânî dönemindeki Pehlevîcenin erken dönemlerine benzemektedir. Beluçça, kuzeydoğu (Sehedî) ve güneybatı (Mekrânî) lehçelerine ayrılmaktadır ve bu lehçelerin de çok sayıda alt lehçesi ve ağzı bulunmaktadır. Beluçça, Farsça ve Hint dillerinden ödünç kelimeler almıştır. Arapça kelimeler ise Farsça vasıtasıyla Beluççaya girmiştir. Beluçların çoğu Sünni olmakla birlikte az da olsa Şîî bulunmaktadır. Kültürel açıdan diğer İranî halklara benzemeyen Beluçlar, kendilerini İranlılardan ayrı tutarlar. İran'ın iç meselelerine müdahil olmamışlar ve diğer İranî topluluklarla karışmamışlardır (Blaga, s. 25-31).

Talışça:

Kuzeybatı İranî dil grubunda yer alan Talışçanın birkaç lehçesi vardır. İran'da konuşulan lehçesi güney Talışçadır. Heştper lehçesi ise Azerbaycan'da konuşulan Talışçaya yakındır. Talışların yerli Kadusilerin, İranî ve Kafkasyalı halklarla karışımından oluştukları tahmin edilmektedir (Blaga, s. 140-141). Talışlar, Cengiz Han'ın Talış adındaki bir komutanı tarafından bu bölgeye getirildiklerine inanmaktadırlar. Talış, Tavâliş, Talişan olarak adlandırılan bu yer, eski dönemlerde Gîlân, Deylem, Deyleman adı altında Azerbaycan'da idari bir bölgeydi. Bundan dolayı Talış adı hem bir etnik grubun hem de bu grubun yaşadığı coğrafyanın ismi olmuştur (Aydın, 2019, s. 577).

Gilekçe:

Gilekçe, Gîlân bölgesinde yaşayan İranî dilli bir halk olan Gilekler tarafından konuşulmaktadır. Bu dil İranî dillerin kuzeybatı grubuna dâhildir. Galeşî, Biyapes, Sefidrud ve Biyapış Gilekçenin önemli lehçeleridir. Farsçanın yoğun etkisine maruz kalmasından ötürü Gilekçe kelimelerin sayısı azalmaktadır. Hazar'ın güneyindeki bölgeler Mâzenderân ve Gîlân, doğal engellerle çevrili olduğu için İslamiyet'in etkisinden uzak kalmışlardır. X. yüzyılda ahalinin çoğu putperest veya Zerdüştî dinine inanmaktaydı. Daha sonra İsmâîlî, Zeydî, İmâmi gibi Şîîliğin alt kollarını benimsemişlerdir. Gilek halkı yerli Kaspi, Kadusi gibi halkların bölgeye daha sonra gelen İranî, Sâmî ve Türkî topluluklarla karışımından oluşmuştur (Blaga, s. 144-149).

Mâzenderânîce:

Eski Pehlevî sikkelerinde Tapurstân, İslam kaynaklarında Taberistân adı verilen bölge XIII. yüzyıldan itibaren daha ziyade Mâzenderân adıyla anılmıştır. Sâsânîler devrinde "ispehbed" unvanını taşıyan valiler tarafından yönetilen Taberistân, dağlık ve ormanlık olmasından ötürü İslam fetihlerinin en zor ilerlediği bölgelerden biri olmuştur (Özgüdenli, 2010, s. 322). Mâzenderânîler Batı İranî dillerinin kuzey grubunda yer alan Mâzenderânî dilini konuşmaktadırlar. Mâzenderânîce Sari, Babol, Amâl gibi çok sayıda lehçe ve ağza sahiptir. Bölgedeki şehirler Farsçanın etkisine girmiş ve buralarda Farsça etkin olmuştur. Eski Taberistân'ın başkenti Âmul'un eski adı İranî olmayan Mardaî aşiretinden alınmıştır. Büyük İskender Mardaîleri yenmiş, İranî kral Ferhat ise onları Derbent dolaylarına sürmüş ve yerlerine İranî olmayan Tapourileri yerleştirmiştir. Fakat daha sonra bölgeye gelen İranîlerin baskısıyla Hazar'ın dağlık bölgelerine sığınmışlar ve zamanla İranî dilini ve kültürünü benimsemişlerdir. Gilekler gibi Teberîler de bölgenin İranîlerden önceki yerli halklarının devamı sayılırlar. Bunlar zamanla İranî dillerini konuşmaya başlamışlardır (Blaga, s. 151-155). Taberistân tarihte pek çok âlim yetiştiren bir bölgedir. Ünlü İslam tarihçisi ve müfessiri Muhammed b. Cerîr et-Taberî ile fakih Ebü't-Tayyib et-Taberî ve ünlü hekim Ali b. Rabben et-Taberî bu isimlerden bazılarıdır (Özgüdenli, 2010, s. 323).

Lekçe:

Lekçe, batı İran dillerinin kuzey grubunda yer almaktadır. İran'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan Leklerin eski çağlarda kuzeyden bugünkü yurtlarına göç ettikleri düşünülmektedir. Blaga'ya göre İran'da Leklere genelde Lur denilse de Lurca ve Lekçe iki farklı İranî dildir. Lekçe kuzey İranî dillerden olup Kürtçeye daha yakın iken Lurca güney İranî dillerdendir ve Farsçaya daha yakındır. Bu iki halkı ayıran tek faktör dillerinin farklı oluşudur (Blaga, s. 158-161).

Guranca:

Guranlar, Kürtler arasında yaşayan fakat Kürtçeden ayrı bir İranî dil konuşmaktadırlar. Guranca Kürt bölgelerinde yaygın olan bir dildir ve yaşadıkları bölgeye de Guranî denir. Guranca, Kürtçeye yakın olan Lekçe ve Zazacaya yakınlık gösterir. Ayrıca diğer İranî dillerden Semmanîce, Sivendî ve Gilekçe ile benzerlikleri vardır (Blaga, s. 180).

Semmanîce:

Semman kenti ve çevresinde konuşulan İranî dildir. Semmanîce İranî dillerin batı grubunun merkezi veya Hazar çevresi kolundandır. (Blaga, s. 182).

Racice:

Racice, merkezi İran'da ve Fars bölgesinde batı İranî dillerin merkezi kolundandır. Raci sözcüğünün Raga kentinin adından (bugünkü Rey kenti) kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Racice konuşan halk kendilerini Raci veya Rayeci olarak adlandırmaktadır (Blaga, s. 184).

Sengserice:

Batı İranî dilleri grubunda yer alan bu dili konuşanlar Semman kentinin kuzeyinde yaşamaktadır. Sengserice Kürtçe, Gilekçe, Mâzenderânîce ve Semmanîce ile yakınlık göstermektedir. Sengserilerin büyük bir kısmı Şîf iken bir kısmı da Bahâîdir (Blaga, s. 186).

Aştiyanca:

Fars bölgesindeki Aştiyan kentinin batı mahallelerinde konuşulan İranî bir dildir. Aştiyanca Raciceye yakındır ve İranî diller ailesinin batı grubunun merkezi koluna dâhildir (Blaga, s. 187).

Sistanîce:

Bu dili konuşanların yurtları Sistan idi. Ancak 20. asır başlarında bölgedeki kuraklık Sistanîlerin İran'ın diğer bölgelerine göç etmesine neden olmuştur. Sistanîce eski İranî dillerinin en önemli yedi dilinden biri kabul edilmiştir. Diğer adı Zavolice'dir. Başka bir görüşe göreyse Sistanîce ile Zabolice aynı değil, iki ayrı dildir. Bazı araştırmacılara göre Sistanîler Ahâmeniş dönemi İranî halkların ırk, dil ve kültür özelliklerini en fazla koruyabilmiş halklardandır (Blaga, s. 222-223).

Tatça:

Azerbaycan, Dağıstan, Gîlân, Fars bölgesi ve Mâzenderân'da kendilerini Tat olarak adlandıranlar tarafından konuşulmaktadır. Aralarında ırksal bir bağ olmayan Tatların tek ortak noktaları konuştuıkları dilleridir. Tat'ın sözlüklerdeki anlamı; 1. Türklerin egemen olduğu yerlerde yaşayan Arap veya İranlılar; 2. Hazar'ın kıyısında, İran Azerbaycan'ı sınırında yaşayan, İran soyundan olan bir topluluğun adı. 3. Tat, yabancı; Müslüman olmayan; Uygur (Toxsı ve Yagma dillerince); Farslı, Acem; Farsça konuşan ve Türk olmayanlar anlamında kullanılmıştır (Aslan, 2014, s. 201; Blaga, s. 135). Dağıstan Tatları, Sâsânî hükümdarı Anuşirvân (531-579) tarafından kuzey sınırları korumak amacıyla buralara yerleştirilmişlerdir. Bu nedenle en kuzeyde konuşulan İranî Tati diller, coğrafi konumlarına rağmen Farsça ve Lurca gibi güney İranî diller grubuna girmektedir. Tati dilleri Halhalice, Herzendice, Keringanice, Yengice, Takestancice gibi dillerden oluşmaktadır (Blaga, s. 135-137).

Lurca:

Lurlar Güneybatı İran'da yaşayan bir topluluktur. Bugünkü Lurlar, İranî kavimlerin gelişinden önce bölgede yaşayan yerel toplulukların Ahâmenişlerden itibaren kademeli olarak İranîleşmesi ve zamanla bölgeye göç eden Kürt, Türk, Arap asıllı topluluklarla karışmasıyla ortaya çıkmıştır. Bazı halk rivayetlerine göre Lur adı, Zagros dağları üzerinde yer alan Mânîrûd geçidindeki Lur mevkiinden gelmektedir. Lur coğrafi adının zamanla topluluğu ifade ettiği anlaşılmaktadır. Mesûdî, Kürt kabilelerinin isimlerini kaydederken Luriyye isimli bir kabileden bahsetmiştir. Yâkût el-Hamevî de İsfahan ile Huzistan arasındaki dağlık bölgede yaşayan bazı Kürt kabilelerini Lurr (Lur) adıyla anmış ve yaşadıkları bölgeye de bilâdü'l-Lurr ya da Luristan denildiğini bildirmiştir. Günümüzde Mamâsanî, Kûhgîlûye, Batiyârî ve Asıl Lurlar adıyla dört kola ayrılan Lurlar, Farsçanın eski bir lehçesini konuşmaktadırlar (Özgüdenli, 2019, s. 161-162).

Sonuç

Makalenin başında belirtildiği gibi 18. yüzyıldan beri Hint-Avrupa anayurdu meselesiyle ilgili çok fazla arkeolojik, dilbilim ve tarih çalışmaları yapılmış ve çok sayıda hipotez ileri sürülmüştür. Ancak tüm bunlara karşın konu henüz açıklığa kavuşturulmamıştır. Ancak günümüzde genetik çalışmalarındaki ilerlemeler sayesinde bu konuda eskiye oranla daha çok bilgiye sahibiz. Pek çok bilim insanının uzun yıllardır Avrasya'nın eski kültürlerini Hint-Arîlere ait kabul etmesine karşın bugün yapılan çalışmalar ve itirazlar, peşin hükümleri yeniden tartışmaya açmıştır. Tüm bu tartışmaların odağında İranîler yer almıştır. Bozkır kültürlerinin, bilhassa Andronovo'nun, Aryanlara ait olduğu ve İskitlerin İranî olup İranî dil konuştukları şeklindeki görüşlere karşı sağlam deliller ışığında itirazlar olmuştur. İranî diller grubuna yönelik bir diğer dikkat çekici itiraz da Medlerin İranîliğine yöneliktir. Karatay ve Zehtabi'de tespit ettiğimiz bu görüşe göre Medler, İran'ın yerlisi olan Mannaların siyasi devamıdır ve Mannaların dilinde Türk diline ait unsurların bulunması Sakalar ile Mannalar arasında bir bağın varlığına işaret etmektedir. Blaga bu benzerliğin sonradan gelen Sakalarla Mannaların karışmasıyla oluştuğunu ifade etmiştir. Bu konuyu ayrıntılı olarak tetkik eden Zehtabi ise, yukarıda belirttiğimiz Medlerin Hint-Avrupa dilli ve Aryanî gösterebilmek için onların ataları olan Mannalar konusunda susmanın gerekli olduğunu söyleyerek, bir anlamda bu konudaki tepkisini dile getirmiştir. Bu durumda, İskitlerin İranîliğine haklı gerekçelerle itiraz eden Türk bilim insanları, Medler konusundaki bu görüşleri görmezden gelmemelidir ve bu konu etraflıca yeniden ele alınmalıdır. Kuzeybatı İran dilleri grubunda yer alan Kürtçe de tartışılmalı bir dildir. Yaygın kanaat Kürtçenin Med dilinin devamı olduğudur ancak böyle bir benzerlik ya da devamlılık söz konusu değildir. Yukarıda verilen rakamlara göre Kürtçenin % 40.96'sı Arapça; % 39.09'u Farsça ve %14.96'sı Türkçedir. Bu durumda Kürtçeyi hangi dil grubuna yerleştirmeli ve hangi dil ile mukayese etmeli? İlk versiyonlarını bilmediğimiz Kürtçenin bünyesinde başka dillerden bu kadar yüksek oranda kelime barındırması, onun karma bir dil olduğuna işaret etmektedir.

Farsça ise Ahâmînişlerden itibaren konuşulan İranî bir dildir. Fars adı M.Ö. 1000 yıllarında bugünkü Fars bölgesine yerleşen İranî bir halk olan Perslerden gelmektedir. Bazı kaynaklar bir yanlışlığa düşerek İran'daki tüm halkları topyekûn Fars olarak tanımlamış olsa da bu yanlıştır. Farsların haricinde İran'da çok sayıda etnik halk vardır. Sâsânîlerin yıkılmasının ardından Pehlevîlerin iktidarına kadar geçen süre zarfında Farslar devlet kuramamışlardır. İngilizlerin desteğiyle Türk Kaçar Hanedanlığı'na (1794-1925) son veren Rıza Han, 1925'te kendini şah ilan edip Rıza Şah Pehlevî olarak başa geçmiş ve Pehlevî Hanedanlığı'nı kurmuştur. Adeta bir dikta rejimi olan Pehlevîlerin iktidarı döneminde Farslaştırma politikasının bir sonucu olarak İran'daki diller git gide Farsça karşısında yok olmaya başlamıştır. Çünkü hem Pehlevîler hem de bugünkü İran İslam Cumhuriyeti, Fars etnosu ve Fars dili çerçevesinde bir İran/Aryan kimliği inşa etmişlerdir. Makalemizde yer verdiğimiz CIA Factbook'un önceki verilerinde İran'da yaşayan halkların ve konuşulan dillerin orantısal dağılımı yer alıyordu. Fakat CIA'nın güncel verilerinde böyle bir oran bulunmamakla beraber sadece İran'ın nüfusunun 85.888.910 olduğu bilgisi yer almaktadır. Dolayısıyla özellikle devlet eliyle yaygınlaştırılan Farsçanın İran'daki İranî ve Türk dillerinin karşısındaki konumunu ve diğer dillerin

durumunu daha iyi gözlemleyebilmek için güncel verilerin tespit edilip analiz edilmesine ihtiyaç vardır.

KAYNAKLAR

ASLAN, Erkan. (2014). "Türk halk kültüründe Acem ve Tat Algısı", TDİD, XIV/2, s.197-204.

ATTAR, Aygün. (2008). "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu süreçte Farsçanın Rolü", Erdem, (52), ss. 1-39.

AYDIN, Mustafa. (2019). "Taliş Hanlığı", TDVİA, C. Ek 2, Ankara, ss. 577-578.

BLAGA, Rafael. İran Halkları El Kitabı, (basım yeri ve yılı yok).

BURAN, Ahmet. (2001). "Kürtler ve Kürt Dili", Turkish Studies, S. 6/3, ss. 43-57.

DURMUŞ, İlhami. (2020). "İskitler", Doğu Avrupa Türk Tarihi, ed. Osman Karatay Serkan Acar, Kronik, 1. Baskı, İstanbul, ss. 19-59.

EKER, Süer. (2013). "İranî Diller Ailesi: Genel Bir Bakış", Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı, ss. 445-473.

GOLDEN, Peter B. (2018). Türk Halkları Tarihine Giriş. Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu, çev. Osman Karatay, İstanbul.

GÖKHAN, Asuman. (2017). "Safevîler Dönemi ve Edebiyatına Genel Bir Bakış", TAED, Erzurum, ss. 311-326.

KARATAY, Osman. (2015). İran İle Turan. Eskiçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'yu Hayal Etmek, 3. Basım, İstanbul.

KARATAY, Osman. (2005). "Tarihi Kaynakların Objektif Tenkidıyla Bir Gerçeğe Yaklaşma Denemesi... Kürtler", Tarih ve Düşünce, ss. 22-31.

KELEŞ, Nejdet. (2016). İndo-Germenler ve Türklerin Avrasya İlişkileri, Karışimleri ve Etkileşimleri (İlk Çağ'dan Orta Çağ'a), 1. Baskı, Denizli.

KIZIL, Hayreddin. (2013). "Rig Veda ve Avesta Tanrı Panteonundaki Benzerlikler", Marife, ss. 29-52.

MALLORY, James P. (2002). Hint-Avrupalıların İzinde. Dil, Arkeoloji ve Mit, çev. Müfit Günay, Ankara.

MEMİŞ, Ekrem. (2018). Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar), Bursa.

ÖZGÜDENLİ, Osman G. (2010). "Taberistan", TDVİA, C. 39, İstanbul, ss. 322-323.

ÖZGÜDENLİ, Osman G. (2019). "Lurlar", TDVİA, C. Ek-2, Ankara, ss. 161-162.

RÓNA-TAS, András. (2020). Türkolojiye Giriş, çev. İsa Sarı, 2. Basım, Ankara.

TOGAN, Zeki V. (1981). Umumi Türk Tarihine Giriş, 3. Basım, İstanbul.

İran'daki İranî Halklar ve Dilleri

UZUN, Engin. (2012). "Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, 19, ss. 115-134.

YILDIRIM, Nimet. (2011). "Zerdüşt'ün Kutsal Kitabı Avesta", Şarkiyat Mecmuası, C. 0, S. 18, ss. 147-170.

ZEHTABİ (KİRİŞÇİ), Muhammed Taki. (2010). İran Türklerinin Eski Tarihi, 1. Baskı, İstanbul.

YÜZÜNCÜ YILINDA TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ'NE DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Nisa Ekin YILMAZ*

Giriş

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın son çeyreğinde Rus ile yaptığı savaşlar silsilesi sonucunda ağır kayıplar yaşamış özellikle 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın sonunda kaybedilen topraklardan yoğun göçler almaya başlamıştır. Kaybedilen bu savaş sonrasında hem Balkanlar hem Kafkasya coğrafyasından göçler yaşanmıştır. Bu dönemde mübadele düşüncesi ilk kez ciddi bir şekilde Saffet Paşa tarafından gündeme gelmiştir. (Şimşir, 1986, s.202). Ani ve hazırlıksız başlayan bu göçlere karşı Osmanlı Devleti sessiz kalmamış ve hemen yaşanan göç akınına karşı daha önce 1860 Kırım Savaşı sonrası kurmuş olduğu Muhacir Komisyonu'na benzeyen ve daha kapsamlı olan Umûm Muhacirin Komisyonu'nu kurmuştur. Bu komisyon ile kısa sürede göç süreci ile ilgili çoğu konuyu organize edebilmiştir. 93 Harbi sonrasında yaşanan başka bir kitlesel göç ise Balkan Savaşları sonrasında yaşanmıştır. Birinci Balkan Savaşı'nda alınan yenilgi sonrası Balkanların kaybedilmesiyle Balkanlarda yaşayan Müslüman halk yeni anavatan olarak gördükleri Anadolu'ya göç etmek istemiş, Hristiyan bir yönetim altında kalmak kısıcası azınlık olmak istememiştir. Osmanlı Devleti ise Balkanlardan gelen Müslüman halka 93 Harbi'nde olduğu gibi bir teşkilatlanma ile gelen göçmenleri yerleştirmeyi amaçlamıştır. Bunun sonucunda Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi kurulmuştur. Bu komisyon Balkan Savaşları sonrasında yaşanan Birinci Dünya Savaşı sürecinde de faaliyet göstermeye devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın kaybeden çok uluslu imparatorluklardan biri olan Osmanlı Devleti, savaşın sonucunda ağır maddeler içeren Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamış ve işgale açık bir hale gelmiştir. Daha sonrasında ise Osmanlı Devleti'nin ölüm fermanı olan Sevr Barış Anlaşması'nı kabul etmiştir. Nitekim Anadolu halkı ve bir avuç vatanperver asker bu anlaşmayı kabul etmemiş ve Kurtuluş Mücadelesini başlatmıştır. Birçok cephede gerçekleştirilen bu savaş, 30 Ağustos Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin kazanılmasıyla kesin bir zafere dönüşmüştür. Batı cephesinde savaşılan Yunan askerlerinin bu muharebe sonrası geriye doğru çekilmesi ve 9 Eylül 1922 tarihinde Türk ordusunun İzmir'e girmesiyle Yunanlılar

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Sosyal Ekonomik Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, ORCID ID: 0009-0001-4819-5420

Anadolu'dan tam anlamıyla kovulmuştur. Kurtuluş Savaşı'nın zafer ile sonuçlanmasından sonra ilk olarak 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır. Daha sonrasında ise Lozan'da Barış Anlaşması için görüşmeler başlamıştır. Yapılan görüşmelerde hem kazanan taraf olan Türkiye hem de kaybeden ülkelerden biri olan Yunanistan için çok önemli bir konu gündeme gelmiştir. Ulus devlet olma özellikleri taşıyan bu iki devlet de ülkelerindeki azınlıkları kendilerine tehdit olarak görmüş ve nüfuslarını homojen bir yapıya getirmek istemiştir. Bunun içinse en kolay yol olarak nüfus mübadelesini görmüşlerdir. Yapılacak olan bir nüfus mübadelesi ile Türkiye kendi sınırları içerisinde yaşayan Rum azınlığı Yunanistan'a yollayacak, Yunanistan ise kendi sınırları içerisinde yaşayan Müslüman ahaliyi Türkiye'ye göndererek ulus devlet olma ideallerini pekiştirmek istemişlerdir. Lozan Barış Görüşmelerinde çoğunlukla siyasi, ekonomik, mali konular gündeme gelmiştir. Görüşmelerde Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu, Maliye ve İktisat Sorunları Komisyonu olmak üzere üç komisyon kurulmuş ve çalışmalar bu komisyonlar aracılığı ile yürütülmüştür. Nüfus mübadelesi konusu ise Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu altında incelenmiştir.

Lozan Barış Konferansı Sürecinde Mübadele Sorunu

Mübadele sorunu, Lozan Barış Konferansı'nın Ülke ve Askerlik Komisyonu'nun 1 Aralık 1922 tarihli oturumunda gündeme gelmiştir. Daha öncesinde tam olarak mübadele sorunundan ziyade savaş sırasında yurtlarını terk eden vatandaşlar nezdinde ele alınmıştır. Fakat 1 Aralık 1922 tarihli oturumda sadece mübadele sorunu ele alınmıştır. İngiliz heyeti başkanı olan Lord Curzon, bu oturuma Milletler Cemiyeti bünyesinde kurulmuş olan Muharece Komitesi başkanlığı yapmış olan Dr. Fridtjof Nansen ile katılmıştır. Dr. Nansen görüş ve önerilerini sunmuş ve bu mübadele için daha önce yapılan Bulgar-Yunan nüfus mübadelesinin model olması gerektiğini öne sürmüştür. Mübadeleyle ilgili detay konuların ve yönetmeliklerin oluşturulması konusunda anlaşmaya taraf olacak iki ülkenin kendi temsilcilerine ek olarak Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından atanmış iki temsilciyle beraber bir Karma Komisyon kurulması yönünde öneride bulunmuştur. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Milletler Cemiyeti üyesi olmadığından mübadele için oluşturulacak komisyona Milletler Cemiyeti'nin dahil olması fikrinden hoşnut olmamıştır. Bu sebeple Türk Heyeti'nin baş delegeesi olan İsmet Paşa, Dr. Nansen'in önerilerini "bir özel kişinin raporu saydığını" dile getirmiş ve bu önerileri ciddiye almamıştır. Yunanistan Temsilcisi Venizelos, mübadelenin hemen başlaması gerektiğini ve bu mübadelenin gönüllülük esası ile yapılması gerektiği görüşünü savunmuştur. Venizelos'un buradaki amacı Türkiye'den Yunanistan'a gelecek olan Rum ahali sayısını azaltarak ülkede yaşanan ekonomik ve mali krize bir yenisini eklenmemesidir. Mübadelenin zorunlu yapılacak olması Yunanistan'da yaşanan krizi büyütme ve derinleştirme tehlikesi taşımıştır. Venizelos'un aksine hem Türk Heyeti hem de Lord Curzon mübadelenin zorunlu olarak yapılması taraftarı olmuştur. Görüşmelerde konuşulan bir diğer konu ise kimlerin mübadil olacağıdır. Burada esas alınan kriter din olmuştur. Yunanistan sınırları içerisinde yaşayan kökeni Türk olmayan, Türkçe konuşmayan fakat Müslüman olan Arnavutlar, Ulahlar, Pomaklar gibi halklar da mübadeleye tabii olmuştur. Aynı şekilde Türkiye'de yaşayan Türkçe konuşan kökeni Türk olan Ortodoks mezhebine mensup Gagavuz Türkleri ve Karamanlı Ortodokslar da dahil edilmiştir.

Mübadele sorununun yanı sıra Lozan Barış Görüşmelerinde tartışılan bir diğer konu ise "Azınlık Sorunu" olmuştur. Azınlık sorunu mübadele sorunuyla beraber gündeme getirilmiş ve aynı oturumlarda ele alınmıştır. Bunun en büyük sebebi ise ülkede azınlık grup olarak sadece Rumların kalmış olmasıdır. Ermeni azınlık sorunu Ermenistan ile imzalanan anlaşaya ile çözülmüş olduğundan ve Kürt halkının da Müslüman olmasından dolayı azınlık statüsünde değerlendirilmemesinden ötürü tek azınlık grup olarak Rumlar karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti; Lozan Barış Görüşmelerinde azınlık sorununun çözümü olarak İstanbul'da kalan Rumların da mübadeleye dahil edilmesini önermiş ve bu konuda ısrar etmiştir. Nitekim bu ısrarlara rağmen daha sonrasında Türk Heyeti baş delegeesi olan İsmet Paşa 31 Aralık 1922 tarihinde yapılan oturumda bu konuyu dile getirmiş, Yunanistan'dan Türkiye'ye gelecek olan muhacirlerin Yunanistan'da bırakacakları taşınır taşınmaz tüm malların karşılığı olan bir tazminat yerine İstanbul'da yaşayan İstanbul doğumlu 200.000 Rum'un mübadele dışı kalabileceğini kabul etmiştir. Bu karar tüm Rumların mübadeleye dahil edilmesi görüşünden vazgeçilmesi ile aslında daha sonrasında yaşanacak etabli (yerleşik) sorununun başlangıcıdır. Etabli sorununa kadar Türk tarafı Batı Trakya'daki Türklerin de mübadeleye dahil edilmesi tezini savunmuş ama daha sonrasında İstanbul'daki Rumlara karşılık Batı Trakya'daki Türk varlığının korunması gerektiği tezi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Rıza Nur Bey tarafından dile getirilmiştir. Bu tez her ne kadar eleştiri olsa ve Batı Trakya Türklerinin mübadele dışı tutulmasının Misak-ı Milli kararlarına ters düştüğü söylene de Batı Trakya mübadele dışı kalmıştır. Lozan Görüşmeleri sona erdikten sonra İsmet Paşa TBMM'de yaptığı konuşmada mübadele kapsamına tüm Türklerin alınmaya çalışıldığını ancak tüm uğraş ve çabalara rağmen bu kadar başarıya ulaşılabildiğini aktarmıştır.

Etabli (Yerleşik) Sorunu

Mübadele kapsamında kimlerin yer değiştirip kimlerin kalacağı yani yerleşik olacağı sorunu İstanbul'daki Rumların durumu ile ortaya çıkmıştır. Yunanistan İstanbul'daki nüfuzunu korumak ve kendi sınırları içine gelecek olan göçmen sayısını asgari sayıda tutmak istediği için İstanbul'daki tüm Rumların mübadele dışı kalması tezini savunmuştur. Türkiye ise azınlık sorununu kökten çözmek istediği ve hem Rum azınlıktan hem de Fener Rum Patrikhanesi'nin faaliyetlerinden tamamen kurtulmak için İstanbul'daki tüm Rumların gönderilmesi fikrinde ısrarcı olmuştur. Nitekim daha sonra bu görüşteki ısrarı kırılmış belli kriterler ile İstanbul'da kalacak olan Rumları sayısını kontrol altında tutmak istemiştir. Türkiye Rumların İstanbul'da kalacak olmasına karşılık Batı Trakya'da yaşayan Türklerin de mübadele dışı bırakılmasını istemiştir. Böylece iki taraf da mübadele dışı tutulacaklara karşı zamansal bir zemin kazandırmaya yönelmiştir. Türk tarafı 1918 tarihinden önce İstanbul'a gelen ve burada kaydı olan, İstanbul doğumlu olan Rumlara yerleşik denmesini savunurken Yunanistan tarafı ise 1918 yılına kadar İstanbul'da olan tüm Rumlar yerleşik sayılmasını istemiştir. Bu sorun iki ülke arasında çözüme kavuşturulamayınca konu Yunanistan tarafından Milletler Cemiyeti'nde gündeme getirilmiş ve 31 Ekim 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti Meclisi'nde görüşülmüştür. Fakat İsmet Paşa ve Muhtelit Mübadele Komisyonu Başkanı General de Lara bu konunun Milletler Cemiyeti'nde değil Komisyonda görüşülmeye devam edilmesi gerektiğini savunmuştur. Mübadele Anlaşması'nın imzalandıktan bir yıl sonra 1924 yılında Komisyon

sorunu tekrardan gündeme alsa da herhangi bir sonuca ulaşamamıştır. Bunun neticesinde sorun Komisyon tarafından Uluslararası Adalet Divanı'na götürülmüş fakat sorun yine de tam olarak çözülmemiştir. Adalet Divanı'nın sunduğu öneriler de Yunanistan tezini destekler niteliktedir. Böylece Etabli sorunu iki ülke arasında 1930 yılında imzalanan Ankara Anlaşması ile nihai bir çözüme kavuşmuştur. Bu anlaşmaya göre ise yerleşim ve doğum tarihine bakılmadan İstanbul'daki tüm Rumlar ile Batı Trakya'daki tüm Türkler yerleşik kabul edilmiştir.

Fener Rum Patrikhanesi Sorunu

Türk Heyeti İstanbul'da kalması kararlaştırılan 200.000 Rum'la ilgili bir diğer şartı ise Fener Rum Patrikliği konusunda olmuştur. Türk Heyeti Fener Rum Patrikhanesi'nin İstanbul'un dışına taşımak istemiş böylece ileride patrikhane bahanesi ile iç işlere müdahale edebilme tehdidini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Fakat bu şartlar hem Lord Curzon hem de Yunanistan temsilcisi Venizelos tarafından fazlasıyla ağır bulunmuştur. Patrikhane sorunu aslında Lozan Barış Görüşmelerinde ele alınması beklenen bir konu özelliği taşımamıştır. Fakat Türk Heyeti patrikhane sorununu azınlık ve mübadele sorunu ile bağdaştırmış ve Türk Heyeti delegesi olan Rıza Nur tarafından dile getirilmiştir. Ancak patrikhanenin İstanbul dışına taşınması ve saf dışı bırakılması fikri Amerikan, Yunan ve İngiliz delegelerin karşı çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

Daha sonrasında Yunanistan'ın desteği ile patrik seçilen Konstantinos Arapoğlu'nun aslında mübadil statüsünde olması üzerine bir kriz çıkmıştır. Türkiye yeni seçilen bu patriği tanımamış ve sınır dışı edilmiştir. Bunun üzerine Yunanistan bunu krize çevirip uluslararası arenaya taşımaya çalışmıştır. Fakat bu amacına ulaşamamış ve bu sorun iki ülke arasında çözüme kavuşmuştur. Alınan karara göre sadece Türkiye'de yaşayan ve Türk vatandaşı olan Ortodoks Rumlar patrik seçebilecek ve patrikhane üyesi metropolitler de etabli statüsünde sayılmış ve böylece patrikhane sorunu çözüme kavuşmuştur.

Nüfus Mübadelesine Dair İmzalanan Protokol

Tüm bu sorun ve tartışmaların gölgesinde 30 Ocak 1923 tarihinde 19 maddelik "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Protokol" imzalanmıştır. Anlaşmanın ilk maddesi mübadelenin kimler arasında yapılacağıyla alakalıdır. Bu maddeye göre; "*Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine girişilecektir. Bu kimselerden hiçbiri, Türk Hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye, Yunan Hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan'a yeniden dönerek orada yerleşemeyecektir.*" (Soysal, 2000, s.185).

2.madde de ise kimlerin mübadele dışı tutulacağı hakkındadır. Bu maddeye göre;

"Birinci maddede öngörülen mübadele:

- a) İstanbul'da oturan Rumları (İstanbul'un Rum ahalisini);
- b) Batı Trakya'da oturan Müslümanları (Batı Trakya'nın Müslüman ahalisini) kapsamayacaktır.

1912 Kanunuyla sınırlandırıldığı biçimde, İstanbul Şehremaneti daireleri içinde, 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş (etabli) bulunan bütün Rumlar, İstanbul'da oturan Rumlar sayılacaklardır. 1913 tarihli Bükreş Antlaşması'nın koymuş olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş tüm Müslümanlar Batı Trakya'da oturan Müslümanlar sayılacaklardır". (Soysal, 2000, s.185).

Türkiye 2.maddeye göre mübadeleye dahil edebileceği bazı Rum grupları özel istisnalar gerekçesiyle mübadele dışı bırakmıştır. Bu istisnaları; "özel nedenlerle istisna edilenler ve askeri nedenlerle istisna edilenler" olarak iki sınıfa ayırmak mümkündür. Bu sınıflara ek olarak "mübadelesi tecil olanlar" adlı bir grup da vardır. "Özel nedenlerle istisna edilenler gerek Türk gerekse mübadeleye tabi olmayan Gayr-i Müslim erkeklerle evlilik yapmış olan Rum asıllı kadınlar.. ile 'Mübadele Sözleşmesi'nden önce ihtida (Müslümanlığı kabul etme) etmiş" kişileri kapsamaktadır. (Öksüz, 2000, s.759). Askeri nedenlerle istisna edilenler arasında Kurtuluş Mücadelesi esnasında Türk tarafına yardım eden kendini Türk hisseden Rumlardır. Mübadelesi tecil edilenler ise kimsesi olmayan, engelli veya hastalığı olan mübadele etmesi zor olan Rumlardır.

Mübadelenin bir diğer önemli maddesi ise taşınabilir malları ile ilgili olan 8.maddedir. Bu maddeye göre mübadiller taşınabilir tüm mallarını hiçbir vergi ödemediği yanında taşıyabilmektedir. Taşınmaz malların durumu da 9.maddede ele alınmış taşınmaz malların tespiti ve değerinin hesaplanması ile ilgili bir Karma Komisyon kurulmuştur. 9. Maddeye göre; *"Bu tasfiyeler sonucu ortaya çıkacak para tutarı ilke olarak tasfiyenin yapıldığı ülke hükümetinin, göç edilen ülke hükümetine karşı bir borcu kabul edilecek ve göç eden kişiye, göç ettiği ülkede, ardında bıraktığı mallarla eş değer ve nitelikte mal alması sağlanacaktır. Tasfiye işlemi sona erdiğinde, eğer hükümetlerden biri ötekine borçlu kalırsa, bu borç peşin olarak ödenecektir. Borçlu ülke süre isterse, belli koşullarda taksit de yapılacaktır."* (Oran, 2002, s. 333).

Yapılan bu protokol ile Uluslararası Hukuk literatüründe zorunlu göç kavramı meşru bir zemin kazanmış ve tarihte bir ilke imza atmıştır. (Zürcher, 2003, s.4).

Nüfus Mübadelesinin Uygulanması ve Mübadillerin Yerleştirilmesi

Nüfus Mübadelesinin başlamasından sonra toplamda Türkiye'den Yunanistan'a 1.200.000 civarı Rum göç etmiş, Yunanistan'dan Türkiye'ye ise yaklaşık 500.000 Müslüman göçmen gelmiştir. Aradaki farktan da anlaşılacağı üzere Yunanistan'a göç eden Rumlar Yunanistan ekonomisine ve nüfusuna külfet oluşturmuştur. Halihazırda 5.5 milyon nüfusu olan Yunanistan'a mübadele sonrası 1.2 milyon kişi daha eklenmiştir. Türkiye ise gelen mübadillerin iskânı için 13 Ekim 1923 tarihinde Mübadele İmar ve İskân Vekâleti açılmıştır. Fakat yeteli hizmet sağlayamadığı gerekçesiyle kapatılmış ve tüm görev ve yetkileri Dâhiliye Vekâleti (İç İşleri Bakanlığı) bünyesinde kurulan İskân Umum Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. Mübadillerin Türkiye'ye iskânında dikkat edilen en önemli unsur onların sosyo-ekonomik durum ve becerileri olmuştur. İlk başta mübadele sonucu boşaltılan Rum ev ve köylerine yerleştirilmesi planlanan mübadiller, bazı Rum evlerinin çok eski ve oturulamayacak durumda olmasından kaynaklı başka köy ve evlere yerleştirilmiştir. Bu yerleştirmede esas alınan kriter ise mübadillerin ne iş ile uğraştığı

olmuştur. Genellikle tarım ve çiftçilikle uğraşan mübadiller verimli tarım arazisi olan bölgelere yerleştirilmiştir. Böylece hem Türk ekonomisine katkıda bulunması hem de iskân planlaması gereğince gittikleri yere daha çabuk uyum sağlayabilmesi hedeflenmiştir. Her ne kadar bu plan doğrultusunda hareket edilse de iskân sırasında ve sonrasında birtakım problemler yaşanmıştır. Bu problemlerin başlıca sebebi mübadele için detaylı bir planlama ve programlama yapılacak zamanın olmamasıdır. İki taraf da mübadelenin hemen başlamasını istediği için gelen göçmenler öncelikle ulaşım ağları üzerindeki güzergâhlara göre yerleştirilmiştir. Örneğin gemi ile gelen göçmenler genellikle İzmir, İstanbul gibi liman şehirlerine iskân edilmişlerdir. Bu nedenle kıyı kesimlerinde ve demiryolu ağının olduğu yerlerde mübadil nüfusu daha yoğundur. Oranlarla açıklamak gerekirse, mübadillerin %58'i Marmara Bölgesi'ne, %13'ü Ege Bölgesi'ne, %11'i Karadeniz Bölgesi'ne, %10'u İç Anadolu Bölgesi'ne, %2,5'i Doğu Anadolu Bölgesi'ne, %0,5'i Güneydoğu Bölgesi'ne iskân edilmiştir. (Goularas, 2012, s.132). Yapılan iskân politikalarının ardından bazı mübadiller yerleştirildikleri köy ve şehirlerden başka yerlere iç göç gerçekleştirmişlerdir. Başka şehirlere yapılan göçlerin sebeplerinin başında değişen toplum şartlarına ayak uyduramama gelmektedir. Özellikle kırsala yerleştirilen mübadillerde yerel halk tarafından yabancı olarak görülme veya kendi mesleğine uygun bir iş yapamamak gibi durumlardan dolayı kırsaldan şehre göçen mübadillerin sayısı oldukça fazladır. Aynı şekilde tarımla çiftçilikle uğraştığı halde kırsala değil de şehirlere yerleştirilen mübadiller de şehirden daha kırsal arazilere göç etmişlerdir. Mübadillerin kendi isteği ile bazı problemlerden dolayı gerçekleştirdiği iç göçlerin dışında gittiği yerlerde kendi kültürlerini koruma ve yaşatma ile ilgili sorunlar da olmuştur.

Mübadiller Unutacak Mı Yaşatacak Mı?

Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen mübadillerin iskân edilmesi sırasında yaşanan problemlerin haricinde yerleştirildikleri yerlerde bir süre sonra yaşanan göçle ilgili travmalar yaşamaya başlamışlardır. Türkiye'ye gelmeden önce azınlık durumunda olmaları ve bu sebeple uğradıkları zorbalıklar, evlerinin, mallarının yağmalanması gibi olaylar neticesinde ağır travmalar yaşamışlardır. Anavatanları olan Balkanlar'dan gelip Anadolu coğrafyasına ayak uydurmaya çalışmışlardır. Bir süre Anadolu'da yerleştirildikleri bölgelerde yerleşik halk tarafından yabancı hatta deyim yerindeyse gavur olarak görülmeleri de bu travmalara bir yenisini daha eklemiştir. Mübadillerin bir kısmı yaşadıkları acıları unutmak adına zamanla kendisini Anadolu coğrafyası ve yaşamına uyum sağlamak, geçmişin izlerini silmek istemiştir. Bir kısım mübadiller ise tam aksine geçmiş hayat ve kültüründen kopmak istememiş kendi kültür ve geleneklerini korumaya ve yaşatmaya çalışmıştır. Özellikle birinci kuşak mübadiller kendi anadilinde konuşmaya, günlük yaşantısında adetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Fakat diğer yandan da yaşadıkları bu acı dolu günlerin izlerini silmek adına herhangi bir yazılı aktarım yapma, anılarını anlatma, günlük tutma gibi eğilimler göstermemişlerdir. Bunun yerine kendinden sonraki kuşaklara sözlü olarak göç hikayelerini anlatmaya bunu yaparken de çoğunlukla acı verici travmatik kısımları anlatmamaya özen göstermişlerdir. Özellikle kırsalda yaşayan ve kendi köylerini kuran tüm nüfusun mübadil olduğu yerlerde göçmenler kültürlerini daha çok muhafaza etmişlerdir. Bu tarz yerleşimlerde köy kahvehaneleri mübadillerin toplanma ve kültürlerini yaşattıkları sosyal mekanlar

olmuştur. Köylerdeki erkek ahali çalışmadıkları dönemlerde zamanlarını çoğunlukla köy kahvelerinde geçirmektedir. Kırsalda durum böyleyken şehirlere yerleşen mübadiller ise dernekler ve vakıflar kurarak kendi kültürlerini aktarma yolunu seçmiştir. Dernek ve vakıfların bazıları tüm mübadilleri kapsarken bazılarıysa sadece kendi kuruldukları şehir ve bölgeyi kapsamaktadır. Bu kurumlarda ayrıca birlik ve dayanışmayı arttırmak adına çeşitli etkinlikler ve yarışmalar da düzenlenmektedir. Türkiye’de mübadele ilgili kurulan ilk vakıf Lozan Mübadilleri Vakfıdır. Bu vakıf 2000 yılında İstanbul’da kurulmuştur. (Goularas, 2012, s.137). Mübadele 1923 yılında başlamış olmasına rağmen ilk vakfın 2000 yılında kurulmuş olması, ilk kuşak mübadiller başta olmak üzere yapılan bu göçü ve izlerini hatırlamak hafızalarda diri tutmaktan ziyade unutmayı, yaşanan acı olayların zihinlerinden silmeyi tercih ettiklerinin ispatı niteliğindedir. Günümüzde ise gelişen küreselleşen bu dünyada mübadillerin dayanışma ve sosyalleşme ağı internet olmuştur. Her insanın hayatına önemli derecede nüfuz eden internet, mübadillerin de daha geniş kapsamlı kitlelere ulaşmasına sebep olmuştur. Sosyal ağ sitelerinde kurulan gruplar, açılan sayfalar, internet siteleri, forumlar ve bloglar mübadillerin yeni sosyalleşme alanları olmuştur. Böylece daha fazla mübadele hikayesi açığa çıkıyor, zamanında kaybolan aile yakınlarını, akrabalarını arayan veya geçmiş göç hikayelerini araştırmak isteyen genç kuşaklara büyük olanaklar sağlanmaktadır. Bunun yanı sıra son zamanlarda kurulan yeni sosyal medya uygulamalarında son kuşak mübadiller birbirleri ile iletişim kurmaktadır. Tüm insanların hayatının vazgeçilmez bir parçası haline gelen sosyal medya sayesinde artık mübadele ile ilgili daha fazla bilgiye, olaya, göç hikayesine ulaşabilmektedir. Böylece her ne kadar acı olaylar unutulmak istense de mübadillerin kendi kimliklerini, kültürlerini, geleneklerini hatırlamak, yaşatmak istedikleri çıkarımını yapmak yanlış olmayacaktır.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu döneminde kaybedilen topraklar ile başlayan kitlesel göçler 19.yüzyıldan itibaren hem Osmanlı Devleti’nin hem de sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin en önemli olaylarından birisi olmuştur. 19.yüzyıldan itibaren büyük göçler ile uğraşmış iki devlet de yapılan bu göçleri organize edebilmek, belirli bir düzen içerisinde gerçekleştirebilmek için çeşitli kurumlar kurmuşlardır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti’nin kitlesel göçler konusundaki birer sınavı haline gelmiştir. Yaşanan toprak kayıplarının neticesinde Müslüman tebaa yaşadıkları yerlerde azınlık durumuna düşmüş bu nedenle anavatan olarak gördükleri Anadolu’ya göç etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti’nin fiilen sona erip Anadolu’da bir Kurtuluş Mücadelesinin başlamasının ardından Anadolu toprağı Türklerin yegâne vatani haline gelmiştir. Bu sebeple Anadolu dışında kalan Türklerin hayali ve isteği anavatan olan Anadolu’ya gelmek olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’ndan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti ulus devlet olarak kurulmuş bu sebeple kendi sınırları içerisinde yaşayan Türk veya dindaşı olmayan azınlıklardan kurtulmak, kendi sınırları dışında yaşayan Türk ve Müslüman ahaliyi de kendi sınırları içerisine yerleştirilmesini istemiştir. Bunun sonucu olarak da kazanılan büyük zafer sonrasında İsviçre’nin Lozan kentinde başlayan barış görüşmelerinde bu konuyu dile getirmiştir. Yunan ve Türk tarafları arasında görüşülen bu meseleyle iki ülke arasında zorunlu bir nüfus değişimi yapılmasına

karar verilmiştir. Nüfus mübadelesinin detayları ve içeriğinin kararlaştırılması için çeşitli komisyonlar kurulmuştur. Kurulan bu komisyonlarda birtakım görüş ayrılıkları yaşanmış kimlerin mübadeleye tabii olup olmayacağı konusunda bir fikir birliği sağlanamamıştır. Türk Heyeti İstanbul'daki Rum azınlığın da mübadeleye dahil edilmesini isterken Yunan tarafı bunu istememiştir. Türk Heyeti de buna karşılık olarak Batı Trakya'nın mübadele kapsamı dışında kalması gerektiğini söylemiştir. Böylece İstanbul'daki Rumlar ve Batı Trakya'daki Türkler haricinde, Yunanistan'da yaşayan Müslüman halk ile Türkiye'de yaşayan Ortodoks Hristiyanlar yer değiştirilmesine karar verilmiştir. 30 Ocak 1923 tarihinde Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Protokol imzalanmıştır. İki ülke arasındaki mübadele süreci 1930 yılına kadar devam etmiştir. Mübadele sürecinde etabli (yerleşik) ve Fener Rum Patrikhanesi gibi konularda birtakım problemler yaşanmıştır. Bu problemlerin çözüme kavuşturulmasının ardından mübadillerin iskânı ile ilgili sorunlar ortaya çıkmıştır. Mübadillerin planlanan şekilde ve planlanan yerlere yerleştirememesi gibi konularda sorun yaşanmıştır. Bu sorunların başında mübadillerin yerleştirildikleri topraklara uyum sağlaması konusu gelmektedir. Mübadiller yerleştirildikleri köy ve şehirlerde kendi günlük yaşantılarını, kültürlerini, geleneklerini yaşatmak ve korumak istemiştir. Bunu sağlamak için de kırsala yerleşenler yerleştikleri köylerde köy kahvehanelerinde, şehirlere yerleştirilen mübadiller ise dernekler ve vakıflarda, günümüzde ise internet dünyasında mübadiller kendi kültürel ve sosyal varlıklarını sürdürmektedirler. Her ne kadar son kuşaklar mübadele hakkında daha çok bilgi sahibi edinme eğiliminde olsalar da, mübadeleyi yaşayan ilk kuşaklar o travmatik günleri unutmaya çalışma eğiliminde olmuşlardır. Hem Türkiye Cumhuriyeti'nin hem de Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin 100. Yılında görülmektedir ki, üzerinden ne kadar zaman geçerse geçsin yaşanan bazı toplumsal mücadeleler, acılar ve başarılar unutulmamakta hep hatırlanmakta ve yaşatılmaktadır.

KAYNAKLAR

Arı, K. (2012). Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925). 6. Basım, İstanbul: Tarih

Vakfi Yurt Yayınları.

Armaoğlu, F. (2012). 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995). 18.Baskı, İstanbul: Alkım Yayınevi.

Babuş, F. (2016). Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskân

Siyaseti ve Uygulamaları. İstanbul: Ozan Yayıncılık.

Başgelen, N. (2008), Anavatana Göç Edenler, Türkiye Cumhuriyeti'nde Mübadil, Muhacir ve

Mülteciler (1923-1938), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Bayındır Goularas, G. (2012). 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik

ve Kültürlerin Yaşatılması. Alternatif Politika Dergisi Cilt:4, Sayı:2: 129-146.

Belli, M. (2006). Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi, Ekonomik Açıdan Bir Bakış. İstanbul:

Belge Yayınları.

Bilsel, C. (1998). Lozan. İstanbul: Sosyal Yayınları.

Bozdağlıoğlu, Y. (2014). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları. Türkiye Sosyal Araştırmalar

Dergisi, 180 (180), 9-32.

Budak, Ö. (2010). Mübadele Meselesi ve Lozan'da Çözümü. Karadeniz Araştırmaları Dergisi 26:

129-142.

Çetin, N. (2010) "1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi", Selçuk Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 24, s. 149- 172.

Emgili, F. (2009) "Mübadeleden Kurtulma Çabası Olarak: İhtidâ" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-

Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 28, Sayı 45, s. 221-234.

Emgili, F. (2017). Türk Yunan Nüfus Mübadelesi Hakkındaki Araştırmalara Bir Bakış. Tarih ve

Günce, 1 (1), 29-54.

Erdal, İ. (2006). Mübadele: Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925. İstanbul: IQ

Kültür Sanat Yayınları.

Erdem, U. (2018). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923).

Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Erdoğan, M. ve Kaya, A. (2015). Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler.

İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Geray, C. (1962). Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961). Ankara:

Ajans-Türk Matbaası.

Gökacı, M.A. (2005), Nüfus Mübadelesi: Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi, İstanbul: İletişim Yayınlar.

Güner, Z. (2015). Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İskân

Politikası. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi ICENAS 38, 10-15: 1453-

1466.

Kara, B. (2005) "Dramatik Bir Huzur Mücadelesi: Mübadele", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, s. 187- 198.

Kayam, H. C. (1993) "Lozan Barış Antlaşmasına Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun

TBMM'de Görüşülmesi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: IX, Sayı: 27.

Kodaman, Ö. (2008). Türkiye İle Yunanistan Arasında Nüfus Mübadelesi. (Yüksek Lisans Tezi).

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş.

Nur, R. ve Crew, J. C. (2007) Lozan Barış Konferansının Perde Arkası, 2. Basım. Örgün Yayınevi:

İstanbul.

Oran, B. (1986). Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı

Yayınları.

Oran, B. (ed.) (2002), Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar.

İstanbul: İletişim Yayınları.

Öksüz, H. (2000) "Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları", Atatürk Araştırma

Merkezi Dergisi, Cilt 16, Sayı 48, s. 753- 769.

Sezer, S. (2012) Lozan ve Mübadele. T.C. İstanbul Kültür Üniversitesi, Atatürk ilkeleri ve İnkılâp

Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: İstanbul.

Soysal, İ. (2000). Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şimşir, B. (1976). Ege Sorunu Cilt I. Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

Tepealtı, F. (2019). Lozan Nüfus Mübadelesi Göçleri ve Türk Mübadillerin İskânı. Coğrafya Dergisi,

0 (39), 89-98.

Uçarol, R. (1985). Siyasi Tarih. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Yıldırım, O. (2016). Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesi'nin Öteki Yüzü. İstanbul: İstanbul

Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Zürcher, E.J. (2003). Greek and Turkish Refugees and Deportees 1912- 1924. Erişim adresi:

<http://www.transanatolie.com/english/turkey/turks/Ottomans/ejz18.pdf>

RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI BOYUNCA TÜRKİYE’NİN ENERJİ ARZ GÜVENLİĞİ POLİTİKALARI

Hazal IŞIK*

Amerikalı enerji uzmanı David Sandalow’un “Enerjiye öncülük eden devletler, dünyaya liderlik edecek devletler olacaktır.” sözü enerji ve enerji arz güvenliğinin önemini belirten basit ancak etkili bir ifadedir. Ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmalarından, milli güvenliğin sağlanmasına kadar hayatın birçok alanını etkileyen enerji, 21. Yüzyılda dış politika, siyaset ve sosyal yaşamı etkileyen en önemli unsurdur. Enerji kaynaklarının dünya üzerinde eşit ve adil dağılmamış olması, zengin enerji rezervlerine sahip olan ülkeleri uluslararası siyaset ve piyasalara yön veren önemli aktörler konumuna getirmiştir. Gelişmiş alt yapısı ve zengin petrol ve doğal gaz rezervleri sayesinde global enerji piyasalarında söz sahibi olan Rusya, kendisine enerji ithalatında yüksek oranda bağımlılık gösteren Avrupa Birliği (AB) ülkelerine karşı bu gücünü siyasi bir koz olarak kullanmaktadır. Globalleşmenin bir sonucu olarak bu siyasi koz yalnızca AB ülkelerini değil, tüm dünyayı etkilemekte ve coğrafi konumu sebebiyle Türkiye de bu denklemin içinde yer alan önemli bir ülke olarak öne çıkmaktadır. Çalışmamızda Rusya-Ukrayna Krizi bağlamında gelişen AB ve Rusya enerji savaşlarının Türkiye’nin enerji politikalarını ne şekilde etkilediği araştırılacaktır. Bu çerçevede Türkiye’den AB’ye giden boru hatları ve bu boru hatlarından taşınan enerjinin potansiyeli ile Türkiye’nin çevresinde bulunan enerji zengini komşularıyla olan mevcut ilişkileri değerlendirilecektir.

Rusya-Ukrayna Savaşı’nın Yarattığı Enerji Krizinin Avrupa Birliği’ne Yansımaları

İlk olarak 2014 yılında Rusya’nın Kırım’ı hukuksuz ilhakı ile başlayan Ukrayna-Rusya Krizi, Ukrayna’nın Avrupa Birliği (AB) ve NATO üyeliklerinin yeniden gündeme gelmesinin ardından Batı’nın kendisini çevreleme politikasına karşı çıkmak ve imparatorluk hedeflerine ulaşmak maksadıyla Rusya ilk olarak 21 Şubat 2022 tarihinde Donetsk ve Luhansk Halk Cumhuriyetlerini resmen tanıdığını açıklamış, 24 Şubat 2022’de ise Rusya lideri Vladimir Putin televizyondan Ukrayna’yı istilaya başladıklarını resmen duyurmuştur. Bir yılı aşkın süredir henüz bir kazanımı olmayan bu savaşın ne zaman ve ne şekilde biteceğine dair tahminler ise günden güne değişmektedir. II. Dünya Savaşı’ndan

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Ana Bilim Dalı, hazii2043@gmail.com, ORCID ID: 0009-0009-1319-184X

sonra yeniden Avrupa'da askeri bir çatışmanın meydana gelmesi yalnızca Ukrayna'yı etkilemekle kalmamış, globalleşme sebebiyle ülkeler arasında karşılıklı bağımlılık olduğundan tüm dünyayı sosyal, ekonomik ve siyasi açıdan etkilemiştir.

Ukrayna'da yaşanan insani kriz, 2015 yılından bu yana tüm dünyada baş gösteren göçmen krizine yeni bir boyut kazandırmış, Rusya'nın Kiev limanlarına giriş çıkışları denetlemesi Karadeniz üzerinden yapılan tahıl ihracatının durmasına ve küresel tahıl ticaretinin olumsuz yönde etkilenmesine sebebiyet verirken Afrika gibi fakir ülkelerin açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur. Tahıl Krizi'nin Türkiye'nin arabuluculuk hamleleri sayesinde Tahıl Koridoru Anlaşmasının yapılarak bir süreliğine çözülmesi ise Türkiye'nin uluslararası arenada saygınlığını arttırırken jeopolitik önemini bir kez daha göstermiştir.

Ukrayna ve Rusya arasındaki savaşın küresel ekonomi ve siyaseti en çok etkileyen unsuru ise enerji politikalarıdır. Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinin ardından Avrupa ülkeleri tepkilerini Rusya'ya karşı ekonomik ambargolar uygulayarak göstermişlerdir. Bu ambargoların uygulanmasındaki amaç Rusya'yı ekonomik açıdan yıpratıp savaşın en kısa sürede sona ermesini sağlamak ve bahsi geçen savaşın diğer Avrupa ülkelerine sıçramasını engellemek olsa da Putin yönetimi bu hamlelere AB'ye ihraç ettiği petrol ve doğal gazı kısıtlayarak karşılık vermiştir. Enerji arz güvenliği konusunda kırılgan olan ve her ülkenin kendine has enerji politikaları oluşturmaları sebebiyle enerji arz güvenliği politikalarının uygulanmasında hızlı aksiyon alamayan Avrupa Birliği, petrol ihtiyacının %29'unu, doğal gaz ihtiyacının ise %43'ünü Rusya'dan ithal etmektedir (Gamsız, Gürson ve Bilgiç, 2023, s. 181). Birlik ülkeleri arasında enerji arz güvenliği konusunda çalışmalar yapılsa da ortak bir enerji arz güvenliği politikasının uygulanamaması hem birlik ülkelerinin ekonomilerini hem de globalleşmenin bir sonucu olarak dünya enerji piyasalarını olumsuz yönde etkilemektedir.

Rusya'nın Kuzey Akım Boru Hattı'ndan Avrupa'ya aktarılan doğal gaz sevkiyatını süresiz kesmesine karşılık Avrupa Birliği üye ülkelerinin gaz tüketimlerini %15 azaltmaları, düşük maliyetli elektrik üreticilerinin gelirlerine sınırlandırma getirilmesi, doğal gaza tavan fiyat uygulanması ve elektrik talebinin düşürülüp enerji şirketlerine likidite sağlanması gibi konularda AB Komisyonu'na yasal düzenleme görevlerinin verilmesi bu süreçte alınan bazı önlemlerden yalnızca birkaçı olsa da bu önlemler uzun vadede AB'nin enerjide Rusya'ya olan bağımlılığına kesin bir çözüm getirmemektedir. Ayrıca son dönemde yeşil enerji politikalarına yönelen AB, doğal gaz kesintisi yaşanmasının ardından kömür ve nükleer enerji kullanımını arttırmış ve böylelikle bir süreliğine çevreci enerji politikalarını rafa kaldırmıştır. Bu gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda Avrupa Birliği enerji arz güvenliği politikalarının temelini oluşturan enerji arz çeşitliliğinin sağlanması, sürdürülebilirlik ve rekabet edebilirlik hedeflerine uygun politikalar üretmelidir.

Türkiye'nin Enerji Merkezi Olma Potansiyeli ve Rusya-Ukrayna Savaşı Boyunca Uyguladığı Enerji Politikaları

Türkiye ihtiyacı olan petrolün %90, doğal gazın ise %99'unu ithal etmektedir (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı). Enerji alanında en çok ticaret yaptığı ülke Rusya'dır ve 2021 yılı verilerine göre doğal gaz ithalatının %44,87'si, %17,3'ü Rusya'dan yapılmıştır (Yeşil Gazete, 2022). Enerji ve Temiz Hava Araştırma Merkezi'nin (CREA) analizine göre Rusya'nın Ukrayna'yı işgale başlamasından itibaren geçen 6 aylık sürede Türkiye Rusya'dan 11 milyar dolarlık fosil yakıt ithalatı yapmıştır (BBC News Türkçe).

Türkiye jeopolitik konumu itibariyle dünyada varlığı ispatlanan petrol ve doğal gaz rezervlerinin yaklaşık %60'ına komşudur ve bu özelliği sayesinde en önemli petrol, doğal gaz ve elektrik pazarlarından biridir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı). Rusya-Ukrayna Savaşı'nın başladığı günden itibaren uluslararası arenada denge politikası izleyen Türkiye'nin enerji stratejisinin ana hedefi bölgesel ve küresel enerji arz güvenliğinin sağlanmasında güzergâh ve kaynak çeşitlendirmesini sağlamakla birlikte enerjide bölgesel ticaret merkezi haline gelmektir.

Türkiye bu hedefleri doğrultusunda Irak-Türkiye Ham Petrol Boru Hattı (ITP), Bakü-Tiflis-Ceyhan Ana İhraç Ham Petrol Boru Hattı (BTC), Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP), Türkakım Doğalgaz Boru Hattı (TÜRKAKIM), Rusya - Türkiye Doğalgaz Boru Hattı (Batı Hattı), Mavi Akım Doğalgaz Boru Hattı (Mavi Akım), Doğu Anadolu Doğalgaz Ana İletim Hattı (İran - Türkiye), Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı (BTE) ve Türkiye-Yunanistan Doğalgaz Enterkonneksiyonu (TYE) isimli petrol ve doğal gaz boru hattı projelerinin hayata geçirilmesinde başat role sahiptir. 2020 yılında ise Avrupa'nın dördüncü doğal gaz arteri olan Güney Gaz Koridoru Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) sayesinde hayata geçmiş ve Türkiye'nin Avrupa ülkelerinin enerji arz güvenliğine katkısının önemi bir kez daha öne çıkmıştır (Kesgin, 2023, s.67).

Irak-Türkiye Ham Petrol Boru Hattı (ITP), Kerkük ve çevresinde üretilen petrolü Adana'nın Yumurtalık ilçesine ulaştıran ve Irak'ın en büyük petrol ihraç hattı olan boru hattıdır. 40 inç çapında ve 986 km uzunluğundaki ilk hat 1976 yılında işletmeye alınmış ve ilk tanker yüklemesi 25 Mayıs 1977 tarihinde yapılmıştır. 46 inç ve 890 km uzunluğundaki ikinci hat ise 1987 yılında tamamlanmıştır. Bu ikinci hat sayesinde yıllık taşıma kapasitesi 70,9 milyon tona yükselmiştir (T.C Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı). Irak'ın sahip olduğu bir diğer petrol boru hattı ise Kerkük ve çevresindeki petrolü Suriye, Baniyas limanına taşıyan Kerkük-Baniyas Petrol Boru Hattıdır. 800 kilometre ve günde 300 bin varil petrol taşıma kapasitesi olan bu boru hattı Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Irak'ı işgali sırasında hava saldırıları sebebiyle zarar görmüş ve kullanılamaz hale gelmiştir. 2007 yılında Irak ve Suriye Rus enerji devi Gazprom'un alt şirketi olan Stroytransgaz aracılığıyla hattın tamir edileceğine dair anlaşmaya varsa da Stroytransgaz başarısız olmuştur. Yapılan anlaşmanın 2009 Nisan ayında geçerliliğini yitirmesinin ardından Irak ve Suriye yönetimleri iki yeni Kerkük-Baniyas Hattı inşa etmek için anlaşmışlardır. Ağır ham petrol taşıyacak olan hattın günde 1,5 milyon varil, daha hafif petrol taşıyacak diğer hattın ise günde 1,25 milyon varil petrol taşıma kapasitesinde olacağına dair planlamalar yapılırsa da Suriye'de devam etmekte olan iç savaş, Irak petrolünün güvenli ve sürdürülebilir bir şekilde dünyaya ihraç edilmesini

güçleştirmektedir. Bu sebeple Irak'ın mevcut enerjisini dünya enerji pazarına ulaştırmasında Türkiye güvenli bir transit ülke olarak öne çıkmaktadır.

Bakü-Tiflis-Ceyhan Ana İhraç Ham Petrol Boru Hattı (BTC), başta Azerbaycan petrolü olmak üzere, Hazar Havzası'nda üretilen petrolün güvenli, ekonomik ve çevresel açıdan uygun bir şekilde Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden Ceyhan'a taşımak ve buradan tankerlerle dünya pazarına inşa edilmiş olan boru hattıdır. BTC hattının toplam uzunluğu 1768 kilometre, yıllık petrol taşıma kapasitesi ise 50 milyon tondur (BOTAŞ). 4 Haziran 2006 tarihinde işletmeye alınan BTC, Azerbaycan petrolünün yanı sıra potansiyelleri göz önünde bulundurulduğunda az miktarda da olsa Türkmen ve Kazak petrollerini de taşımaktadır.

Kazakistan'ın en önemli gelir kalemi olan enerjinin ihracatı Rusya toprakları üzerinden dünya pazarına ulaştırılmaktaydı. Ancak Rusya'nın AB'nin kendisine uyguladığı yaptırımlara ihraç ettiği enerjiye kısıtlama getirerek karşılık vermesinin ardından Kazakistan ekonomisi de olumsuz etkilenmiş ve Kazak yönetimini ürettiği petrolünü farklı güzergahlardan dünya pazarına aktarmaya yöneltmiştir. Bu gelişmeler ışığında ilk olarak Nisan 2023 tarihinde Kazakistan ve Azerbaycan yetkilileri Kazakistan petrolünün Azerbaycan üzerinden sevkiyatını arttırma kararını yapılan üst düzey bir toplantıda açıklamıştır. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ve Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Petrol ve Gaz Şirketi (KazMunayGaz) arasında yapılan anlaşmaya göre yılda 1.5 milyon ton petrolün geçişi öngörülmüştür. Kazak hükümetinin yaptığı açıklamalara göre ilk partisi BTC üzerinden yapılan petrol sevkiyatına daha sonra Bakü-Supsa ile Bakü-Batum boru hatları da eklenecektir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev'in yaptığı bir başka açıklamaya göre ise BTC hattının yer aldığı Trans Hazar Uluslararası Ulaşım Güzergahı'ndan (Orta Koridor) petrol taşıma hacminin yılda 20 milyon tona çıkarılması planlanıyor (TRT AVAZ, 2023).

Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP), Türkiye, Ortadoğu ve Avrupa'nın 1811 km ile en uzun ve 56 inç ile en geniş çaplı doğal gaz boru hattıdır. Azerbaycan'ın Şahdeniz sahasında üretilen doğal gazın önce Türkiye daha sonra ise Avrupa'ya taşınmasını sağlamaktadır. TANAP, Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP) ve Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile birlikte Güney Gaz Koridoru'nun en önemli halkasını oluşturmaktadır. Türkiye'ye ilk gaz akışı 2018 yılının Haziran ayında, Avrupa'ya ise 2020 yılının Aralık ayında başlamıştır. Başlangıçta yıllık 16 milyar metreküp başlangıç kapasitesine ve yıllık maksimum 32 milyar metreküp kapasiteye sahip olan TANAP, Türkiye'nin Gürcistan sınırından Yunanistan sınırına kadar ulaşmaktadır. Azerbaycan'ın AB ile mevcut iktisadi ve siyasi işbirliğinin gelişmesine katkı sağlayan bu boru hattı projesi ile Azerbaycan Türkiye'nin ikinci büyük gaz tedarikçisi olurken AB'nin yeni gaz tedarikçisi konumuna gelmiştir. AB'nin enerji arz güvenliğini arttıran TANAP sunduğu yeni potansiyelle dünya enerji jeopolitiğini yeniden şekillendirmektedir.

2022 yılının Aralık ayında Türkmenistan'ın Avaza bölgesinde düzenlenen "Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan Devlet Başkanları Zirvesi'nde" bir araya gelen Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı arasında "Enerji Alanında İşbirliğinin Geliştirilmesine Dair Mutabakat" imzalanması Türkmen gazının TANAP üzerinden

Türkiye ve Avrupa'ya ulaştırılması adına tarihi bir olay olarak nitelendirilmiştir. Türkmenistan'ın yaklaşık 13,6 milyon metreküplük ispatlanmış doğal gaz rezervi bulunmaktadır. Zengin doğal gaz rezervlerini Rusya'nın baskıları sebebiyle dünya pazarına ulaştırma konusunda sıkıntı yaşayan Türkmenistan, bu yeni girişim sayesinde sahip olduğu doğal gaz enerjisini ihraç edebilecektir. AB'nin elini enerji arz çeşitliliğini artırma konusunda Rusya'ya karşı güçlendirebilecek Türkmen gazı, gelişmiş alt yapısı ve güvenilir bir güzergah olması sebebiyle Türkiye'yi önemli bir transit ülke olarak öne çıkarmaktadır.

Türkakım Doğalgaz Boru Hattı (TÜRKAİM), Rusya kıyısından başlayıp Karadeniz'in altından 930 kilometre ilerleyerek Karadeniz kıyısına ulaşmaktadır. 31.5 milyar metreküp doğal gaz taşıma kapasitesi olan bu boru hattı Türk toprakları üzerinden Rus gazının Avrupa'ya iletilmesini sağlamaktadır. Deniz ve kara olmak üzere iki bölümden oluşan hattın deniz bölümünde yer alan iki boru hatlı kısmının üretim ve işletimini Rusya, kara bölümünde yer alan iki boru hatlı kısmının üretim ve işletimini ise BOTAŞ üstlenmiştir. Kara kısmından geçen boru hattından yalnızca biri Türkiye'ye doğal gaz sevkiyatı sağladığından herhangi bir üçüncü taraf müdahalesi olmadan güvenli şekilde enerji tedariki sağlanmaktadır. Kara hattında bulunan diğer boru hattı ise Avrupa'ya doğal gaz tedarik etmek üzere Türkiye-Bulgaristan sınırına ulaşmaktadır (TURKSTREAM, 2023).

Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı (BTE), Azerbaycan'ın Şahdeniz sahasında üretilen doğal gazın Türkiye'ye ulaştırılmasını sağlayan 980 kilometre uzunluğa ve 42 inç çapa sahip boru hattıdır. Azerbaycan ve Gürcistan topraklarında BTC ile aynı koridoru kullanmaktadır. 16 Ekim 2004 tarihinde yapımına başlanan hatta 4 Temmuz 2007 tarihinde gaz akışı başlamıştır. 2018 yılının Haziran ayında TANAP sistemine bağlanan BTE aracılığıyla Azerbaycan gazı hem Türkiye'deki tüketicilere hem de TANAP üzerinden Avrupa'daki tüketicilere ulaştırılmaktadır. Yıllık doğal gaz taşıma kapasitesi 16 milyar metreküp olan BTE'nin yapılacak teknik değişikliklerle taşıma kapasitesinin artırılması mümkündür (T.C Dışişleri Bakanlığı, Doğu-Batı Enerji Koridoru: 2 Tamam 1 Eksik).

Türkiye-Yunanistan Doğalgaz Enterkonneksiyonu (TYE), 36 inç çapında ve 211 kilometresi Türkiye, 85 kilometresi Yunanistan sınırlarında olmak üzere toplam 296 km uzunluğundadır. Bahsi geçen boru hattı İpsala sınır noktasında Yunanistan'a giriş yaparak Gümölcine'de sona ermektedir (BOTAŞ). 2007 yılında Türkiye'den Yunanistan'a gaz sevkiyatı başlamıştır. Proje'nin devamında Yunanistan'da İtalya'ya gaz sevkiyatının yapılması planlanmış ve Türkiye, Yunanistan ve İtalya arasında 26 Temmuz 2007 tarihinde Hükümetler arası Anlaşma imzalanmıştır. Ancak hatta İtalya'nın eklenmesi planı hala devreye geçirilememiştir.

Yapılan son petrol sondaj faaliyetleri sonucunda 2022 yılı itibarıyla Türkiye'nin üretilebilir rezervinin yaklaşık 70 milyon ton olduğu tespit edilmiştir. 421.408 metre sondaj yapılarak 191 ham petrol kuyusu açılmıştır (T.C Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı). Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'nın (TPAO) yaptığı yazılı açıklamada "Cudi-Gabar'daki keşif yaklaşık 1 milyar varil yerinde petrol içermektedir. Önümüzdeki dönemde art arda tespit kuyuları kazarak ve kuyu testleri icra ederek 2023'ün sonuna kadar Saha Geliştirme Planını sonlandırmayı hedeflemekteyiz" dedi (BBC News Türkçe).

Bu petrol keşifleri sayesinde ham petrol ithalatında %90 oranında bağımlı olan Türkiye'nin kendi enerji arz güvenliği açısından elinin güçlenmesi mümkündür.

Son dönemde Türkiye Karadeniz'de yapılan doğal gaz arama faaliyetleri sonucunda Çaycuma-1 alanında 3023 metre derinlikte 58 milyar metreküp, Amasra-1 alanında ise 135 milyar metreküp doğal gaz keşfi yapmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yaptığı açıklamalara göre Karadeniz'deki doğal gaz rezervleri yapılan yeni keşiflerin ardından 170 milyar metreküpe ulaşmış ve bu rakamın uluslararası piyasalardaki karşılığı 1 trilyon doları bulmaktadır (Euronews Türkçe). T.C Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın resmi internet sitesinde belirtildiği üzere %99 oranında doğal gaz ithalatına bağımlı olan Türkiye için Karadeniz'de bulunan doğal gaz keşiflerinin işletmeye alınması enerji piyasalarında Türkiye'yi önemli bir konuma getirmektedir.

Türkiye coğrafi konumu sebebiyle enerji rezervleri konusunda zengin ülkelerle komşu konumundadır. Özellikle hem Doğu-Batı ticaretinin önemli bir kavşağı hem de zengin enerji kaynaklarına sahip olmasıyla jeopolitik önemi artan Doğu Akdeniz, Türkiye'nin enerji politikalarında önem arz eden bir bölgedir. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku'na Göre Doğu Akdeniz'e kıyısı olan Türkiye, Mısır, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY), Lübnan, Suriye, İsrail ve Gazze Şeridi bahsi geçen bölgede var olan yataklar üzerinde hak sahibidir (İNSAMER).

ABD Jeolojik Araştırmalar Merkezi (USGS-US Geological Survey) tarafından 8 Nisan 2010 tarihinde yayınlanan rapora göre Kıbrıs, Lübnan, Suriye ve İsrail arasında kalan Levant Havzası'nda 3,45 trilyon metreküp doğal gaz ve 1,7 milyar varil petrol, Nil Delta Havzası'nda ise yaklaşık 1,8 milyar varil petrol, 6,3 trilyon metreküp doğal gaz ve 6 milyar varil sıvı doğal gaz rezervi olduğu tahmin edilmektedir. Bu rapora göre Kıbrıs Adası'nın çevresinde var olduğu söylenen 8 milyar varil petrol rezervinin yaklaşık değerinin 400 milyar dolar olduğu açıklanmıştır. Herodot olarak adlandırılan Kıbrıs Adası ile Girit Adası'nın güneydoğusunda kalan sahada biri 1,5 diğeri 2 trilyon metreküp olmak üzere toplamda 3,5 trilyon metreküp doğalgaz bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar sonunda Doğu Akdeniz'de bulunan hidrokarbon rezervinin, Türkiye'nin yaklaşık 572 yıllık, Avrupa'nın ise 30 yıllık doğal gaz ihtiyacını karşılayabilecek seviyede olduğu düşünülmektedir (Bahçeşehir Üniversitesi, Doğu Akdeniz'deki Hidrokarbon Rezervleri Türkiye'nin 572 Yıllık İhtiyacını Karşılıyor).

Doğu Akdeniz Türkiye'nin bazı kıyıdaş ülkelerle ihtilafı olduğu bir bölgedir. Yakın geçmişte İsrail ve Mısır ile ilişkileri bozulan Türkiye, son zamanlarda bu iki kıyıdaş ülke ile ilişkilerini normalleştirmek üzere bazı adımlar atmıştır. Bölgede gerilimi arttıran ise Yunanistan'ın sunduğu tezdır. Yunanistan Doğu Akdeniz'de daha fazla hakka sahip olma amacıyla Seville Üniversitesi akademisyenleri tarafından hazırlanan Seville Haritası'na göre hareket etmek istemektedir. Bu haritaya göre Yunan anakarasına 580 kilometre uzaklıkta bulunan Meis Adası ve diğer Yunan adalarının kıta sahanlığı vardır. Bu harita ile Türkiye Akdeniz kıyılarına hapsedilmektedir ve bu sebeple Türkiye bu teze kesinlikle karşı çıkmaktadır. Türkiye 10 kilometrekarelik olan Meis Adası'nın Yunan anakarasına 580 km uzaklıkta bulunurken Anadolu'ya 2 kilometre uzaklıkta bulunduğunu belirtmekte ve bu iddianın rasyonel olmadığını vurgulamaktadır (Yaşa ve Mutlu, 2022, s.9).

Bölgede GKRY 2003 yılında Mısır, 2007 yılında Lübnan ve 2010 yılında ise İsrail ile münhasır ekonomik bölge sınırlamasına dair anlaşma imzalamıştır. Bölgede Türkiye'yi saf dışı bırakmak için atılan adımlar sonucunda KKTC adanın doğusunda ve kuzeyinde Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'na (TPAO) arama ruhsatı vermiştir. GKRY'nin bazı parsellerinin bir bölümünün TPAO'nun sahip olduğu ruhsatla çakışması bölgede anlaşmazlıkları arttırmaktadır. Kıyıdaş ülkelerden Mısır, İsrail, Yunanistan, GKRY, İtalya ve Ürdün tarafından 2020 yılında Doğu Akdeniz Gaz Forumu kurularak Türkiye bölgede saf dışı bırakılmaya çalışılmıştır.

Doğu Akdeniz'de Türkiye'nin elini güçlendiren önemli gelişmelerden biri de Libya ile 27 Kasım 2019'da imzalanan ve 7 Aralık 2019'da yürürlüğe giren "Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılması Anlaşması"dır. Bu anlaşma kapsamında iki ülkenin de Doğu Akdeniz'de hak ve çıkarları korunacak ve belirlenen sınırlar içindeki doğal kaynaklar üzerinde hak talep edebilecekler. Libya'da kalıcı barış, istikrar ve güvenliğin sağlanmasına katkıda bulunmak ve karşılıklı yarar temelinde mümkün olan tüm alanlarda ilişkiler geliştirmek amacıyla yapılan bu anlaşma 2020 yılında BM Genel Sekreteri Antonio Guterres tarafından BM Şartı'nın 102. Maddesi gereğince onaylanmıştır. 3 Ekim 2022 tarihinde ise Libya ve Türkiye arasında "Türkiye Cumhuriyeti ve Libya Ulusal Birlik Hükümeti Arasında Hidrokarbon Alanında İşbirliğine Dair Mutabakat Muhtırası" imzalanmıştır. Bu mutabakat çerçevesinde Türkiye ve Libya hidrokarbon kaynaklarının aranması ve işletilmesi alanında iş birliği yapacaklardır.

Günümüzde en çok ihtiyaç duyulan enerji kalemi olan petrolün ticareti deniz taşımacılığıyla yapıldığından petrolün taşınacağı deniz geçiş yollarının güvenli olması önem arz etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın resmi internet sitesinde belirtildiği üzere dünya petrol talebinin yaklaşık %3'ünün Türk Boğazları yoluyla taşınması da küresel enerji güvenliği konusunda Türkiye'nin önemini arttırmaktadır.

Özellikle Rusya'nın açık denizlere tek çıkış yolunun Karadeniz ve Türk Boğazları olması ve enerji sektöründeki belirleyici rolünü kaybetmek istememesi Rus lider Putin'i Türkiye'yi bir enerji merkezi haline getirme planına itmiştir. Vladimir Putin'in, Türkiye'nin enerji arz güvenliği stratejisine uyan bu hamlesinin üzerinde dikkatlice durulmalıdır. Bu hamle her ne kadar Türkiye'nin siyasi ve ekonomik anlamda elini güçlendirecek olsa da Rus liderin hala arka bahçesi olarak gördüğü Hazar Havzası'na kıyısı olan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın petrol ve doğal gaz kaynaklarını bypass ederek kendi kaynaklarını Avrupa pazarına aktarma konusunda baskın politika gütmeye amacı olduğu düşünülmektedir. Türkiye bir enerji merkezi olma konusunda özellikle İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından "tek millet iki devlet" prensibiyle ilişkilerini güçlendirdiği bağımsız Türk devletleri ile olan sosyal, ekonomik ve siyasi ilişkilerine öncelik vermektedir. 2023 Nisan ayında Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) Enerji Bakanları Toplantısı'na katılan T.C Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Fatih Dönmez'in yaptığı açıklamalar Türkiye'nin enerji politikalarında yüzünü bağımsız Türk Devletleri'ne döndüğünün en önemli örneğidir. Bahsi geçen toplantıda TDT üye ülkeleriyle işbirliğinin geliştirilmesine vurgu yapan Bakan Dönmez "Yerli petrol ve doğal gaz arama ve üretimini artırmak, petrol ve gaz tedarik kaynaklarını çeşitlendirerek ilgili altyapıyı güçlendirmek, bu çerçevede ülkemizde bir gaz

ticaret merkezi kurmak, yenilenebilir enerji kullanımını artırmak, enerji çeşitliliğimizi nükleer santralleri de ilave ederek çeşitlendirmek ve enerji verimliliğini daha da geliştirmek amacıyla gerekli çalışmalarımızı sürdürüyoruz. Türkiye olarak Türk Devletleri Teşkilatı üye ve gözlemci ülkeleri ile her türlü işbirliğine, bilgi ve deneyim paylaşımına hazırız." dedi ve sözlerine TANAP'ın yıllık kapasitesini 2 katına çıkaracaklarını da ekledi (Enerji Portalı).

SONUÇ

Rusya-Ukrayna Savaşı, yalnızca gerçekleştiği bölgeyi değil, globalleşmenin bir sonucu olarak tüm dünyayı ekonomik ve siyasi anlamda etkisi altına almıştır. Savaş neticesinde Rusya ve AB ülkeleri arasında yaşanan enerji krizi, enerji fiyatlarının yükselmesine ve dolayısıyla AB'yi uzun zaman sonra enflasyon ile mücadele etmek zorunda bırakmıştır. Ekonomik etkilerinin yanı sıra, insan hayatının kalitesinin düşmesi ve Rusya'nın enerji yaptırımlarına bir çözüm olarak kömür ve nükleer enerji santrallerinin kullanım oranlarının artması AB'de çevreci aktivistleri harekete geçirmiştir. Sosyal, ekonomik ve siyasi etkileri tüm dünyada hissedilen bu savaş Türkiye'yi savaşın başladığı 24 Şubat 2022 tarihinden itibaren uyguladığı dengeli dış siyaseti sayesinde uluslararası arenada önemli bir aktör olarak öne çıkarmıştır.

Türkiye bulunduğu coğrafi konum sebebiyle zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip ülkelerle komşu konumdadır. Hazar, Ortadoğu, Doğu Akdeniz ve Rus enerji kaynaklarının AB'ye taşınarak dünya piyasalarına ulaşması için önemli bir transit ülke olan Türkiye'nin enerji politikalarında en önemli hedefi enerjinin taşınmasında merkez ülke konumuna gelmektir. Halihazırda sahip olduğu petrol ve doğal gaz boru hatları aracılığıyla AB'ye enerji taşımacılığı yapan Türkiye son dönemde Karadeniz ve Batman'da keşfettiği doğal gaz ve petrol kaynaklarını işletmeye başlamıştır.

Türkiye, İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından Bağımsız Türk Devletleri nezdinde lokomotif bir ülke haline gelmiştir. Özellikle Azerbaycan ile "bir millet iki devlet" prensibi çevresinde gelişen sıkı ilişkileri sayesinde hala Rusya'nın etkisinde olan ve bu etkiden sıyrılmaya çalışan Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'a örnek teşkil etmektedir. Türk Devletleri Teşkilatı'na üye olan bu devletler enerji rezervleri konusunda oldukça zengindir. Dünyada doğal gaz rezervlerinde dördüncü sırada bulunan Türkmenistan'ın TDT'ye gözlemci ülke olarak katılmasının ardından Türkiye ve Azerbaycan ile enerji taşımacılığı alanında anlaşmalar yapması, Türkiye'yi doğal gaz taşımacılığında transit ülke olma açısından öne çıkartacaktır. Kazakistan'ın sahip olduğu enerjinin Hazar Havzası'ndan Azerbaycan'a ve oradan Türkiye'ye taşınması konusunda yeni boru hattı projelerinin yapılması ya da mevcut bulunan BTC ve BTE'nin kapasitesinin arttırılmasının gelecek dönemde gündeme gelmesi muhtemeldir.

Doğu Akdeniz'de en büyük sorunlardan biri Yunanistan'ın realist politikalar izlememesi ve kıyıdaş ülkelerin Türkiye'yi bölgede saf dışı bırakmak istemesidir. Son gelişmeler ışığında Mısır ve İsrail ile yeniden görüşmelere başlayan Türkiye'nin bu hamlesinin sebebi Doğu Akdeniz enerji jeopolitiğinde ipleri eline almak istemesi olabilir. Mısır'ın Libya ile deniz sınırları konusunda husumet yaşaması ve Türkiye'nin Libya ile

yaptığı ikili anlaşmaların varlığı gelecek dönemde bu üç ülke arasındaki görüşmeleri arttırabilir ve Türkiye Doğu Akdeniz’de söz sahibi olma amacıyla, dış politikasına uygun olarak barışçı ve dengeli bir siyaset güderek Mısır ve Libya arasında arabuluculuk görevi görebilir.

Rusya’nın Türkiye’yi bir enerji merkezi yapma söylemlerine karşılık Türkiye’nin dikkatli bir politika oluşturması gerekmektedir. Rusya bu planı çerçevesinde, arka bahçesi olarak gördüğü bağımsız Türk devletlerinden alacağı petrol ve doğal gaz enerjisini ucuza alıp Türkiye üzerinden AB’ye ulaştıracağı enerjiyi yüksek fiyata satmaya ve dolayısıyla enerji fiyatlarını yükseltmeye yönelebilir. Türkiye’nin yapması gereken jeopolitik özelliklerini iyi değerlendirip enerji taşımacılığında lider ülke haline gelmek ve bu bağlamda Türk Devletleri ile daha fazla enerji alanında işbirliği yapmaya yönelmektir.

KAYNAKLAR

Gamsız S. & Gürson A.P. & Bilgiç I. (2023). *Ukrayna Krizi Bağlamında Avrupa’nın Enerji Güvenliği*. Ankara: Nobel Yayınları

Kesgin, S. (2023). *UKRAYNA KRİZİ ÇERÇEVESİNDE GELİŞEN ENERJİ SORUNU TÜRKİYE VE AVRUPA ÜZERİNE BİR İNCELEME*. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 14 (64), 57-79. DOI: 10.59281/turkiz.1221609

Öztürk, Ş. (2023). *RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI ÜZERİNDEN ULUSLARARASI SİSTEME DAİR BİR DEĞERLENDİRME*. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (32 (Dicle Üniversitesi'nin 50. Yılına Özel 50 Makale)), 449-462. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/diclesosbed/issue/76043/1203938>

Korla, F. (2022). *Ukrayna Krizi Sonrasında Avrupa’da Enerji Sorunsalı: Alternatif Enerji Arz Kaynakları ve Türkiye*. *Journal of Economics and Political Sciences*, 2 (1), 1-19. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/jep/issue/72918/1184443>

Güneş, A. (2022). *Deniz - Enerji Güvenliği İlişkisi Bağlamında Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki Enerji Politikalarının Analizi*. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12 (1), 363-391. DOI: 10.18074/ckuiibfd.1118579

Yaşa, A. G. & Yılmaz, M. (2022). *DOĞU AKDENİZ'DE BULUNAN DOĞALGAZ REZERVLERİNİN BÖLGESEL ENERJİ POLİTİKALARINA VE REKABETE ETKİSİ*. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32 (1), 1-17. DOI: 10.18069/firatsbed.995289

Bulut, M. & Bulut, S. (2021). *Türkiye ve Libya Arasında Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası: Anlaşmanın Türkiye-İsrail İlişkilerinin Geleceğine Muhtemel Etkileri*. *Bilge Strateji*, 12 (22), 25-52. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bs/issue/65778/1022967>

Acer Y. (2022). *TÜRKİYE-LİBYA HİDROKARBON MUTABAKATI ÖNEMİ VE HUKUKİ YANSIMALARI*. *SETA Perspektif*, 10 (22), Sayı 346. <https://www.setav.org/perspektif>

turkiye-libya-hidrokarbon-mutabakati-onemi-ve-hukuki-yansimalari/ adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Ercümen M.A. (2016) *Doğu Akdeniz Enerji Rekabeti*. https://insamer.com/tr/dogu-akdeniz-enerji-rekabeti_366.html#_ednref2 adresinden elde edildi. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Aslan C. (2020) *Doğu Akdeniz: İzlenen Politikalar ve İngiliz Üsleri*. <https://stratejikortak.com/2020/05/dogu-akdeniz-politikalar.html> adresinden elde edildi. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Bahçeşehir Üniversitesi Denizcilik ve Global Strateji Merkezi. *Doğu Akdeniz'deki Hidrokarbon Rezervleri Türkiye'nin 572 Yıllık İhtiyacını Karşılıyor*. <https://bau.edu.tr/haber/15966-dogu-akdeniz%25E2%2580%2599deki-hidrokarbon-rezervleri-turkiye%25E2%2580%2599nin-572-yillik-ihtiyacini-karsiliyor> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Çelik N. (2023). *Kıbrıs'ın Jeopolitik Konumu: Doğu Akdeniz'deki Türk Hakimiyeti*. Kıbrıs'ın Jeopolitik Konumu: Doğu Akdeniz'deki Türk Hakimiyeti (Nilay Çelik) (turkdegs.org) adresinden elde edildi. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Kaygusuz B. (2023). *5 Soruda Türkiye-Mısır İlişkileri: Dünü, Bugünü, Geleceği*. <https://www.indyturk.com/node/617276/dunya/5-soruda-turkiye-mısır-iliskileri-dünü-bugünü-geleceği> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

TRT Avaz (2023). *Kazakistan, nisanda Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı üzerinden 125 bin ton petrol sevk edecek*

<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/kazakistan-nisanda-baku-tiflis-ceyhan-boru-hatti-uzerinden-125-bin-ton-petrol-s/6422c0c701a30a13a816f02b#:~:text=Açıklamada%2C%20sevkiyatın%20SOCAR%20oile%20Kazakistan,öngören%20anlaşma%20çerçevesinde%20gerçekleştirildiği%20kaydedilmişti> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Kırım Haber Ajansı (2023). *Azerbaycan ve Kazakistan, Petrol Geçiş Alanında Anlaşma İmzaladı*

<https://www.qha.com.tr/turk-dunyasi/azerbaycan-ve-kazakistan-petrol-gecisi-alaninda-anlasma-imzaladi-474349> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Voa Türkçe (2023). *Türkiye ve Irak Kuzeyden Petrol İhracatının Yeniden Başlatılmasını Görüşecek*

<https://www.voaturkce.com/a/turkiye-ve-irak-kuzeyden-petrol-ihracatinin-yeniden-baslatilmasini-gorusecek/7138280.html> adresinden alındı. (Erişim Tarihi:09.08.2023)

Euronews Türkçe (2023). *Türkiye'nin Irak'a tazminat ödemeye mahkum olduğu 'petrol' davası nasıl başladı?*

<https://tr.euronews.com/2023/03/28/turkiyenin-iraka-tazminat-odemeye-mahkum-oldugu-petrol-davasi-nasil-basladi> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Euronews Türkçe (2023). *Kerkük-Ceyhan Hattı Üzerinden Petrol Sevkiyatının Durması Kuzey Irakta Petrol Üretimini Vurdu*

<https://tr.euronews.com/2023/03/29/kerkuk-ceyhan-hatti-uzerinden-petrol-sevkiyatinin-durmasi-kuzey-irakta-petrol-uretimini-vu> adresinden alındı. (Erişim Tarihi:09.08.2023)

Euronews Türkçe (2022). *Avrupa Ülkeleri Enerjide Dışa Ne kadar Bağımlı, Doğalgazı Hangi Ülkelerden Alıyor?*

<https://tr.euronews.com/2022/03/01/avrupa-ulkeleri-enerjide-d-sa-ne-kadar-bag-ml-dogal-gaz-hangi-ulkelerden-al-yor> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Euronews Türkçe (2023). *Tahıl Koridoru Anlaşması Bu Gece Bitiyor, Moskova Henüz Planını Açıklamadı*

<https://tr.euronews.com/2023/07/17/tahil-koridoru-anlasmasi-bu-gece-bitiyor-moskova-henuz-planini-aciklamadi> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Euronews Türkçe (2022). *Reuters: Avrupa, Türkiye'de Kurulması Planlanan 'Doğal gaz Merkezi' Fikrine Temkinli Yaklaşıyor*

<https://tr.euronews.com/2022/12/01/reuters-avrupa-turkiyede-kurulmasi-planlanan-dogal-gaz-merkezi-fikrine-temkinli-yaklasiyor> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Barbaros, S. (2017). *Tarihsel Gelişim İçerisinde Türk Boğazları'nın Önemi ve Statüsü-1*

https://bahriyeenstitusu.org/2017/06/24/tarihi-gelisim-icerisinde-turk-bogazlarinin-onemi-statusu-1/#_ftnref1 adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

NTV Para (2022). *Avrupa'da Enerji Krizine Karşı Hangi Önlemler Alındı?*

https://www.ntv.com.tr/ntvpara/avrupada-enerji-krizine-karsihangi-onlemler-alindi,I2efaHfgq0qeoU_3Gza3tw# adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Enerji Portalı (2023). *Türkiye'nin Enerji Ticaretindeki Konumu Güçleniyor*

<https://www.enerjiportali.com/turkiyenin-enerji-ticaretindeki-konumu-gucleniyor/> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Enerji Portalı (2023). *Bakan Dönmez Türk Devletleri Teşkilatı Enerji Bakanları Toplantısına Katıldı*

<https://www.enerjiportali.com/bakan-donmez-turk-devletleri-teskilati-enerji-bakanlari-toplantisina-katildi/> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

BBC News Türkçe (2022). *Putin: Gaz tedarikinde En Güvenilir Güzergah Olan Türkiye'de Büyük Bir İkmal Merkezi Kurabiliriz*

<https://www.bbc.com/turkce/articles/cld5ep391reo> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

BBC News Türkçe (2022). *Enerji ve Temiz Hava Araştırma Merkezi: Türkiye, Ukrayna savaşı sırasında Rusya'dan en çok fosil yakıt ithal eden üçüncü ülke*

<https://www.bbc.com/turkce/articles/cp94rn9v7p0o> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Horozoğlu, S. (2020). *Enerji Güvenliği ve Türkiye'nin Stratejik Önemi*

https://www.tuicakademi.org/enerji-guvenligi-ve-turkiyenin-stratejik-onemi/#_ednref12 adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

TÜSİAD (2022). *Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Tetiklediği Dönüşümler*

<https://tusiad.org/tr/basin-bultenleri/item/10929-rusya-ukrayna-savasinin-tetikledigi-donusumler> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Göksun Y. (2022). *Rusya-Ukrayna Krizinin Medyaya Yansıması: Kaybedeni Olmayan Savaş*

<https://www.setav.org/rusya-ukrayna-krizinin-medyaya-yansimasi-kaybedeni-olmayan-savas/> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

World Energy Council Türkiye (2022). *RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI VE ENERJİ PİYASALARINA ETKİLERİ*

<https://dunyaenerji.org.tr/rusya-ukrayna-savasi-ve-enerji-piyasalarina-etkileri/> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2008). *TÜRKİYE'NİN ENERJİ STRATEJİSİ*

https://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/Turkiyenin_Enerji_Stratejisi_Ocak2008.pdf adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Korkmaz, V. (2023). *Rusya-Ukrayna Savaşı'nın İlk Yılı: Bu Hâlâ Bir Batı-Rusya Mücadelesi, Bu Hâlâ Bir Avrupa Savaşı*

<https://kriterdergi.com/dosya-ukrayna/rusya-ukrayna-savasinin-ilk-yili-bu-hala-bir-bati-rusya-mucadelesi-bu-hala-bir-avrupa-savasi> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Yeşil Gazete (2022). *Enerjide dışa bağımlıyız: Peki ama ne kadar, neden ve çözümü ne?*

<https://yesilgazete.org/enerjide-disa-bagimliyiz-peki-ama-ne-kadar-neden-ve-cozumu-ne/> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, *Fasıl 15: Enerji*

https://www.ab.gov.tr/fasil-15-enerji_80.html adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye'nin Uluslararası Enerji Stratejisi*

https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, *Petrol*

<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-petrol> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, *Doğal Gaz*

<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-dogalgaz> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, *Boru Hatları ve Projeleri*

<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-boru-hatlari> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, *Enerji Diplomasisi*

<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-diplomasisi-detay> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

TANAP- Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi

<https://www.tanap.com> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

BOTAŞ, *Tamamlanan Projelerimiz*

<https://www.botas.gov.tr/Sayfa/tamamlanan-onemli-projelerimiz/504> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

TurkStream, *Projesi*

<https://turkstream.info/tr/> adresinden alındı. (Erişim Tarihi: 09.08.2023)

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI VE SOSYAL GÜVENLİK KAVRAMI

Ali Çağlar ÖNCEL*

Giriş

2009 yılında Nahçıvan Anlaşması ile kurulan, 16 Eylül 2010'da düzenlenen İstanbul Zirvesi'nde uygulamaya konulan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi 12 Kasım 2021 tarihinde düzenlenen 8. Zirvesi sırasında ismini Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirmiş ve katılımcı devlet başkanları tarafından kabul edilen Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi'ni ilan etmiştir. Söz konusu belgede önümüzdeki 20 yıl teşkilata üye devletlerin izleyeceği politikalar ve farklı coğrafyalarda yaşamını sürdüren Türk topluluklarının ortak noktalarının ön plana çıkarılması, üye devletler halklarının birbirine yaklaştırılması gibi konular vurgulanmaktadır. Bu çalışmada Türk Devletleri Teşkilatı'na üye devletlerin sosyal güvenlik sistemlerinin uyumlaştırılmasının Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi'nde vurgulanan hedeflere katkısının ne olacağı Avrupa Birliği örnek gösterilerek ele alınmıştır.

Türk Devletleri Teşkilatı ve Sosyal Güvenlik Sistem Entegrasyonunun Önemi

Türkiye Cumhuriyeti ve 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan devletleri uzun süreler kendi iç ve dış meseleleri ile ilgilenmek durumunda kalmış, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri devletlerini inşa ederken Türkiye ise terör, Körfez Savaşı gibi sorunlarla karşı karşıyaydı. Adı geçen her devletin kendi coğrafyasında kendi öncelikleri olmakla birlikte Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) gibi farklı örgütlere üye olmak gibi farklılaşmalar da söz konusudur. Bu bağlamda değerlendirildiğinde ilki 30-31 Ekim 1992 tarihinde Ankara'da, sonuncusu 2010'da İstanbul'da gerçekleştirilen ve Türk Zirvesi, Türk Cumhuriyetleri Devlet Başkanları Zirvesi, Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi adını alan zirvelerde duyurulan bildiriler genelde temenni düzeyinde kalmıştır denebilir. Düzenlenen zirvelere her devlet katılım sağlamamış veya katılan devletler eşit düzeyde temsil edilmemiştir. 3 Ekim 2009 tarihinde Nahçıvan'da düzenlenen dokuzuncu zirvede kurumsal bir hale dönüşen toplantılar Türk Keneşi adını almıştır. Bu zirveye katılım sağlayan Türkiye, Azerbaycan,

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Ana Bilim Dalı, ali.caglar.oncel@gmail.com, ORCID ID: 0009-0005-4301-2209.

Kazakistan, Kırgızistan kurucu üyeler olarak üye iken 2019 yılında Özbekistan da tam üyelik sağlamış ve 12 Kasım 2021 tarihinde düzenlenen sekizinci zirvede Türk Devletleri Teşkilatı olarak ismi günümüzdeki halini almıştır. Güncel olarak Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ve Özbekistan olmak üzere 5 tam üye ülke, Macaristan, Kuzey Kıbrıs ve Türkmenistan olmak üzere 3 gözlemci ülke bulunmaktadır.

12 Kasım 2021 tarihinde düzenlenen sekizinci zirvede ilan edilen Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi'ne bakıldığında 2040 yılına kadar gerçekleştirilmesi hedeflenen projelerin ilk sırasında siyasi ve güvenlik işbirliği, sonrasında ise sırasıyla ekonomik ve sektörel işbirliği, halklararası işbirliği, üçüncü taraflarla işbirliği başlıkları kendi içlerinde farklı alt başlıkları ile birlikte ele alınmıştır. Alt başlıklara göre de şu ana dek hayata geçirilen Türk Üniversiteler Birliği, Ortak yatırım fonu kurulması, Ortak alfabe komisyonu ve Basitleştirilmiş gümrük hattı gibi projelere bakıldığında geçmişte olduğu gibi bildirimlerin artık temenni düzeyinde kalmaktan öteye geçtiği görülmektedir.

Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi'nde yer alan hedefler detaylıca incelendiğinde belgede yer alan;

“- Üye Devletler halklarını birbirine yaklaştırmada ve başkalarıyla etkileşimde bulunma konusunda ortak Türk kimliğinin kültürel zenginlik kaynağı olarak teşvik edilmesi,

- Üye Devletler ve halklarının işbirliğine dayalı sinerjisinin, küresel ortak malların geliştirilmesine ve korunmasına katkıda bulunmak ve yeterli işbirliği mekanizmaları ile daha temsili ve katılımcı bir uluslararası düzen oluşturmak için kanalize edilmesi,

- Yönetişimi güçlendirmek ve toplumlarımızın siyasi, ekonomik ve sosyal standartlarını yükseltmek için Teşkilatın işbirliği platformunun kullanılması,

- Teşkilatın, bölgesinde ve uluslararası alanda barış, istikrar ve güvenliği teşvik etmek amacıyla Üye Devletler arasında istişareler ve koordinasyon için uygun bir platform olarak kullanılması ve aynı amaçla, Teşkilatın bölgesel ve uluslararası paydaşlar ile işbirliği yapma kapasitesinin ve rolünün geliştirilmesi,

- Sosyoekonomik güvencesizliği önlemek, insan onurunu korumak ve Türk Devletlerinde daha müreffeh bir topluluk oluşturmak için Üye Devletlerde ekonomik, sosyal ve kurumsal reformların desteklenmesi,

- Üye Devletlerin halklarının sosyoekonomik gelişimi ve refahı için insan hakları, hukukun üstünlüğü, kapsayıcı kurumlar, şeffaflık, verimlilik, hesap verebilirlik ve yolsuzlukla mücadele dahil olmak üzere tüm yönleriyle iyi yönetişimin güçlendirilmesi,

- Sınır geçişleri için gümrük ve transit prosedürlerini kolay ve uyumlu hale getirerek Üye Devletler arasında kesintisiz, entegre, verimli, hızlı ve sürdürülebilir çok modlu bağlantısallığın oluşturulması,

- Bölgeler arası dijital bağlantısallık kurulması, Üye Devletlerde dördüncü Sanayi Devrimi'nin desteklenmesi ve Büyük Veri kullanımı yoluyla küresel bilgi tabanlı ekonomi ile daha iyi entegrasyon sağlanması,

- Üye Devletlerde hizmetlerin ve turistik ürünlerin kalitesinin artırılması amacıyla turizm altyapı, üst yapı ve hizmet sektörüne yapılan yatırımların desteklenmesi,

- Üye Devletler arasında sağlık işbirliğinin öncelikli bir gündem maddesi olarak sürdürülmesi için, evrensel sağlık sigortası, kaliteli temel sağlık hizmetlerine erişimin yanı sıra herkes için güvenli, etkili, kaliteli, uygun fiyatlı temel ilaçlara ve aşılarla ulaşılması,

- Ulusal, bölgesel ve küresel sağlık krizlerine çeşitli ortak eylem ve programlar aracılığıyla yanıt verilmesi için, Türk Devletleri Teşkilatı'nın çatısı altında sağlıkta işbirliği mekanizmalarının güçlendirilmesi,

- Türk Dünyası'nda birlik, beraberlik ve dayanışma bilincine sahip bir nesil yetiştirmek amacıyla gençlik hareketliliği, değişimi ve eğitimi konularında ortak projelerle gençlik işbirliğini, kapsamlı bölge içi işbirliğinin vazgeçilmez bir unsuru haline getirilmesi,

- Diaspora toplulukların güçlendirilmesi ve kimliklerini korumak için geldikleri ülkeler ile aralarında köprüler kurulması ve Türk Dünyası ile ilgili konularda birlik içinde hareket edilmesi,

- Türk diaspora topluluklarının ikamet ettikleri ülkelerin sosyal, politik, ekonomik ve kültürel yaşamına aktif katılımını, iştirakini ve entegrasyonunu sağlamak için ortak çabaların artırılması,

- Türk işbirliğini güçlendirmek ve olumlu sonuçlarını bölgeye yansıtmak için Türk İşbirliği Kuruluşları arasında koordinasyon ve işbirliğinin kolaylaştırılması ve desteklenmesi," (<https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turk-dunyasi-2040-vizyonu-2396-98.pdf>)

Gibi maddeler dikkat çekmekte ve bu maddelerin hayata geçirilmesinde insan gücü, insanların üye devletler arası kolay seyahat kabiliyetine sahip olması ve Türk Devletleri Teşkilatı'na üye ülke vatandaşlarının bir ülkeden diğerine geçtiğinde gerçekleştirdikleri çalışmaların karşılığında sosyal güvenliğinin sağlanması hususları, yahut seyahat esnasında sağlık konusunda kaygı taşımamaları gerekmektedir. Kısacası yalnızca işçi ve işverenlerin değil kişilerin ve mal ve hizmetlerin de üye ülkeler arasında serbest dolaşımının sağlanması konusu büyük önem arz etmektedir.

Tam da bu noktada önümüzde örnek olarak duran Avrupa Birliği'nin kurucu antlaşmaları olarak nitelendirilen Avrupa Birliği Antlaşması (1993) ve Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma (1 Aralık 2009) incelendiğinde, antlaşma metinlerinde;

"Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma'nın hükümlerine uygun olarak bir özgürlük, güvenlik ve adalet alanı oluşturarak ve halklarının güvenliğini temin ederek, **kişilerin serbest dolaşımını kolaylaştırmaya** KARARLI OLARAK hazırlandığı vurgusu,

Avrupa Birliği Antlaşması'nın 3'üncü maddesinde; "Birlik, vatandaşlarına, dış sınırların kontrolü, iltica, göç, suçun önlenmesi ve suçla mücadele konularında uygun tedbirler vasıtasıyla **kişilerin serbest dolaşımının sağlandığı, iç sınırların olmadığı** bir özgürlük, güvenlik ve adalet alanı sunar. Birlik, sosyal dışlanma ve ayrımcılık ile mücadele

eder ve sosyal adaleti, **sosyal korumayı**, kadın-erkek eşitliğini, nesiller arası dayanışmayı ve çocuk haklarının korunmasını destekler.” ibaresinin,

Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma'nın ise muhtelif maddelerinde istihdam desteği, sosyal güvenliğin garanti edilmesi ve sağliğin korunması, Birlik Vatandaşlığı tanımı ve serbest dolaşım hakkı, ikamet etme hakkı, sosyal güvenlik hakkı, İç Pazar kavramı ve bu kavramın malların, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımının sağlandığı, iç sınırların olmadığı bir alan olduğu, işçilerin Birlik üyesi diğer ülkelerde çalışmaya gidebileceği ve o ülkelerin işçilerinden ücret, sağlık, sosyal güvenlik kavramları bakımından ayrı muamele yapılamayacağı ve iş bulma ve çalışma konusunun ülkelerin kamu kurumlarında uygulanmayacağı, serbest dolaşımın ülkelerin arz ve talep dengesini bozmaması için üye ülkelerin kendi tedbirlerini alabilecekleri, genç işçilerin ülkeler arası değişiminin teşvik edileceği, ülkelerin kendi kanunları bağlamında yapılacak yardımların eşitlenmesi ve yardım bağlanma koşullarını sağlamada hesaplanacak olan farklı ülkelerdeki çalışma sürelerinin birleştirilmesi, iş bulma serbestisi gibi iş kurma serbestisinin de sağlanması gerektiği, serbestiler hakkında sorun çıkması halinde Ekonomik ve Sosyal Komite'ye danışılması gerektiği, Ekonomik ve Sosyal Komite'nin işveren ve işçi örgütlerinin temsilcileriyle, özellikle sosyo-ekonomik, yurttaşlıkla ilgili, mesleki ve kültürel alanlardaki diğer sivil toplum temsilcilerinden oluştuğu ve komite üyelerinin görevlerini bağımsız olarak yerine getirdiği, eşit işe eşit ücret ilkesinin uygulanmasının önemi, izin sistemlerinin uyumlaştırılması, Birlik dahilinde, işçilerin istihdamını daha kolay hale getirmeyi, coğrafi ve mesleki hareketliliklerini artırmayı ve özellikle mesleki eğitim ve yeniden eğitim yoluyla sanayideki ve üretim sistemlerindeki değişimlere uyum sağlamalarını kolaylaştırma bağlamında Avrupa Sosyal Fonu'nun kurulduğu hususu bu fonun işçiler için istihdam imkanlarını iyileştirmek ve bu suretle yaşam standardının yükselmesine katkıda bulunmak amacı güttüğü hususlarının vurgulandığı görülmektedir. (<https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf>)

Görüldüğü üzere Avrupa Birliği'nin kuruluşunda defalarca vurgulanan önemli hususlar arasında kişilerin serbest dolaşımının sağlanması, iç sınırların olmadığı bir İç Pazar kavramı, kişilerin iş bulma, iş kurma, sosyal güvenlik ve diğer özlük haklarının her ülkede eşitlenmesi ile birlikte güvence altına alınması konuları yer almaktadır. İç Pazar kavramı beraberinde bir gümrük birliği sağlanması konusunu da gerekli hale getirmektedir. Tüm bunlar olmadan gerçek anlamda bir birlikten söz edilmesi mümkün görünmemektedir.

Bu konu başlıklarında Türk Devletleri Teşkilatı tarafından ilan edilen Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi'ne tekrar bakıldığında İç Pazar kavramı, kişilerin serbest dolaşımının sağlanması, kişilerin iş bulma, iş kurma, sosyal güvenlik ve diğer özlük haklarının her ülkede eşitlenmesi gibi önemli hususlara yüzeysel olarak yer verildiği, detaylandırılmadığı görülmektedir. Söz konusu belgede üye ülke devletlerin halklarının birbirine yaklaşmasına vurgu yapılmaktadır ve bu hedefin hayata geçirilebilmesi için Türk Devletleri Teşkilatı'na üye ülkelerin ticaret hacimlerini artırmaları ve bahsi geçen serbest dolaşımın mutlak surette sağlanması gerekmektedir. Serbest dolaşımın

sağlanmasında ise kişilerin sosyal güvenlik haklarının eşitlenmesi hususu büyük önem arz etmektedir.

Sosyal güvenlik bağlamında örnek olarak Türkiye Cumhuriyeti ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki farklılıklara yüzeysel şekilde göz atacak olursak uygulanan sosyal güvenlik modeli açısından Kazakistan'da (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000286>) vergi adı altında sosyal güvenlik primi toplanan Beveridge Modeli uygulanmakta ve bu model Sovyetler Birliği'nden miras olup, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve Türkiye'de vergiden bağımsız sosyal güvenlik primi adı altında prim toplanan Bismarck Modeli uygulanmaktadır. Alt başlıklarda emeklilik koşulları ve yaş haddi gibi kavramlar her ülkede farklılık göstermekte, daha detaylı bir örnek verecek olursak Türkiye'de kardeşler sigortalı kimselerin bakmakla yükümlü olduğu kişiler olarak sınıflandırılmazken Azerbaycan (https://www.sosial.gov.az/post_381246) ve Kazakistan'da bakmakla yükümlü olunan kişilerdir, Özbekistan (<https://lex.uz/docs/3083194#3084002>) ve Türkmenistan'da (<https://mlsp.gov.tm/documents/2>) ise 18 yaşından önce engelli konumuna düşen kardeşler bakmakla yükümlü olunan kişiler olarak tanımlanmışlardır. Türkiye'de sigortalı bir kişinin vefatı halinde geride kalan anne, baba, eş ve çocuğa ilgili koşulları sağlamaları halinde aylık bağlanırken Azerbaycan ve Kazakistan'da kardeşlere de aylık bağlanmakta, Özbekistan ve Türkmenistan'da ise kardeşler 18 yaşından önce engelli hale gelmişler ise aylık bağlanmasına hak kazanmaktadırlar. Serbest dolaşımın sağlandığı bir ortamda Kazakistan'dan Türkiye'ye çalışmaya gelen bir işçinin vefatı halinde aile bireylerine bağlanacak aylığın şahsın çalışmalarının geçtiği ülke olan Türkiye tarafından ödeneceğini varsayarsak Türkiye'nin kanunlarında kardeşler bakmakla yükümlü olunan kimseler olmadığı için sorun teşkil edecektir. Yahut Türkiye'de akondroplazi (kısa boylu) bir birey %40 engelli kabul edilmektedir ve emekli olabilmek için yaş şartı olmaksızın 4680 gün sigortalı olarak çalışmak ilk sigortalı olduğu tarihten 18 yıl geçmiş olmak zorundadır. Azerbaycan'da ise akondroplazi bireyler en az 5 yıl sigortalı olmak kaydıyla erkekse 47, kadınsa 42 yaşında emekli olabilmektedir. Türkmenistan'da ise akondroplazi bireyler en az 5 yıl sigortalı olmak kaydıyla erkekse 45, kadınsa 40 yaşında emekli olabilmektedir. Kırgızistan ve Özbekistan'da erkek akondroplazi bireyler 45 yaşında 20 yıl sigortalılık şartı ile kadın akondroplazi bireyler 40 yaşında 15 yıl sigortalılık şartı ile emekli olabilmektedir. Kazakistan'da ise bu konuyla ilgili hüküm bulunmamaktadır.

Sonuç

Netice itibariyle insanlar en doğal hakları olarak gittikleri ülkede gerçekleştirdikleri çalışmanın kendi ülkelerinde de kabul görmesini arzulamakta, gittikleri ülkelerde en hafif hastalık dönemlerinde dahi iş göremediği sürelerde geçimlerini sürdürebilmek maksadıyla ödenek sağlanmasını talep etmekte, sağlık hizmetlerinden kendi ülkelerinde olduğu gibi faydalanmak istemekte ve çalışırken vefat etmeleri halinde ise geride bıraktıkları bakmakla yükümlü oldukları kimseler için de bir garanti talep etmektedirler. Şimdiye kadar anlatılanlar yalnızca ilgili ülkelerin sosyal güvenlik sistem ve kanunlarında ortaya çıkan farklılıklara kısa bir örnekti. Kişilerin serbest dolaşımının sağlanması hususu yalnızca sosyal güvenlik değil, iş kanunları, ticaret kanunları, gümrük antlaşmaları ve

benzeri birçok konuyu bünyesinde barındırmaktadır. 2040 yılına kadar gerçekleştirilecek Türk Devletleri Teşkilatı zirvelerinde yapılacak yeni anlaşmalar ile umuyoruz ki bütün bu farklılıklar giderilsin, gerçek anlamda bir birlik sağlanmış olsun ve Türklük 21'inci yüzyılın ilk yarısında hakettiği değere ulaşmış olsun.

KAYNAKLAR

<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000286> (Erişim Tarihi: 10/04/2023)

<https://lex.uz/docs/6020840> (Erişim Tarihi: 10/04/2023)

<https://lex.uz/docs/3083194#3084002> Erişim Tarihi: 10/04/2023)

<https://lex.uz/docs/3031429> (Erişim Tarihi: 10/04/2023)

<https://mlsp.gov.tm/documents/2> (Erişim Tarihi: 10/04/2023)

http://socfond.kg/ru/legal_acts/72-o-ghosudarstviennomu-sotsialno.html
(Erişim Tarihi: 10/04/2023)

<https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turk-dunyasi-2040-vizyonu-2396-98.pdf> (Erişim Tarihi: 10/04/2023)

<https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf> (Erişim Tarihi: 10/04/2023)

https://www.sosial.gov.az/post_381246 (Erişim Tarihi: 10/04/2023)

TÜRK BUDUN YOQ BOLMAZUN TEYİN

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü lisansüstü öğrencileri tarafından kaleme alınan "Türk Budun Yoq Bolmazun Teyin" adlı bu kitap, Türk dünyasının tarihsel derinliklerini ve kültürel birikimlerini ele alarak önemli bir akademik katkı sunmaktadır. Kitap, adını tarihin derinliklerinden alan "Türk Budun Yoq Bolmazun Teyin" sözleriyle, Türk milletinin birlik ve dayanışma ruhunu temsil ediyor. Her sayfasında bu güçlü ruhu hissetmek mümkün.

Genç araştırmacılar, kendi tarihî miraslarını anlamak ve paylaşmak adına yola çıkarken, Atatürk'ün "Eğitimdir ki bir milleti ya özgür, bağımsız, şanlı, yüksek bir toplum halinde yaşatır; ya da esaret ve sefaletle terk eder" sözlerinden aldıkları güçle, Türk dünyasının tarihine derin bir bakış sunuyorlar. Cumhuriyetin 100. yılına özel bir armağan olarak sunulan bu eser, tarihi zenginlikleri bilimsel bir perspektifle sunarak, geçmişten ilham alıp geleceğe adım atmamıza rehberlik ediyor.